МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ІВАНА ЧЕРНЯХОВСЬКОГО

ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

2 (66) / 2022

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку вченою радою Національного
університету оборони України
імені Івана Черняховського
Протокол № 3 від 27 квітня 2022 р.

Засновник – Національний університету оборони України

Виходить 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію збірника КВ № 16922-5692 ПР від 15. 07. 2010 р.
Згідно наказу Міністерства освіти і науки України 02.07.2020 № 886 збірник "Вісник Національного університету оборони України" включено до Переліку наукових фахових видань України категорія «Б» у галузі психологічні науки, спеціальність – 053
Вид видання – збірник наукових праць
Сфера розповсюдження – загальнодержавна

Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2022. – Вип. 2 (66). – 156 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Осьодло В. І. – доктор психологічних наук, професор;
Волянюк Н. Ю. – доктор психологічних наук, професор;
Данилюк І. В. – доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г. В. – доктор психологічних наук, професор;
Помиткіна Л. В. – доктор психологічних наук, професор;
Приходько І. І. – доктор психологічних наук, професор;
Стасюк В. В. – доктор психологічних наук, професор;
Гандзілевська Г. Б. – доктор психологічних наук, доцент;
Максименко К. С. – доктор психологічних наук, доцент;
Мілорадова Н. Е. – доктор психологічних наук, доцент;
Траверсе Т. М. – доктор психологічних наук, доцент;
Хміляр О. Ф. – доктор психологічних наук, професор;
Володарська Н. Д. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник;
Перепелюк Т. Д. – кандидат психологічних наук, професор;
Фомич М. В. – кандидат психологічних наук, доцент;
Бочарова О. – професор Респу́блика По́льша;
Богайчук В. Ж. – кандидат політичних наук, доцент;

РЕДАКЦІЯ:
Головний редактор – **Осьодло В.**
доктор психологічних наук, професор.
Відповідальний секретар – **Богайчук В.**
кандидат політичних наук, доцент.

ISSN 2617-6858 друк
ISSN 2617-6866 он-лайн

Адреса редакції:
Київ-049, Повітрофлотський проспект, 30
Телефон для довідок: 271-06-23, 271-06-29
web-сайт: http://visnyk.nuou.org.ua/
e-mail: vesniknuou @ ukr.net

© Вісник Національного університету оборони України

MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE
NATIONAL DEFENSE UNIVERSITY OF UKRAINE
NAMED AFTER IVAN CHERNIAKHOVSKYI

BULLETIN OF NATIONAL DEFENSE UNIVERSITY OF UKRAINE

2 (66 / 2022

THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

Approved by
The Academic Council of the National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi
April 27, 2022 (Minutes № 3)

Founded by the National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi
Publication frequency – six times per year
Certificate of State Registration of Collection of Scientific Papers КВ № 16922-5692 ПР from July 15, 2010
According to the Order of Ministry of Education and Science of Ukraine 02.07.2020 № 886, the collection is included in the List of scientific professional publications of Ukraine category "B" in the field of psychological sciences, specialty – 053.
Type of Publication – the Collection of Scientific Papers
Sphere of Distribution– countrywide.

Bulletin of National Defense University of Ukraine. The Coll. of Sc. P. – K.: NDUU, 2022. – Issue 2 (66). – 156 p.

EDITORIAL BOARD:
V. Osyodlo – Doctor of Science (Psychology), Professor;
N. Volianiuk – Doctor of Science (Psychology), Professor;
I. Danyliuk – Doctor of Science (Psychology), Professor;
H. Lozhkin – Doctor of Science (Psychology), Professor;
L. Pomytkina – Doctor of Science (Psychology), Professor;
I. Prykhodko – Doctor of Science (Psychology), Professor;
V. Stasuk – Doctor of Science (Psychology), Professor;
H. Handzilevska – Doctor of Science (Psychology), Assistant Professor;
K. Maksymenko – Doctor of Science (Psychology), Assistant Professor;
N. Miloradova – Doctor of Science (Psychology), Assistant Professor;
T. Traverse – Doctor of Science (Psychology), Assistant Professor;
O. Khmiliar – Doctor of Science (Psychology), Assistant Professor;
N. Volodarska – Candidates of Science (Psychology), Senior Research;
T. Perepeliuk – Candidates of Science (Psychology), Assistant Professor;
M. Fomych – Candidates of Science (Psychology), Assistant Professor;
O. Bocharova – Professor, Republic of Poland;
V. Bohaichuk – Candidates of Science (Politics), Assistant Professor;

EDITORS OFFICE:
Editor – **V. Osyodlo,**
Doctor of Science (Psychology), Professor.
Executive Secretary – **V. Bohaichuk,**
Candidates of Science (Politics), Assistant Professor.

ISSN 2617-6858 друк
ISSN 2617-6866 он-лайн

The Address of Editorial Office:
Kiev-049, Povitroflotskii Avenue, 28
Contact telephone number: 271-06-23, 271-06-29
website: http://visnyk.nuou.org.ua/
e-mail: vesniknuou ukr.net

© Вісник Національного університету оборони України

ЗМІСТ

Питання психології

Алещенко В. І. Інформаційно-психологічна складова безпеки особистості в умовах війни…… 5
Вахоцька І. О. Психологічні особливості поведінки у конфлікті залежно від рівня особистісної зрілості…….. 18
Герасіна С. В., Хомич Г. О. Психоконсультативна взаємодія з дезадаптованими підлітками у ситуації розлучення батьків…….... 25
Гриньова Н. В. Роль емоційного інтелекту в особистісній регуляції рішень і дій керівника як лідера…… 37
Кобець О. В., Кузьменко Ю. В. Особисті ресурси як чинники підтримання психологічного благополуччя в умовах екзистенційних загроз……... 43
Красницька О. В. Депривація військовослужбовців, які виконують завдання у відриві від основних сил, та в умовах полону…… 50
Лобода Ю. О., Богайчук В. Ж. Аналіз праць західних військових теоретиків про підготовку та ведення штурмових дій у місті малими підрозділами сухопутних військ..... 64
Мищишин М. М., Симканич Т. Ю. Зміна професійних ціннісних орієнтації студентів-психологів в умовах війни……... 71
Ніколаєв Л. О., Руденко О. В., Чижма Д. М., Озеллі О. О. Психологічні особливості копінг-поведінки як форми подолання стресу у самотніх жінок в умовах невизначеності…… 79
Осьодло В. І., Будагьянц Л. М. Трансформація потреб та мотивації людини інформаційного суспільства……. 89
Пилипенко Н. М. Методичні основи тренінгової діяльності практичного психолога закладу вищої освіти…….. 98
Станішевська В. І. Вплив екстремальних умов діяльності на психічну стійкість особистості……. 107
Харченко Н. А., Дробик М. П. Вплив темпераменту на особливості адаптації студентів різної статі……. 113
Хміляр О. Ф. Психологія бойової мотивації воїна…… 121
Чемеринська Д. І., Карп'як М. І. Вплив самооцінки на мотиваційну готовність до професійної діяльності майбутніх психологів…… 132
Якимчук Б. А. Розвиток стресостійкості об`єкта навчання в умовах освітнього середовища у контексті його самореалізації……... 139
Якимчук І. П. Чинники та умови формування морально-етичної відповідальності майбутнього психолога……. 146

ДО ВІДОМА АВТОРІВ……..... 153

CONTENTS

Issues of psychology

Aleshchenko V. I. Information and psychological security of personality in conditions of war. 5
Vakhotska I. O. Psychological features of conflict behavior depending on the level of personal maturity……. 18
Herasina S., Khomych H. Psychoconsultative interaction with disapapted teenagers in the situation of parental divorce…….. 25
Grinyova N. V. The role of emotional intelligence in personal regulation of decisions and actions of the manager as a leader……... 37
Kobets A., Kuzmenko J. Personal resources as factors of maintaining psychological well-being in conditions of existent threats……. 43
Krasnytska O. Deprivation of military servicemen who perform tasks separately from the main forces, and in the captivity conditions…… 50
Loboda Y., Bohaichuk V. Analysis of works of the western military theorists about training and tactics of the storm in urban area by small units of the land forces…… 64
Myshchyshyn M. M., Simkanich T. Yu. Change of professional value orientation of students-psychologists in war conditions…… 71
Nikolaiev L., Rudenko O., Chyzhma D., Ozelli O. Single women under uncertainty: psychological features of coping behavior as a form of overcoming stress…… 79
OsodloV., Budahiants L. Transformation of needs and motivation of human information society…….. 89
Pylypenko N. N. Methodical fundamentals of training activity of a practical psychologist of higher education institution……. 98
Stanishevskaya V. Influence of extreme conditions of activity on mental persistence of personality……... 107
Kharchenko N. A., Drobik M. P. The influence of temperament on the features of adaptation of students of gender…… 113
Khmiliar O. F. Psychology of warrior's combat motivation…… 121
Chemerynska D. I., Karpyak M. I. The influence of self-assessment on motivative readyness for professional activity of future psychologists…… 132
Yakymchuk B. Development of stress resistance of the object of learning in the conditions of the educational environment in the context of its self-realization…… 139
Yakymchuk I. P. Factors and conditions of formation of moral and ethical responsibility of the future psychologist…… 146

INFORMATION FOR AUTHORS…….....……...…... 153

DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–5-17

Алещенко В. І. *доктор психологічних наук, професор,*
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського
https://orcid.org/0000-0003-1560-7318

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розкривається актуалізація проблеми інформаційно-психологічної безпеки особистості в умовах війни. Проаналізовано поняття безпека, національна безпека, інформаційна безпека, інформаційно-психологічна, психологічна безпека. Розкрито основні критерії психологічної безпеки особистості з урахуванням інформаційного впливу. Розглянуто зовнішні та внутрішні фактори психологічних механізмів інформаційного впливу на особистість, суспільство, державу в цілому. Наведена структурно-функціональна модель інформаційно-психологічної безпеки особистості. Узагальнюються та розглядаються теоретико-прикладні аспекти роботи з військовослужбовцями в умовах деструктивних інформаційних впливів, що вимагають обов'язкового врахування органами військового управління Збройних Сил України, для забезпечення ефективності роботи з військовослужбовцями під час вирішення завдань за призначенням.

Ключові слова: *інформаційний простір; інформаційно-психологічна безпека; інформаційно-психологічний вплив; морально-психологічний стан; інформаційно- психологічний стрес.*

Вступ. В ході повномасштабного вторгнення збройних сил російської федерації (рф) до України влада сусідньої держави продовжує навішувати ідеї так званої «спецоперації», «прагнути демілітаризації та денацифікації України», наносити інтенсивні обстріли по мирному населенню. Міжнародні гарантії безпеки для України (зокрема й Будапештський меморандум) виявилися недієздатними в умовах, коли рф виступала один із її гарантів.

З початком війни проти України рф значним чином посилила інформаційно-психологічний вплив на аудиторію України та західних країн. Основними характерними рисами такого впливу на громадян України стало розповсюдження ідеї - руського мира серед російськомовного населення. Тема інформаційно-психологічної складової гібридної війни є сьогодні надзвичайно актуальною та потребує детального дослідження. У цьому контексті проблеми забезпечення інформаційно-психологічної безпеки (ІПБ) особистості в умовах війни набувають усе більшої значущості.

Нині особистість щоденно живе і функціонує в інформаційному світі. Проявом війни в інформаційно-психологічній сфері є постійний вплив засобами вербальної та невербальної комунікації на свідомість і підсвідомість людини. Загальним джерелом зовнішніх загроз є інформаційне середовище, яке різними методами подає спотворену інформацію щодо навколишньої дійсності, надає неправдиву інформацію, змінює поведінку індивіда, соціальних груп по відношенню до себе самих, соціуму та держави. Все це має реальну загрозу для розвитку особистості й суспільства загалом. Маніпулювання свідомістю людей, використання різноманітних засобів і технологій інформаційно-психологічного впливу на них стало досить звичним явищем. В інформаційних атаках на громадян України беруть участь професійні команди, фахівці, які знають, як можна розхитати свідомість особистості і як впливати на її психічний стан, розмивати традиційні духовно-моральні цінності. Масштабність та потужність сучасних гібридних впливів на психіку особистості актуалізують порушену проблему. В даний час питання визначення та класифікації загроз деструктивного ІПВ на індивідуальну та суспільну свідомість є актуальним науковим та прикладним завданням.

Отже, вжиття заходів щодо стримування та протидії проявам негативних інформаційно-психологічних впливів як складової гібридної війни на свідомість та підсвідомість особистості, розуміння цих загроз для безпеки особистості, механізмів їх дії та можливостей захисту є надзвичайно назрілою проблемою, та потребує негайного вирішення не тільки на теоретичному рівні.

Тому науковий аналіз порушеної проблематики сприятиме кращому розумінню загроз та викликів для України.

Мета статті – виявлення негативних проявів впливу форм і способів сучасного інформаційного простору на людську психіку та формулювання відповідних пропозицій щодо забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Теоретичне підґрунтя. Українськими науковцями видана низка наукових публікацій, присвячених різним аспектам даної проблематики (В. Алещенко, М. Корольчук, О. Матеюк, В. Мулява, В. Осьодло, Г. Почепцова, І. Приходько, О. Сафін, В. Телелим, О. Хайрулін, О. Хміляр, О. Юдін). Серед зарубіжних авторів, що займаються цими проблемами, слід зазначити роботи М. Бангеманна, Д. Волкогонова, Є. Доценка, П. Дракера, О. Караяні, Р. Катца, Д. Лайона, В. Лісичкіна, М. Маклюена, А. Манойла, Дж. Мартіна, С. Расторгуєва, Д. Рісмана, Т. Стоуньера, І. Сиромятникова, Д. Тапськотта, Е. Тоффлера, Х. Шрадера та ін. Аналізувалася ця проблема і нами [1, 2]. У працях вищезазначених науковців інформаційна безпека досліджувалась, як складова національної безпеки, її невід'ємний компонент. Однак питанню характеристики інформаційно-психологічної безпеки особистості в умовах гібридної війни приділялось, на нашу думку, недостатньо уваги.

Помітним явищем в дослідженні сучасних війн стали монографії "Світова гібридна війна: український фронт" [3] та "Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни" [4], в яких автори розглядають витоки і передумови російської гібридної війни проти України, її прояви на гуманітарному та внутрішньополітичному фронтах та наголошують, що її мета – "деморалізувати громадян, підірвати їхню лояльність, посіяти серед них зневіру й паніку, спричинивши у такий спосіб розлад та руйнацію всіх соціальних інституцій, в тому числі інституції державності" [4, с. 19].

Сьогодні існують також альтернативні погляди на інформаційно-психологічну безпеку. Так, на думку фахівців Johns Hopkins University & Imperial College London існує когнітивна безпека людської свідомості. Її мета полягає в оцінці не лише того, що думає людина, а й того, як вона думає і діє. При успішні реалізації заходів когнітивної безпеки реалізується індивідуальна та групова емоційна стійкість.

Методи дослідження. Основними методами дослідження є аналіз та синтез теоретичних підходів, сучасних напрацювань щодо проблеми забезпечення інформаційно-психологічної безпеки (ІПБ) особистості в умовах війни.

Результати й обговорення. Аналіз досліджень зарубіжних та вітчизняних науковців, показує, що достатньо обґрунтованим є висновок про те, що до змісту інформаційної безпеки долучаються і проблеми ІПБ особистості. Проблеми захисту психіки, персональних даних, фінансових інструментів людини у контексті боротьби з інформаційними загрозами, кіберзлочинами є важливим завданням як для кожної людини, таку і в цілому для держави.

Серед дослідників поширено підхід – інформаційно-психологічну безпеку особистості розглядати у сфері інформаційної безпеки (ІБ). Проте, на нашу думку, доцільним буде її відокремлення від інформаційної в самостійний напрям та необхідність активної розробки зазначеної проблематики

Розглядаємо сутність безпеки особистості, як найвищу цінність держави, як можливість задоволення потреб, функціонування та розвитку особистості, відсутність загроз життєва важливим інтересам людини: її життю, здоров'ю, добробуту, свободу, її гідності. Своєчасним є сформулювати ключові поняття, базуючись на методології як українських, так і зарубіжних фахівців.

Тлумачний словник української мови [5] визначає безпеку як стан, коли кому-небудь або чому-небудь ніщо не загрожує. Рівень особистої безпеки залежить насамперед від самої людини: як вона вміє передбачати небезпеки й уникати їх, раціонально діяти у небезпечній ситуації, від її характеру й особистих якостей. Аналіз змісту терміну "безпека" показує, що у суспільній свідомості це поняття асоціюється не так з "відсутністю загроз", як зі станом, почуттями та переживаннями людей. Загалом поняття "безпека" ототожнюється зі станом особистості та

почуттям відсутності тривоги чи стурбованості, упевненості, стабільності.

Визначення наштовхує нас на детальний розгляд поняття "національна безпека", який на нашу думку охоплює як рівноправні складові терміни "державна безпека", "інформаційна безпека", "інформаційно-психологічна безпека особистості", "психологічна безпека особистості". Очевидно, що **національна безпека** – це надзвичайно складна багаторівнева функціональна система, в якій безперервно відбуваються процеси взаємодії та протиборства життєво важливих інтересів держави, суспільства та особистості із загрозами цим інтересам – і внутрішніми, і зовнішніми [6] або реалізованість життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави в різних сферах їх життєдіяльності в умовах впливу внутрішніх і зовнішніх загроз [7].

Інформаційна безпека – складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєва важливих інтересів людини, суспільства і держави. Слід зазначити, що інформаційна безпека є не лише самостійною складовою національної безпеки, а й складовою інших сфер національної безпеки держави, спрямованою на забезпечення національних інтересів у цих сферах [8].

Згідно зі ст.17 Конституції України, забезпечення інформаційної безпеки держави стоїть на одному рівні із захистом суверенітету й територіальної цілісності України, забезпеченням її економічної безпеки як найважливішими функціями держави [9].

Інформаційна безпека особистості – це стан людини, в якому його особистості не може бути завдано істотної шкоди шляхом здійснення впливу на навколишній інформаційний простір.

Під інформаційно-психологічною безпекою розуміють стан захищеності громадян, окремих груп та соціальних верств, масових об'єднань людей і населення загалом від негативних інформаційно-психологічних впливів.

Інформаційна безпека особистості, суспільства та держави характеризується ступенем їх захищеності, стійкістю головних сфер життєдіяльності щодо небезпечних інформаційних впливів, визначається здатністю нейтралізувати такі впливи. Загальноприйнятим є таке визначення інформаційної безпеки, як стан захищеності життєво важливих інтересів громадян, суспільства та держави в інформаційній сфері [2].

Під психологічною безпекою особистості розуміємо позитивне самовідчуття людини, її емоційне, інтелектуальне, особистісне та соціальне благополуччя в конкретних соціально-психологічних умовах, а також відсутність ситуацій нанесення психологічної травми особистості та обмеження її прав. Психологічну безпеку також розглядають у виді цілісної системи процесів, результатом яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта характеристикам реальної дійсності. Різні складові системи можуть виступати як компоненти її розвитку.

Інформаційно-психологічна безпека особистості (ІПБ) – це захищеність психіки й свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання свідомістю, дезінформування, спонукання до образ, самогубства тощо. Інформаційно-психологічну безпеку визначають і як стан захищеності індивідуальної, групової й суспільної свідомості та соціальних суб'єктів різних рівнів від впливу негативних інформаційних факторів, які викликають дисфункціональні соціальні процеси. Таким чином, ІПБ особистості покликана захистити особистість і суспільство від деструктивного інформаційного впливу (рис. 2).

Отже, під **інформаційно-психологічною безпекою** в даний час прийнято розуміти стан захищеності громадян, їх окремих груп та соціальних верств, а також населення в цілому від інформаційно-психологічних впливів, що здійснюються шляхом впровадження деструктивної інформації у свідомість та (або) у підсвідомість людини що призводить до неадекватного сприйняття ним дійсності.

Лихачов С.В розглядає інформаційно-психологічну безпеку як стан захищеності інтересів особистості, суспільства та держави, за якого забезпечується неможливість завдання шкоди духовній сфері людини, культурним надбанням

суспільства через використання негативних інформаційно-психологічних впливів [10].

Слід зазначити, що не існує уніфікованих загально прийнятих визначень вказаного вище ланцюга понять. Проведемо деякі посилання на нормативно-правову базу. Так, у Основному законі України (ст. 17 Конституції) забезпечення інформаційної безпеки України як складника державної безпеки чітко визначено: забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Проте повноваження та функції державних органів, а саме в частині забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості, залишаються неконкретизованими [9].

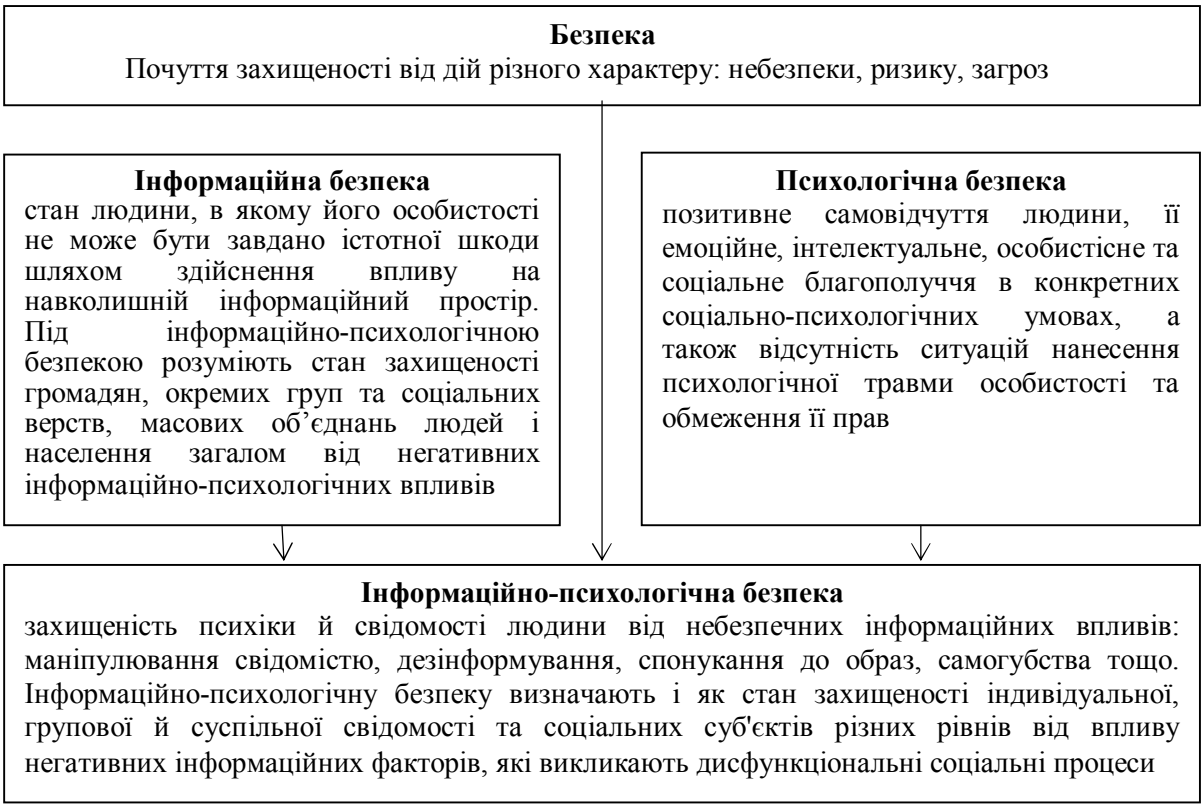

Рисунок 1 – Інформаційно-психологічна безпека особистості.

Закон України «Про національну безпеку України» у ч. 4 ст. 3 формулює, що державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо [8].

Стратегія національної безпеки України [11], а також Стратегія воєнної безпеки України [7], Стратегія інформаційної безпеки [12] визначають актуальні виклики та загрози інформаційній безпеці України в інформаційній сфері, але не наголошують, що одне з головних завдань сучасної держави має бути забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості, захищеність її психіки та свідомості від негативних інформаційних впливів: маніпулювання, дезінформації.

У Стратегії кібербезпеки України, що є базовим документом у сфері кібербезпеки, взагалі не наводиться понятійно-категорійний апарат [13].

Доктриною інформаційної безпеки України визначено, що національними інтересами України в інформаційній сфері є життєво важливі інтереси особи: забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; забезпечення конституційних прав людини на захист приватного життя; захищеність від руйнівних інформаційно-психологічних впливів. Разом з тим відсутнє визначення поняття інформаційно-психологічна безпека особистості [14].

З метою досягнення цілей та завдань Стратегії національної безпеки України, протидії поточним і прогнозованим

загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, ефективної протидії пропаганді, деструктивним дезінформаційним впливам та кампаніям, недопущення маніпулювання громадською думкою утворено Центр протидії дезінформації як робочий орган Ради національної безпеки і оборони України [15]. Зокрема, Міністерство оборони України має організовувати і забезпечувати: протидію спеціальним інформаційним операціям, спрямованим проти Збройних Сил України та інших військових формувань; супроводження інформаційними засобами виконання завдань оборони України, тощо прогалини законодавчого поля в сфері інформаційної безпеки,

Отже, аналіз наведеної законодавчої бази показав, що основу інформаційно-психологічної безпеки можна розкрити такою, яка знаходиться у стані нормативно-правового формування і є потреба у нормативному визначенні поняття "інформаційно-психологічна безпека особистості", яке має бути засновано на відповідних організаційно-психологічних умовах і має включати:

належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, при якому досягається захищеність та реалізація її життєве важливих інтересів;

здатність держави створити умови для гармонійного розвитку та задоволення потреб особистості в інформації незалежно від наявності інформаційних загроз;

забезпечення, розвиток та використання інформаційного середовища на користь особистості;

захищеність від різноманітних інформаційних загроз.

Сферою активного пізнання у гібридній війні виступає вектор інформаційних впливів на особистість, спрямований на формування деструктивних установок. Це явище отримало назву деструктивний "інформаційно-психологічний вплив" (ІПВ) та трактується як вплив інформації на психіку та свідомість людини, яка призводить до неадекватного відображення оточуючої дійсності і, як наслідок, зміни поведінки [16].

Основними суб'єктами у сфері забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості є: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, тощо.

Враховуючи специфіку діяльності вказаних органів влади, основну мету їх створення, чисельність їх апарату, можна зробити висновок, що вищезазначені органи державного управління можуть ефективно забезпечувати переважно загальнодержавні ідеологічні та захисні заходи від інформаційних загроз суспільству, держави. Поряд із цим забезпечити належний інформаційно-психологічний захист кожної особистості та підвищення, як було зазначено, її власних ресурсів шляхом організаційних, соціальних, психологічних, педагогічних та інших заходів вищевказані суб'єкти інформаційної безпеки фізично не в змозі.

Основними суб'єктами ІПВ є: особи, які приймають рішення, і насамперед військово-політичне керівництво держави; окремі індивіди, військовослужбовці та цивільне населення, у тому числі дружніх та нейтральних держав; політичні партії; громадські та релігійні організації, меншини; певні соціальні групи (інтелігенція, підприємці, домогосподарки тощо)

Сучасні теорія та практика визначають, що **до основних об'єктів ІПВ належать:** духовний стан особистості; умови та фактори, що забезпечують розвиток усіх сфер життєдіяльності особистості та суспільства; мовне середовище; соціальні, ідеологічні та політичні орієнтири; соціальні зв'язки; психофізичні фактори, що виявляються у вигляді фізичних, хімічних та інших впливів природного, антропогенного та техногенного походження; генофонд народів, що населяють державу.

Необхідно чітко розуміти, що інформація, яка несе психологічну загрозу, небезпеку, за своєю сутністю не відповідає моральним нормам і є маніпулятивною, часто викликає у людини стан психічної напруги, тривоги, страху, інформаційно-психологічний стрес, психічний розлад та інші психофізіологічні порушення.

Тривалий інформаційний вплив, що перевищує допустиму для конкретної людини межу, спонукає інформаційне перенавантаження психіки та призводить до стомлення нервових центрів, послідовних реакцій на подразники. Це призводить до послаблення супротиву організму, порушення нормальних фізіологічних функцій, зниження працездатності, виникнення почуття безпорадності та сугестивності. При "успішному" здійсненні ІПВ на індивідуальну та суспільну свідомість досягається головне завдання – зміна світоглядних засад суспільства, його духовних цінностей та моральних орієнтирів. Формуються спотворені уявлення та потреби, одночасно нав'язуються чужі ідеали. Відбувається трансформація психологічної безпеки особистості, що може призвести до психічних розладів. Саме тому психологічна безпека особистості та суспільства має займати особливе місце в державній політиці. Структурна схема трансформації психологічної безпеки людини показана на рис. 2.

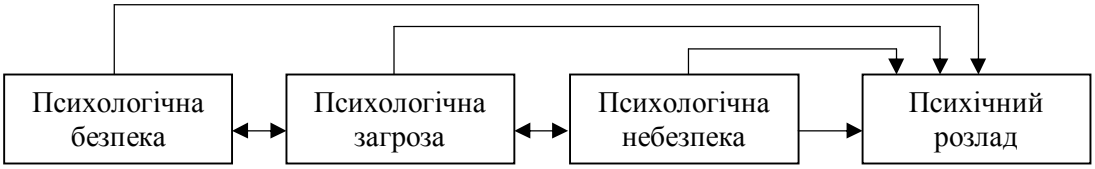

Рисунок 2 – Структурна схема трансформації психологічної безпеки особистості.

Розглядаючи інформаційно-психологічну безпеку особистості як складову інформаційної безпеки, зазначимо, що під **психологічною безпекою** розуміємо позитивне самовідчуття людини, її емоційне, інтелектуальне, особистісне та соціальне благополуччя в конкретних соціально-психологічних умовах, а також відсутність ситуацій нанесення психологічної травми особистості та обмеження її прав.

Забезпечення психологічної безпеки – це сукупність дій та заходів суб'єктів безпеки, спрямованих на досягнення стану захищеності життєве важливих інтересів особистості, суспільства й держави.

Таким чином, забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості має бути виокремлена із загальної сфери інформаційної та психологічної безпеки та буде залежати від вивчення стресових чинників, постстресових розладів, реабілітаційних заходів у разі трансформації психологічної безпеки особистості.

Критеріями ІПБ особистості у суб'єктивному плані виступають її ресурси, рівень захищеності якої від інформаційного впливу залежать від таких внутрішніх факторів:

1) сформованість уявлень про інформаційно-психологічну безпеку (адекватність знань сприяє свідомому формуванню захисних механізмів від інформаційних загроз);

2) рівень критичності мислення (здатність піддавати всебічному аналізу різну інформацію з метою з'ясувати ступінь її логічності та ефективності застосування в цій ситуації);

3) ступінь психологічної стійкості (суб'єктивна готовність не піддаватися і не підкорятися інформаційному впливу) [17].

Враховуючи це, можна представити модель інформаційно-психологічної безпеки особистості, де послідовно відображені джерела інформаційних ризиків, особливості інформації, її вплив та задіяння ресурсів особистості. Із урахуванням джерел інформаційних ризиків, особливостей інформації та її впливів на особистість, а також компонентів психіки особистості, її ресурсів, можна визначити рівні інформаційно-психологічної безпеки: високий, середній, низький (рис. 3).

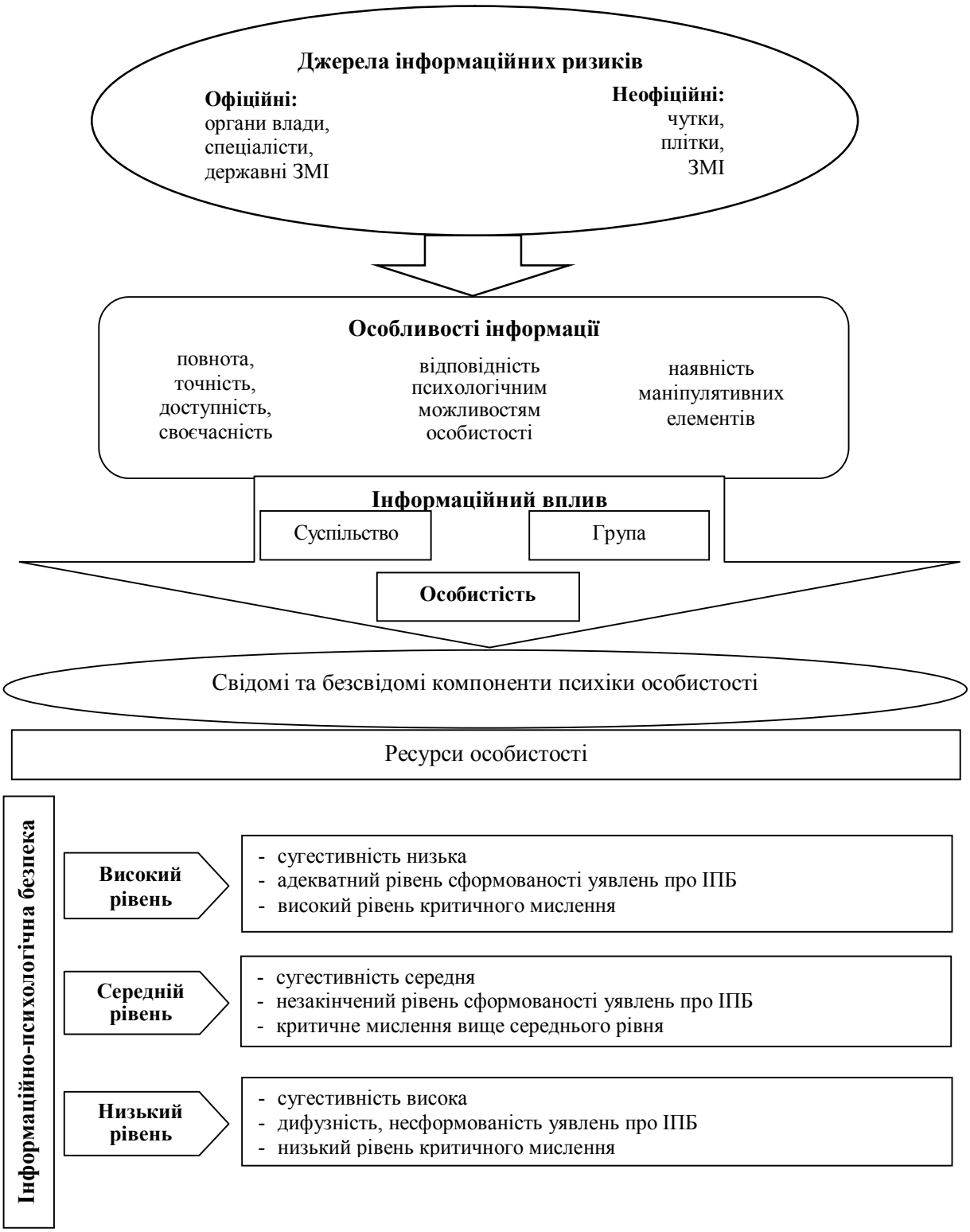

Рисунок 3 – Модель інформаційно-психологічної безпеки особистості.

До основних компонентів концептуальної моделі ІБ особистості можуть бути віднесені: об'єкт загрози – особистість (зазіхання на життя, здоров'я, свободу, загрози за відповідними властивостями інформації); джерела загроз; напрями захисту (нормативно-правовий, організаційний, інженерно-технічний); способи захисту; способи захисту об'єкта загроз – всі інформаційні ресурси держави, суспільства або громадян, які підлягають захисту згідно визначеної політики безпеки й чинного законодавства.

Поділяючи погляди В. Гусарова, виокремимо напрями інформаційно-психологічних атак проти України:

1) широке застосування підконтрольних засобів масової інформації (у теле-, радіо- й Інтернет-просторі),

ведення за їхньою допомогою пропаганди та створення необхідного сприятливого інформаційно-психологічного фону на території України, зокрема з метою здійснення дезінформації, нагнітання обстановки, виправдання агресії, деморалізації патріотично налаштованих кіл українського суспільства;

2) нав'язування думок про неспроможність української влади керувати державою та приймати раціональні рішення; формування негативних суджень щодо воєнно-політичного керівництво України та про те, що хаотичні бойові дії призводять до невиправданих жертв;

3) поширення поглядів про те, що українська армія на Сході України деморалізована та неспроможна вести бойові дії, а також про недовіру особового складу до керівництва;

4) нав'язування думки про те, що Україна не обійдеться без російського газу та що сторонам необхідно повернутися до перегляду газових контрактів.

5) виключення з радіопростору на підконтрольних РФ територіях загальнодержавних українських теле- й радіоканалів, взяття під контроль регіональних (місцевих) засобів масової інформації тощо;

6) застосування пропагандистських підрозділів в інформаційних та соціальних мережах (на форумах, у соціальних групах, Інтернет-спільнотах) [18].

Розроблення заходів забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості без їх реального втілення та виконання, належного врахування інформаційно-психологічних загроз на рівні держави не призведе до належного захисту особистості, суспільства та держави. (табл. 1).

Табл.1

Класифікація інформаційно-психологічних загроз

Інформаційно-психологічні загрози				
За наслідками	**За методами**	**За засобами**	**За об'єктами**	**За джерелами**
В індивідуальній свідомості; В колективній свідомості; В масовій свідомості.	Дезінформація; Маніпуляція; Пропаганда; Шантаж; Кризове управління.	Державний і спец. зв'язок ; Телерадіомовлення; Інтернет, соціальні мережі; Друковані ЗМІ; Телефон, телеграф, пошта; Кіно- і відеопродукція; Видавництва і типографії; Бібліотеки і архіви; Музеї та експозиції; Реклама; Виставки та ін.	Інтелігенція; Службовці, військовослужбовці; Підприємці; Молодь; Пенсіонери; Безробітні ін. соціальні групи.	Окремі особи; Соціальні групи; Суспільство; Органи влади Держави.

При цьому зазначені загрози містять три складові.

Перша складова. Пропагандистська. Вона спрямована на ту частину населення, яка частково або повністю не сприймає ідею розвитку України як самостійної держави. До цієї складової входять інформаційні повідомлення, що носить форму неприкритої дезінформації. При такому розкладі російську сторону абсолютно не турбує достовірність інформації, оскільки підтримка впевненості в діях рф на території України серед такого роду аудиторії досить висока, інша точка зору, практично, не сприймається цією категорією населення. Інформація такого роду, переважно, розповсюджується на окупованій території Автономної Республіки Крим, та на окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Друга складова. Інформаційно-просвітницька. Вона розрахована на ширшу аудиторію, і полягає у викриванні дій —

«незаконної української влади» проти власного народу, формуванні і розповсюдженні хибної інформації, московські рупори спростовують звірства своїх військових у містах та населених пунктах України.

Третя складова. Інтернет-ресурси – розраховані на українську аудиторію. Так званий інтернет-тролінг був організований з метою впливу на активних користувачів інтернету в Україні. Спроби агітації та розповсюдження інформації шляхом поширення чуток великого успіху не мали, ні на початковому етапі війни, ні сьогодні. Всі зазначені складові продовжують активно використовуватися рф в війні проти України.

Важливо підкреслити, що в агресивних діях росії проти України ключового значення набула психологічна обробка. Серед засобів психологічного впливу варто виділити такі, що спрямовані на зовнішнього користувача, на внутрішню російську аудиторію та на населення територій, де відбувається військова агресія. Інформаційна складова війни рф спрямована на всі три цільові аудиторії. Для зовнішнього користувача складається образ «легітимності» дій рф в Україні – стимулюючи громадську думку у вірному для Кремля напрямку.

Така сама ситуація зі створенням іміджу нелегітимності українського уряду, який прийшов до влади шляхом «військового перевороту». Коли на Заході та у Росії переважно формується імідж фашистів виключно з представників української влади та частини українців, що «шанують нацистського коллабораціоніста Бандеру». Для територій, на яких здійснюється агресія, подібна пропаганда створила символізм ототожнення українця з бандерівцем (націоналістом), бандерівця з фашистом.

Сприяє цьому інформаційний вакуум – на Донбасі відключили телевізійне та радіомовлення українських каналів, замінивши їх російськими. Агресивна інформаційна кампанія російських ЗМІ, постійні ракетні обстріли, руйнування, в яких за частую звинувачується українська армія, впливають на емоційний стан людей, що перебувають у постійному стресі та пригніченні, що сприяє ще більшій дестабілізації.

Поширеним символом, який чинить психологічний вплив на населення Донбасу, є ідея допомоги «братського народу», «руської (слов'янської) єдності», тісно переплетена з мовною ідентифікацією. Відносно неефективним, але вживаним методом, є застосування релігійної складової інформаційної кампанії, зокрема створення на Донбасі «російської православної армії».

Варто також торкнутися теми сталості психологічної обробки населення, окупованих територій. Саме психологічний фактор є основною причиною значного відтоку населення з Донбасу, як у напрямку Росії (спричинений істеричними закликами російських ЗМІ) так і у більш безпечні регіони України. Немає сумнівів, що Росія й далі буде продовжувати випробовувати українців на психологічну стійкість.

Особливого значення проблеми інформаційно-психологічної безпеки особистості набувають в умовах виконання обов'язків військової служби. Об'єктом особливого інформаційно-психологічного впливу залишаються свідомість і психіка особового складу ЗС України. Військовослужбовець, будучи повноправним членом суспільства, піддається тим самим деструктивним інформаційно-психологічним впливам як і кожна людина. Проте специфіка виконуваних завдань визначає значущість питань захисту військовослужбовців від ІПВ, оскільки така дія може суттєво підірвати всю систему військової безпеки держави.

До негативних наслідків ІПВ на особовий склад ЗС України в умовах війни слід віднести:

розмивання відчуття гордості за свою державу, належності до її збройних сил, підриву переконаності військовослужбовців в необхідності виконувати свій конституційний обов'язок по захисту Українського народу, своєї землі;

зниження морально-психологічного стану, створення обстановки невпевненості,

сумнівів особового складу відносно власного майбутнього, майбутнього збройних сил і держави, послаблення волі до проведення конструктивних реформ, а у воєнний час до збройного опору;

розкол військових колективів за політичними, релігійними, етнічними, службовими та іншими мотивами, протиставлення солдатського і офіцерського складу;

погіршення боєздатності частин і підрозділів за рахунок пониження службової активності, дезертирства, симуляції хвороби, ухилення від виконання наказів командирів, зради, коливань і сумнівів у надійності зброї, в придушення волі, створення спотвореної картини бойових дій, бойової обстановки;

невірне сприйняття військовослужбовцями наявних загроз національній безпеці, дійсних планів і намірів противника.

Ефективними способами протистояння негативному впливу інформаційних потоків є:

моніторинг інформаційного простору, прогнозування та виявлення інформаційних загроз національній безпеці держави у воєнній сфері;

розвиток та функціонування системи стратегічних комунікацій сил оборони;

здійснення правових, організаційних, технічних, інформаційних та інших дій щодо забезпечення власної інформаційно-психологічної безпеки, у тому числі захисту єдиного інформаційного середовища сил оборони, зокрема в місцях дислокації, розгортання та застосування угруповань, військових частин та підрозділів Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;

зв'язки з українськими та іноземними засобами масової інформації щодо висвітлення ситуації у районах здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях;

протидію інформаційним операціям та іншим заходам інформаційного впливу, спрямованим проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;

донесення достовірної інформації до військовослужбовців Збройних Сил України, інших складових сил оборони;

визначення та розробка як один з основних індикаторів (показників) стану національної безпеки такого інтегрованого критерію, як морально-психологічний стан громадян країни (об'єктивно відображає рівень підтримки громадянами державної політики чинної влади), та показників його оцінки (рівень деструктивного зовнішнього та внутрішнього інформаційного впливу)

підготовки фахівців у сфері інформаційно-психологічного протиборства, розвивати міждисциплінарні наукові і навчальні програми за профілем соціальних комунікацій та інформаційно-психологічної безпеки [12,].

Висновки. Таким чином, у статті отримало подальший розвиток питання інформаційно-психологічної безпеки особистості в умовах війни яке постає як нагальна проблема, і потребує комплексного та системного вирішення.

Інформаційно-психологічна сфера є ключовим виміром війни. З огляду на активне використання рф форм і методів гібридної війни першочерговим завданням стає вироблення ефективної системи захисту особистості від негативних ІПВ, забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості і суспільства. До основного результату роботи варто віднести розроблення концептуальної моделі інформаційно-психологічної безпеки особистості, яка об’єднала в собі існуючи підходи та врахувала ті напрацювання, які були зроблені авторами в попередніх працях.

Наголосимо, що одним із першочергових заходів забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості є розробка та прийняття закону “Про психологічний захист населення” для регулювання негативного впливу на психологічне здоров’я людини.

Напрями подальших досліджень. Для протидії деструктивним ІПВ війни в Україні потрібна взаємодія відповідних органів державної та місцевої влади,

наукового та експертного середовища. Перспективними необхідно визначити теми та проекти, що виконуються науковими установами:

із розвитку форм, способів і методики впливу на свідомість (підсвідомість), психічний стан людини;

подальших розвідок технологій психологічного захисту від негативного ІПВ населення й особового складу ЗС України;

Основним результатом діяльності щодо забезпечення інформаційної безпеки особистості має бути збереження здатності військ (сил) і населення до ефективних дій в умовах ІПВ противника.

Список використаних джерел

1. Алещенко В.І. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, № 1 (38)/2018р. С.6–11.

2. Алещенко В.І. Особливості сучасних психологічних операцій Російської Федерації в умовах гібридної війни. "Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони". Київ. № 3/2019.

3. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

4. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни : монографія / Олександр Степанович Власюк, Сергій Володимирович Кононенко, Нац. ін-т стратег. досліджень. Київ : НІСД, 2017. 302 с.

5. Тлумачний словник української мови: у 4 т. / Уклад.: Б. Грінченко. Київ : 1907—1909. Т. 1. С. 43.

6. Стратегія воєнної безпеки України. Затв. Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661 (дата звернення: 04.01.2022).

7. О.П.Дузь-Крятченко та ін.Основи стратегії національної безпеки та оборони держави: підруч. 3-е вид., перероб. і доп. Київ: НУОУ ім. І. Черняховського, 2015. 620 с.

8. «Про національну безпеку України»: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 04.01.2022).

9. Конституція України: Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution (дата звернення: 04.01.2022).

10. Лихачов С.В. Інформаційно-психологічна безпека як складова національної безпеки України. Науковий вісник 2 (1)´2012. Львівського державного університету внутрішніх справ. С.103–108

11. Стратегія національної безпеки України. Затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 04.01.2022).

12. Стратегія інформаційної безпеки. Затв. Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069 (дата звернення: 04.01.2022).

13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року "Про стратегію кібербезпеки України": Указ Президента України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016 (дата звернення: 04.01.2022).

14. Доктрина інформаційної безпеки України : Указ Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017 / Президент України. Офіційний вісник Президента України. 2017. № 5. С. 15.

15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року "Про створення Центру протидії дезінформації" : Указ Президента України від 19 березня 2021 року № 106/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421 (дата звернення: 04.01.2022).

16. Історія інформаційно-психологічного протиборства : підруч. / Я.М.Жарков та ін.; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є.Д.Скулиша. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с.

17. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Людська психіка в інформаційній небезпеці. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. Том 31 (70) № 3 2020. С. 226–233.

18. Гусаров В. Кремль розпочав нову інформаційну операцію проти України. Українська правда. Веб-сайт. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/3/7036659/.

19. Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ: НУОУ, 2017. 104 с.

References:

1. Aleshchenko V.I. Informatsiino-psykholohichnyi vplyv u khodi zbroinoi borotby [Information and psychological influence during the armed struggle]. Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, № 1 (38)/2018r. S.6–11. **(**in Ukrainian**)**

2. Aleshchenko V.I. Osoblyvosti suchasnykh psykholohichnykh operatsii Rosiiskoi Federatsii v umovakh hibrydnoi viiny [Features of modern psychological operations of the Russian Federation in the conditions of hybrid war]. "Suchasni informatsiini tekhnolohii u sferi bezpeky ta oborony". Kyiv. № 3/2019. **(**in Ukrainian**)**

3. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front [World Hybrid War: Ukrainian Front] / Za zah. red. V. P. Horbulina. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Kyiv : NISD, 2017. 496 s. **(**in Ukrainian**)**

4. Kremlivska ahresiia proty Ukrainy : rozdumy v konteksti viiny [Kremlin aggression against Ukraine: reflections in the context of war] : monohrafiia / Oleksandr Stepanovych Vlasiuk, Serhii Volodymyrovych Kononenko, Nats. in-t strateh. doslidzhen. Kyiv : NISD, 2017. 302 s. **(**in Ukrainian**)**

5. Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Explanatory dictionary of the Ukrainian language] : u 4 t. / Uklad.: B. Hrinchenko. Kyiv : 1907—1909. T. 1. S. 43. **(**in Ukrainian**)**

6. Stratehiia voiennoi bezpeky Ukrainy [Military Security Strategy of Ukraine] . Zatv. Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 25 bereznia 2021 roku № 121/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661 (data zvernennia: 04.01.2022). **(**in Ukrainian**)**

7. O.P.Duz-Kriatchenko ta in.Osnovy stratehii natsionalnoi bezpeky ta oborony derzhavy [Fundamentals of national security and defense strategy] : pidruch. 3-e vyd., pererob. i dop. Kyiv: NUOU im. I. Cherniakhovskoho, 2015. 620 s. **(**in Ukrainian**)**

8. «Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy» [On the national security of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (data zvernennia: 04.01.2022). **(**in Ukrainian**)**

9. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon vid 28.06.1996 №254k/96-VR. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution (data zvernennia: 04.01.2022). **(**in Ukrainian**)**

10. Lykhachov S.V. Informatsiino-psykholohichna bezpeka yak skladova natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Information and psychological security as a component of national security of Ukraine]. Naukovyi visnyk 2 (1)´2012. Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. C.103□108 **(**in Ukrainian**)**

11. Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [National Security Strategy of Ukraine]. Zatv. Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku № 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (data zvernennia: 04.01.2022). **(**in Ukrainian**)**

12. Stratehiia informatsiinoi bezpeky [Information security strategy]. Zatv. Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 28 hrudnia 2021 roku № 685/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069 (data zvernennia: 04.01.2022).**(**in Ukrainian**)**

13. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 27 sichnia 2016 roku "Pro stratehiiu kiberbezpeky Ukrainy" [About the cybersecurity strategy of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016 (data zvernennia: 04.01.2022). **(**in Ukrainian**)**

14. Doktryna informatsiinoi bezpeky Ukrainy [Doctrine of information security of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.02.2017 r. № 47/2017 / Prezydent Ukrainy. Ofitsiinyi visnyk Prezydenta Ukrainy. 2017. № 5. S. 15. **(**in Ukrainian**)**

15. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 11 bereznia 2021 roku "Pro stvorennia Tsentru protydii dezinformatsii" [About creation of the Center of counteraction to misinformation] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 19 bereznia 2021 roku № 106/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421 (data zvernennia: 04.01.2022). **(**in Ukrainian**)**

16. Istoriia informatsiino-psykholohichnoho protyborstva [History of information and psychological confrontation] : pidruch. / Ya.M.Zharkov ta in.; za zah. red. d.iu.n., prof., zasl. yurysta Ukrainy Ye.D.Skulysha. Kyiv : Nauk.-vyd. viddil NA SB Ukrainy, 2012. 212 s. **(**in Ukrainian**)**

17. Panchenko O.A., Kabantseva A.V. Liudska psykhika v informatsiinii nebezpetsi [The human psyche is in informational danger]. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Derzhavne upravlinnia. Tom 31 (70) № 3 2020. S. 226–233. **(**in Ukrainian**)**

18. Husarov V. Kreml rozpochav novu informatsiinu operatsiiu proty Ukrainy [The Kremlin has launched a new information operation against Ukraine]. Ukrainska pravda. Veb-sait. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/3/7036659/. **(**in Ukrainian**)**

19. Informatsiinyi vymir hibrydnoi viiny: dosvid Ukrainy [Information dimension of hybrid warfare: the experience of Ukraine]: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv: NUOU, 2017. 104 s. **(**in Ukrainian**)**

Summary

Aleshchenko V. I. *Doctor of Psychological sciences, professor, Professor of the Department of Moral and Psychological Support of Troops (Forces), Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine*

INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL SECURITY OF PERSONALITY IN CONDITIONS OF WAR

Introduction*. Today, the individual lives and functions daily in the information world. Manifestation of war in the information and psychological sphere is the constant impact of verbal and nonverbal communication on the consciousness and subconscious of the individual. A common source of external threats is the information environment, which in various ways provides distorted information about the surrounding reality, provides false information, changes the behavior of individuals, social groups in relation to themselves, society and the state.*

Purpose *it consists in identifying the negative manifestations of the impact of forms and methods of modern information space on the human psyche and formulating appropriate proposals to ensure information and psychological security of the individual.*

Originality. *The article further develops the issue of information and psychological security of the individual in conditions of war, which appears as an urgent problem and needs a comprehensive and systematic solution.*

Conclusion. *The information and psychological sphere is a key dimension of war. Given the active use of Russian forms and methods of hybrid warfare, the priority is to develop an effective system of protection of the individual from negative IPV, ensuring information and psychological security of the individual and society. The main result of the work is the development of a conceptual model of information and psychological security of the individual, which combines existing approaches and takes into account the developments made by the authors in previous works.*

Key words: *information space; information-psychological security; information-psychological influence; moral-psychological state; information-psychological stress.*

Received/Поступила: 15.04.22.

УДК 159.9.07
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–18-24

Вахоцька І. О. *кандидат психологічних наук, доцент доцент кафедри психології Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини https://orcid.org/0000-0002-1611-4059*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ У КОНФЛІКТІ ЗАЛЕЖНО ВІД РІВНЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

Конфліктність особистості пов'язана з її особистісною зрілістю. Існують три основні типи поведінки особистості у конфлікті: гармонійна, агармонійна активна та агармонійна пасивна. Співвідношення між рівнем зрілості особистості та параметрами конфліктності має невипадковий, стійкий характер.

Ключові слова*: конфліктність; особистісна зрілість; особистість; тип поведінки; конфлікт.*

Вступ. Рівень особистісної зрілості розглядається деякими психологами як один із чинників, які впливають виникнення міжособистісного конфлікту (C.Argyris та ін.). Під конфліктністю прийнято розуміти стійкі, повторювані особливості поведінки особистості конфлікті, як конструктивні (конфліктостійкість), і деструктивні (власне конфліктність) [2; 3]. У той же час методики, що застосовуються для діагностики конфліктності, як правило, аналізують якісь окремі її складові, без урахування зв'язків та відносин між структурними компонентами конфліктності (конфліктостійкості), що призводить до певної однобічності у вивченні конфліктної взаємодії, знижує прогностичні можливості дослідження та відповідно його практичну цінність.

Мета статті – проаналізувати психологічні особливості поведінки у конфлікті залежно від рівня особистісної зрілості.

Теоретичне підґрунтя. Проблема конфліктної поведінки особистості отримала своє відображення у психології у низці концепцій: особистості, особистісного розвитку та зрілості (Г.Крайг, А.Маслоу, Н.Ньюкомб, Г.Олпорт, Ф.Райс, Дж.Стивенс, Е.Фромм, C.Argyris, U.Staudinger); конфліктності і конфліктної поведінки (M.Deutsch, E.Van de Vliert). В Україні проблему конфліктної поведінки особистості досліджували І.В. Ващенко, З.С. Карпенко, І.Р. Карчевський, Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель, О.П. Макаревич, В.Л. Семенюк, В.В. Хіміч та ін.

Поняття «зріла особистість» має оцінний характер, мова при цьому йде про порівняння з якимись нормами поведінки (Ч.Райкфорт). Вона має реалістичне сприйняття світу, керує власними інстинктами та почуттями (З.Фрейд, К.Хорні, C.Argyris та ін..), є соціально адаптованою та активною (А.Адлер, Е.Фромм), відповідальною і відкритою для досвіду, їй властиве самопізнання (Е.Фромм, Р.М.Шаміонов, J.Dörner, D.Sowarka), вона демонструє терпимість до поглядів інших (D.H. Heath, R.Sternberg), вміє будувати зрілі міжособистісні відносини (І.В. Ващенко, Т.В. Комар). Така особистість завжди перебуває у постійному розвитку (К.Роджерс, Г.Олпорт та ін.). Але їй притаманні як продуктивні, так і деструктивні устремління (С.Кові, А.Маслоу, П.Магаро, Е.Фромм, Р.М.Ешбрук), що утворюють діалектичну єдність із переважанням продуктивних цінностей та мінімумом інфантильної поведінки та сприйняття. Крім того, відповідаючи інтелектуально та соціально своєму віку, людина може залишатися на стадії розвитку дитини (С.Кові, Г.Олпорт, З.Фрейд, Е.Фромм, C.Argyris, P.Hersey).

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення. З т. з. Г.Олпорта, А.Маслоу, Е.Фромма, під зрілою особистістю слід розуміти особистість реальної людини, що постійно

розвивається, чиї прогресивні і деструктивні тенденції перебувають у стані динамічної рівноваги з вираженою переважанням прогресивних тенденцій розвитку і мінімумом психологічного інфантилізму. Зрілій особистості притаманні реалістичне сприйняття, відповідальність, толерантність, здатність будувати зрілі міжособистісні відносини, розширене почуття «Я», гуманістичні цінності, цілі та способи їхнього досягнення, мудрість, позитивне ставлення до світу [5]. Невідповідність особистості якійсь конкретній, специфічній ознаці зрілості ще означає її відповідність ознаці незрілості, і навпаки [1; 4; 7; 8; 9].

Поняття «зріла особистість» допускає розгляд умовних рівнів зрілості, які може бути позначено у різних системах термінів залежно від обраної точки відліку. Позначення рівнів зрілості за шкалою віку (М.М. Гут, Дж.Стивенс) або прив'язка до віку (Б.С. Братусь, В.А. Жмуров) формують більш образне уявлення про особливості особистості, ніж шкала рівня зрілості у показниках типу «незадовільний – низький – середній – високий». У конфлікті виокремлюють три основних типи поведінки:

гармонійний – осмислена поведінка, із соціоцентричною мотивацією, взяттям відповідальності за те, що відбувається, на себе, із прагненням до досягнення суспільно значущого результату вирішення конфлікту;

агармонійний активний – базується на основі поверхневих знань про сутність конфліктних взаємовідносин, із проявом зовнішнього локусу контролю, егоцентричною мотивацією, прагненням до суб'єктно-особистісного результату, що супроводжується поведінковою активністю та позитивними емоціями;

агармонійний пасивний – ґрунтується на основі поверхневих знань про сутність конфліктних взаємовідносин, із проявом зовнішнього локусу контролю, егоцентричною мотивацією, з підкресленою поведінковою пасивністю та негативними емоціями.

Існування у конфлікті одного із позначених типів поведінки підтверджується характером зв'язків між елементами конфліктності та узгоджується із результатами теоретичних та емпіричних досліджень К.Хорні, R.Lawrence, J.Lorsch, якими було встановлено схожість співвідношень певних особистісних характеристик та властивостей нервової системи, з одного боку, із рівнями зрілості, - з іншого, з елементами конфліктності. Це дозволило зробити їм припущення про існування безпосередніх зв'язків між рівнями зрілості особистості та елементами конфліктності.

Особистість із рівнем зрілості «Дорослий» у конфлікті виявляє внутрішній локус контролю, соціоцентричну мотивацію, свідомість, предметність, тобто. якості конфліктостійкості. Така особистість бере відповідальність за розвиток подій, що відбуваються; прагне враховувати насамперед соціальні, суспільні інтереси, а не особисті; осмислено підходить до вирішення цієї проблеми, розуміючи сутність конфлікту; її дії спрямовано на досягнення суспільно значущого результату, вирішення «предмету» конфлікту, а чи не прагнення «показати себе». Жоден інший рівень зрілості не виявляє значних кореляцій з елементами, що становлять конфліктостійкість.

Поведінка у конфлікті особистості із рівнем зрілості «Малюк» характеризується аергічністю, астенічними емоціями, екстернальністю, підкресленою вираженою неінтернальністю, егоцентричністю, відсутністю прагнення до суспільно значущого вирішення конфлікту. Цей рівень зрілості надає перевагу пасивній поведінковій позиції, уникненню конфлікту будь-якими шляхами, така особистість причини конфлікту бачить у діях інших людей або в якихось зовнішніх обставинах, випадковостях. Зовнішній локус контролю є особливо актуальним: екстернальність посилюється неінтернальністю. Пасивність, невіра у свою здатність щось змінити викликає сильні астенічні емоції у широкому спектрі - від переживань, тривожності, невпевненості до роздратування та гніву. Особистість з

таким рівнем зрілості виявляє у конфлікті лише егоцентричні мотиви, тому немає жодного прагнення до досягнення суспільно значущого результату у конфлікті, вирішення проблеми по суті. Спостерігаються невеликі розбіжності у характері значних інтеркореляцій в обох групах обстежуваних. У групі пілотажного дослідження особистість із таким рівнем зрілості виявляє прагнення до досягнення суб'єктно-особистісного результату на основі вираженої поінформованості про сутність конфлікту. Відсутність кореляцій між цим рівнем зрілості та параметрами поінформованості та суб'єктності в основній групі обстежуваних визначається тими змінами, що відбулися за період між дослідженнями у суспільному сприйнятті. Крім того, це свідчить, що прагнення особистості із рівнем зрілості «Малюк» у конфлікті до досягнення суб'єктно-особистісного результату пов'язане із поверхневими уявленнями про природу конфлікту.

Рівень зрілості «Дошкільник» у порівнянні із «Малюком» характеризується вже великими, але усе ще недостатніми знаннями про сутність конфлікту. Поінформованість у конфлікті «Дошкільника» зумовлює прояв ним егоцентричної мотивації та прагнення досягти у конфлікті суб'єктно-особистісного результату. Особистість з цим рівнем зрілості у будь-якій конфліктній ситуації демонструє зовнішній локус контролю, перекладаючи відповідальність за те, що відбувається, на інших людей та обставини. Проте на відміну від рівня зрілості «Малюк» емоційний стан і поведінкова активність «Дошкільника» у конфлікті залежить від конкретних умов. Він може проявити як поведінкову активність, так і поведінкову пасивність, відчувати стенічні чи астенічні емоції. Іншими словами, поведінка у конфлікті «Дошкільника» відрізняється великою різновекторністю.

Особистість із рівнем зрілості «Підліток» у важких ситуаціях виявляє переважно поведінкову активність та позитивні емоції, відчуває приплив сил та впевненість у досягненні бажаного особистісного результату. Якщо у групі пілотажного дослідження особистість із рівнем зрілості «Підліток» ще відчувала в якихось ситуаціях негативні емоції та поведінкову пасивність, то у групі основного дослідження поведінка «Підлітка» стала жорсткішою, самовпевненою.

Особистість із рівнем зрілості «Юнак» у конфлікті демонструє зовнішній локус контролю, звинувачуючи у тому, що відбувається, інших людей або якісь обставини. Вона не вірить у власні сили щодо вирішення конфліктної ситуації, займаючи пасивну поведінкову позицію та відчуваючи астенічні емоції. Так само, як особистість і рівнями зрілості «Підліток» або «Дошкільник», ця особистість прагне досягнення особистісного результату: показати себе, відчути впевненість у власних силах тощо, навіть якщо причину конфлікту не усунуто.

Факторний аналіз зрілості та конфліктності показав подібність структури в обох групах обстежуваних: виокремлено по три фактори, до складу яких входять рівні зрілості та елементи конфліктності. Кожен рівень зрілості проявляється у ситуації конфлікту по-різному. Так, рівень зрілості «Дорослий» характеризується конструктивним, осмисленим підходом до вирішення конфліктної ситуації, проявом соціоцентричної мотивації, що враховує інтереси інших людей, спрямованістю на досягнення предметного результату, вирішення самої суті конфлікту, а не його зовнішнього прояву. Відповідальність за результат конфлікту така особистість покладає на себе, не приписуючи невдачі іншим людям чи обставинам.

Рівні зрілості «Юнак і Малюк» у конфлікті, як правило, виявляють пасивну конфліктність, пов'язану насамперед із бажанням уникнути конфлікту, сховатися від нього, з астенічними, негативними емоціями у широкому спектрі, а також зовнішнім локусом контролю: у конфлікті завжди винні якісь обставини та інші люди. Якщо ці рівні зрілості пов'язані, переважно, із пасивної конфліктністю, то особистість із рівнем зрілості «Підліток»,

навпаки, схильна до активної конфліктності: вона прагне до перемоги будь за що.

Рівень зрілості «Дошкільник» більше за інших орієнтований на умови конкретної ситуації та залежно від них може виявляти у конфлікті або активну, або пасивну конфліктність. У групі пілотажного дослідження конфліктність особистості із рівнями зрілості «Підліток» та «Дошкільник» є ідентичною: в обох випадках поведінка суб'єкта у конфлікті детермінована його сприйняттям конфліктної ситуації, якимись її особливими умовами і може бути як радісно-активною, так і астенічно-пасивною. У групі основного дослідження особистість із рівнем зрілості «Підліток» не схильна до пасивно-астенічної позиції у конфлікті: незалежно від ситуації «Підліток» однозначно прагне перемоги своїх інтересів.

Порівняння середніх значень параметрів за t-критерієм Стьюдента показало, що представники ранньої дорослості перевершують представників старшого віку лише за рівнем зрілості «Підліток» ($p<0,05$). Це свідчить про те, що представники першого зрілого віку порівняно із другим зрілим віком більшою мірою є носіями рис «Підлітка». За іншими рівнями зрілості значущих відмінностей не виявлено, що підтверджує висновки К.Левіна, Г.Олпорта, Е.Фромма, Е.Еріксона, P.Hersey, U.Staudinger про відсутність обов'язкового зв'язку між особистісною зрілістю та хронологічним віком. Аналіз середніх значень параметрів конфліктності не виявив значущих відмінностей між представниками молодшого і зрілого віку за більшістю параметрів конфліктності. Виняток становлять вищі значення таких параметрів, як астенічність та соціоцентрична мотивація у конфлікті осіб старшого віку ($p<0,01$). Тобто із віком людина у конфлікті частіше мотивується суспільними інтересами, ніж особистими, але також частіше відчуває негативні емоції. Оскільки поєднання астенічності та соціоцентричної мотивації пов'язане зі стилем поведінки у конфлікті «пристосування», логічно припустити, що стратегія пристосування переважно властива людям старшого віку.

Факторний аналіз рівнів зрілості та параметрів конфліктності груп обстежуваних молодшого та старшого віку виявляє ідентичність зв'язку рівнів зрілості та конфліктності в обох групах. Проте є й невеликі розбіжності. Так, пасивна конфліктність у групи обстежуваних молодого віку пов'язана із соціоцентричною мотивацією: прагнення врахувати інтереси інших людей супроводжується загальною конструктивною поведінкою у конфлікті. Ще одна відмінність полягає у тому, що у старшому віці поведінка у проблемній ситуації особистості із рівнем зрілості «Юнак» не пов'язана із певним типом конфліктності, а особистість із рівнем зрілості «Підліток» у залежності від ситуації виявляє якості або конфліктостійкості, або активної конфліктності.

Порівняння поведінки у конфлікті залежно від рівня зрілості на вибірках представників чоловічої та жіночої статі демонструє, що чоловіки у конфлікті частіше і більшою мірою виявляють якості, властиві рівню зрілості «Підліток» ($p<0,01$), а жінки – якості, характерні для рівня зрілості «Малюк» ($p<0,01$). Таким чином, чоловіки частіше поділяють людей на «своїх» та «чужих», прагнуть лідерства, демонструють самовпевненість, а жінки частіше виявляють невпевненість у собі, тривожність, боязкість, відсутність цілеспрямованості. У важких ситуаціях чоловіки частіше, ніж жінки, виявляють поведінкову активність, стенічні емоції, егоцентричну мотивацію і найчастіше прагнуть досягнення особистісного результату у конфлікті. Жінки, навпаки, у конфлікті є більш пасивними, відчувають астенічні емоції та виявляють соціоцентричну мотивацію. Однак у факторній структурі рівнів зрілості та конфліктності у представників чоловічої та жіночої вибірок значущих відмінностей не спостерігається.

Перший фактор в обох групах обстежуваних представлений параметрами

активної конфліктності та рівнями зрілості «Підліток» та «Дошкільник». І чоловіки, і жінки із цими рівнями зрілості у конфлікті виявляють поведінкову активність, позитивні емоції, зовнішній локус контролю, егоцентричну мотивацію, прагнення досягти результативності, показати себе, поверхові уявлення про природу конфлікту. Єдина відмінність між чоловічою та жіночою вибірками полягає у тому, що егоцентрична мотивація жінок з цими рівнями зрілості виражена сильніше, ніж у чоловіків, оскільки наголошується на несоціоцентричності (факторна вага -0,55).

Другий фактор складається із параметрів конфліктостійкості та пов'язаний із рівнем зрілості «Дорослий». Зріла особистість незалежно від статевої приналежності у конфлікті виявляє внутрішній локус контролю, враховує інтереси інших, осмислено підходить до вирішення проблемної ситуації, прагне досягнення суспільно значущого результату.

Третій фактор представлений рівнями зрілості «Юнак», «Дошкільник» та «Малюк», пов'язаними із пасивною конфліктністю. Тут також є невеликі відмінності між поведінкою жінок та чоловіків. Зовнішній локус контролю у жінок із цими рівнями зрілості характеризується вираженою неінтернальністю (-0,33) і прагненням у конфлікті досягти суб'єктно-значущої результативності (0,32). Іншими словами, жінки із низьким рівнем особистісної зрілості у конфлікті переважно прагнуть досягненню суб'єктно-особистісного результату: показати себе, відчути себе впевненіше, сильніше, відчути власну значущість. Особистість із рівнем зрілості «Дошкільник» незалежно від статевої приналежності поводиться у важкій ситуації з врахуванням обставин, що склалися: на кшталт активної чи пасивної конфліктності. Загалом, незважаючи на певні відмінності у прояві зрілості та конфліктності, структура зв'язку рівнів зрілості та елементів конфліктності у чоловіків та жінок є ідентичною: людина із високим рівнем зрілості виявляє у проблемних ситуаціях конфліктостійкість, із недостатнім рівнем зрілості – активну чи пасивну конфліктність.

Висновки. Таким чином, незважаючи на загальну стійку структуру зв'язку рівнів зрілості та конфліктності у різних професійних групах, невеликі відмінності між ними таки спостерігаються і пов'язані насамперед із особливостями професійної діяльності. Конфліктність людини пов'язана з її особистісною зрілістю. Існують три основні типи поведінки особистості у конфлікті: гармонійний (конфліктостійкість), агармонійний активний (активна конфліктність) та агармонійний пасивний (пасивна конфліктність), що підтверджується характером зв'язків між елементами конфліктності. Співвідношення між рівнем зрілості особистості та параметрами конфліктності має невипадковий, стійкий характер. Незважаючи на деякі відмінності у прояві зрілості та конфліктності у різних групах обстежуваних, співвідношення зрілості та конфліктності залишається практично незмінним. Багаторівневе та багатостороннє дослідження структури зрілості та конфліктності розширює уявлення про властивості особистості та відкриває нові перспективи для різноманітних психологічних практик.

Список використаних джерел

1. Ващенко І.В. Конфлікти в діяльності працівників органів внутрішніх справ та шляхи їх подолання (соціально-психологічний аспект): дис. д-ра психол. наук. – Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. - 498 с.

2. Долинська Л.В., Матяш-Заяц Л.П. Психологія конфлікту: навч. посіб / Л.В. Долинська, Л.П. Матяш-Заяць. – К.: Каравела, 2010. - С. 7–14.

3. Карпенко З.С. Прикладна конфліктологія: навч.-метод. посіб. / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ : ІФОЦППК, 2012. – 84 с.

4. Карчевський І.Р. Проблемна міжособистісна взаємодія особового складу військової частини та особливості її діагностики і попередження: автореф. дис... канд. психол. наук / І.Р. Карчевський. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б.Хмельницького. - Хмельницький, 2005. - 19 с.

5. Комар Т.В. Соціально-психологічні основи професійної зрілості фахівців соціономічного профілю): дис. д-ра психол. наук / Т.В. Комар. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. – Сєвєродонецьк, 2018. 451 с.

6. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навч. посіб / Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель. – К.: ВД Професіонал, 2006. - 416 с.

7. Макаревич О.П. Стиль індивідуальної поведінки військовослужбовців у міжособистісних конфліктах: дис… канд. психол. наук / О.П. Макаревич. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 192 с.

8. Семенюк В.Л. Управління ціннісно-нормативними конфліктами у військових колективах (психологічний аспект): автореф. дис… канд. психол. наук / В.Л. Семенюк. Національна академія ПВУ ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2003. – 18 с.

9. Хіміч В.В. Особливості діяльності командирів прикордонних підрозділів з розв'язання міжособистісних конфліктів серед підлеглих: дис... канд. психол. наук / В.В. Хіміч. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2008. – 152 с.

References

1. Vashhenko I.V. (2003) Konflikty v dijal'nosti pracivnykiv organiv vnutrishnih sprav ta shljahy i'h podolannja (social'no-psyhologichnyj aspekt) [Conflicts in the activities of law enforcement officers and ways to overcome them (socio-psychological aspect)]: dys. d-ra psyhol. nauk. – Instytut psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. – K. - 498 s. (in Ukranian)

2. Dolyns'ka L.V., Matjash-Zajac L.P. (2010) Psyhologija konfliktu [Psychology of conflict]: navch. posib / L.V. Dolyns'ka, L.P. Matjash-Zajac'. – K.: Karavela. - S. 7–14. (in Ukranian)

3. Karpenko Z.S. (2012) Prykladna konfliktologija [Applied conflictology]: navch.-metod. posib. / Z.S. Karpenko. – Ivano-Frankivs'k : IFOCPPK. – 84 s. (in Ukranian)

4. Karchevs'kyj I.R. (2005) Problemna mizhosobystisna vzajemodija osobovogo skladu vijs'kovoi' chastyny ta osoblyvosti i'i' diagnostyky i poperedzhennja [Problematic interpersonal interaction of military personnel and features of its diagnosis and prevention]: avtoref. dys... kand. psyhol. nauk / I.R. Karchevs'kyj. Nac. akad. Derzh. prykordon. sluzhby Ukrai'ny im. B.Hmel'nyc'kogo. - Hmel'nyc'kyj. - 19 s. (in Ukranian)

5. Komar T.V. (2018) Social'no-psyhologichni osnovy profesijnoi' zrilosti fahivciv socionomichnogo profilju) [Socio-psychological foundations of professional maturity of socionomic specialists)]: dys. d-ra psyhol. nauk / T.V. Komar. – Shidnoukrai'ns'kyj nacional'nyj universytet imeni Volodymyra Dalja MON Ukrai'ny. – Sjevjerodonec'k. 451 s. (in Ukranian)

6. Lozhkin G.V., Pov'jakel' N.I. (2006) Psyhologija konfliktu: teorija i suchasna praktyka [Psychology of conflict: theory and modern practice]: navch. posib / G.V. Lozhkin, N.I. Pov'jakel'. – K.: VD Profesional. - 416 s. (in Ukranian)

7. Makarevych O.P. (1996) Styl' indyvidual'noi' povedinky vijs'kovosluzhbovciv u mizhosobystisnyh konfliktah [Style of individual behavior of servicemen in interpersonal conflicts]: dys… kand. psyhol. nauk / O.P. Makarevych. Kyi'vs'kyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K. – 192 s. (in Ukranian)

8. Semenjuk V.L. (2003) Upravlinnja cinnisno-normatyvnymy konfliktamy u vijs'kovyh kolektyvah (psyhologichnyj aspekt) [Management of value and normative conflicts in military teams (psychological aspect)]: avtoref. dys… kand. psyhol. nauk / V.L. Semenjuk. Nacional'na akademija PVU im. Bogdana Hmel'nyc'kogo. – Hmel'nyc'kyj. – 18 s. (in Ukranian)

9. Himich V.V. (2008) Osoblyvosti dijal'nosti komandyriv prykordonnyh pidrozdiliv z rozv'jazannja mizhosobystisnyh konfliktiv sered pidleglyh [Features of the activities of commanders of border units to resolve interpersonal conflicts among subordinates]: dys... kand. psyhol. nauk / V.V. Himich. Nac. akad. Derzh. prykordon. sluzhby Ukrai'ny im. B. Hmel'nyc'kogo. – Hmel'nyc'kyj. – 152 s. (in Ukranian)

Summury

Vakhotska I. O. *Candidate of Psychological Sciences,*
Associate Professor, Associate Professor of Psychology
Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychyna

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CONFLICT BEHAVIOR DEPENDING ON THE LEVEL OF PERSONAL MATURITY

Introduction. *The level of personal maturity is considered by psychologists as one of the factors influencing the emergence of interpersonal conflict. At the same time, the methods used to diagnose conflict, as a rule, analyze some of its components, without taking into account the links and relationships between structural components of conflict (conflict resilience), which leads to some one-sidedness in the study of conflict interaction. and accordingly its practical value.*

Purpose of the article *- to analyze the psychological characteristics of behavior in conflict depending on the level of personal maturity.*

Methods. *Theoretical analysis, synthesis, generalization, comparison.*

Originality. *There are three main types of behavior in conflict: harmonious - meaningful behavior, with sociocentric motivation, taking responsibility for what is happening, with the desire to achieve a socially significant result of conflict resolution; harmonious active - based on superficial knowledge about the nature of conflict relationships, with the manifestation of the external locus of control, egocentric motivation, the desire for subject-personal result, accompanied by behavioral activity and positive emotions; Aharmonic passive - based on superficial knowledge of the essence of conflict relationships, with the manifestation of the external locus of control, egocentric motivation, with emphasized behavioral passivity and negative emotions.*

Conclusion. *Despite the generally stable structure of communication between the levels of maturity and conflict in different professional groups, small differences between them are still observed and are primarily related to the peculiarities of professional activity. A person's conflict is related to his personal maturity. There are three main types of personality behavior in conflict: harmonious (conflict resilience), agharmonic active (active conflict) and agharmonic passive (passive conflict), which is confirmed by the nature of the links between the elements of conflict. The relationship between the level of maturity of the individual and the parameters of conflict is not accidental, stable. Despite some differences in the manifestation of maturity and conflict in different groups of respondents, the ratio of maturity and conflict remains virtually unchanged.*

Key words: *conflict; personal maturity; personality; type of behavior; conflict.*

Recelved/Поступила: 17.04.22.

УДК 316.363.5:316.624-053.6
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–25-36

Герасіна С. В. *кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Університет Григорія Сковороди в Переяславі*
https://orcid.org/0000-0002-8733-2600
Хомич Г. О. *кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Університет Григорія Сковороди в Переяславі*
https://orcid.org/0000-0001-8748-8165

ПСИХОКОНСУЛЬТАТИВНА ВЗАЄМОДІЯ З ДЕЗАДАПТОВАНИМИ ПІДЛІТКАМИ У СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

У статті актуалізовано проблему порушення психосоціальної адаптації підлітків в умовах розлучення батьків. Розкрито вікові особливості і кризові тенденції формування підлітка. Досліджено психосоціальну дезадаптацію підлітків у комунікаціях з рідними, ровесниками і педагогами, у звичних їхніх справах і заняттях. Запропоновано психологічний супровід підлітка на засадах особистісно орієнтованого консультування у руслі тріадної взаємодії: «дитина – родина – школа».

Ключові слова: *підліток; дитячо-батьківські взаємини; розлучення батьків; підліткова криза; психосоціалізація; дезадаптація; психоконсультування.*

Вступ. Розлучення подружжя, знецінення родинних традицій, осиротілість при живих батьках, завжди було гострою проблемою суспільства. Тенденція до зростання розлучень свідчить про занепад громадських, соціально-психологічних та духовних компетентностей людей, відповідальності, добробуту, здорового способу життя та продовження роду. Саме в таких умовах зростає значна кількість дітей, які стали свідками сімейного розладу, зневаги та втрати довіри між батьками. Статистичні дані свідчать, що за останні роки зросла кількість підлітків, які виховуються у проблемних (конфліктних, асоціальних) сім'ях. Враховуючи вікові зміни, зокрема, психофізіологічні та пубертатні трансформації, формування Я-концепції, становлення характеру, життєвої позиції та світоглядних орієнтацій, підліток є особливо вразливим до взаємин з оточенням. Тому будь-які деструктивні зміни сімейної взаємодії та особливо факт розпаду сім'ї є надзвичайно травматичним психоемоційним випробуванням, що дестабілізує діяльність та порушує звичний уклад життя підлітків.

Прикладне дослідження родинної системи та її внутрішніх процесів є актуальним серед науковців (психологів, соціологів, педагогів, юристів). Народження, зростання і виховання гармонійної особистості можливе лише в сім'ї, де кожен з батьків вносить свій фундаментальний вклад у становлення морально-духовної особистості. Зростання деструктивних явищ у сімейній системі (приниження, конфлікти, зради, ревнощі, насильство) провокує розлучення, яке, з одного боку, захищає права людини на особисту свободу й автономію, визнаючи право на звільнення від невдалого шлюбу, а з іншого –завдає непоправної шкоди, перш за все, дітям. Із консультаційних практик відомо, що шлюбні партнери часто можуть бути хорошими батьками, але нещасливим подружжям, яке не готове духовно зростати у цих стосунках: морально зріти, кріпнути, поступатися заради щастя всієї родини. Так, для суспільства стає звичним «тато вихідного дня», який у такий спосіб виконує батьківську місію, намагається компенсувати свою відсутність у сім'ї.

Більшість дітей переживає розлучення надзвичайно боляче, воно викликає різні психоемоційні порушення: страхи, тривоги, розпач, смутні почуття і думки. Іноді їхню стурбованість можна порівняти з переживанням втрати (смерті) когось із батьків. Навіть найбільш виправдане

розлучення може стати для дитини стресогенним потрясінням, викликати неблагополучні наслідки, прояви яких іноді тривають значний час і проявляються у зрілому віці. Зростання насильства і злочинності у сфері сімейно-побутових взаємин, розлучення активізують психоемоційну дезадаптацію дітей, оскільки у формуванні особистості потужну роль відіграє атмосфера внутрішньо-сімейного життя, дитячо-батьківські взаємини. Сімейні умови, включаючи соціальний стан, рід занять, матеріальне забезпечення та рівень освіти батьків значною мірою моделюють життєвий сценарій дитини, смисложиттєві цінності; патерни психологічної прив'язаності та емоційної близькості; конструкти / деструкти «Я-образу» та «Я-концепції», як регуляторів подружніх взаємин.

Мета статті передбачає теоретико-методичний аналіз проблеми впливу розлучення батьків на особистісне зростання дітей, специфіку порушення психосоціальної адаптації підлітків до усталеного способу життя після розлучення; емпіричне вивчення дезадаптаційних проявів поведінки підлітків; пошук ефективних засобів стабілізації психоемоційного стану дезадаптованих підлітків та психоконсультативної взаємодії.

Теоретичне підґрунтя. Вивчення наукових джерел свідчить, що основна увага приділяється специфіці впливу розлучення на подружжя та їхню модель поведінки у майбутньому (А. Варган, Н. Давидюк, В. Лисенко, А. Співаковська, Л. Шнайдер). Аналізуються причини, зовнішні фактори та внутрішні детермінанти розлучень (В. Костів, Л. Ковальчук, В. Котирло, А. Макаренко, О. Максимович, М. Стельмахович, І. Мар'янко). Учені країн СНД (Г. Воронцова, С. Зеленчукова, О. Нєдєліна, К. Кузнєцова, К. Нартова-Бочавер, Б. Нусхаєва) розкривають психологічні та соціальні фактори дестабілізації подружнього життя. Водночас, значно рідше досліджуються проблеми особистісного зростання та соціалізації дитини в умовах розлученої сім'ї. Американські дослідники М. Геллегер (M. Gallagher),Ф. Додсон (F. Dodson), Д. Попеноу (D. Popenoe), Дж. Елстайн (J. Elshtain), С. Макланахан (S. McLanahan), М. Деніелс (M. Daniels) активно вивчають проблеми функціонування неповних сімей та родин, які сформувалися вдруге.

Варто відзначити, що сьогодні недостатньо уваги приділяється проблемам впливу процесу розлучення на психоемоційний стан дитини підліткового віку, її психосоціальну адаптацію до життєвих реалій, які пов'язані з розпадом родини: зміна місця проживання чи школи; вихід з референтної групи і розлучення з друзями; навчальна і соціальна пасивність; втрата інтересу до позашкільних занять музикою, спортом, творчістю, ІТ-технологіями тощо; труднощі адаптації до нових соціальних умов розвитку; поява асоціальних проявів у поведінці тощо. З огляду на спектр окреслених питань соціально-психологічного спрямування, у запропонованій статті актуалізована проблема психосоціальної дезадаптації підлітків, які пережили розлучення батьків і потребують психоконсультативного супроводу.

У підлітковому віці завершуються основні структурні та функціональні зміни у мозку, пубертатні трансформації, що достеменно відображаються на психоемоційному стані підлітків. Все це спричиняє нестабільність поведінки та активності підлітків, які переживають «критичну», «переломну» фазу, коли підліток опиняється на фіналі дитинства і на старті дорослості. Її передумовою є руйнування старої структури особистості, системи переживань, світоглядної парадигми та смисложиттєвих цінностей. Ключовою причиною загострення кризового стану підлітків, на нашу думку, є факт того, що дорослі не переглядають і не коригують систему власних ставлень до підлітка, його прагнення до нових форм взаємодії, самопрояву та самовираження.

Суттєві кризові тенденції полягають у глибоких якісних змінах психічного

розвитку підлітка, його внутрішнього світу, а не лише у зовнішніх проявах та поведінкових стратегіях. Сучасному підлітку притаманні певні психосоціальні ознаки *кризового стану*:

- *навчальна демотивація* – зниження результативності навчання, а також спроможності підлітка до учіння, навіть тих предметів, у яких раніше виявляв обдарованість і демонстрував успіхи, іноді це зумовлено переходом від конкретного до логічного мислення;
- *важковиховуваність підлітка* – проявлення негативізму на всіх рівнях комунікації: він ніби «віддаляється», дистанціюється від оточуючих, стає схильним до конфліктів, порушень дисципліни; у нього часто виникає внутрішнє занепокоєння, невдоволення, прагне самотності та самоізоляції. Апогей кризи виявляється у хронічній некерованості дитиною та утрудненні виховних впливів;
- *ускладнення дитячо-батьківських взаємин* – стосунки з батьками набувають проблемного характеру: підліткам здається, що їх ніколи не зрозуміють і не приймуть як повноцінних дорослих. Контроль, опіку сприймають як обмеження свободи, насилля, придушення волі «дорослої» особистості.

Так званий *когнітивний дисонанс* особистісного зростання підлітка супроводжується суперечностями, знеціненням, що набирає негативної тенденції, скоріш у результаті швидкої руйнації, аніж творчої трансформації психічної інтеріоризації. Підліток не стільки здобуває, скільки втрачає з надбаного ним раніше, що надзвичайно насторожує батьків і педагогів. Звісно, що дорослість підлітків є суб'єктивною, проявляється в емансипації від батьків, новому ставленні до навчання, романтичних стосунках, зовнішньому вигляді та манері одягатися і поводитися. Взаємостосунки підлітків з членами родини також набувають якісно нового змісту. Так, на думку М.О. Докторович [5], міжособистісні стосунки у родині, їхній вплив на формування особистості та поведінку дітей залежить від стабільності сімейного середовища, що є провідним фактором психоемоційної урівноваженості і психічного здоров'я дитини, у цілому, процесів його *соціалізації та адаптації*.

У процесі соціалізації підлітка суттєве значення має стиль виховання в родині, і, взагалі, її здатність до виховування. Першочергово, такий вплив на дитину здійснюють батьки, тому цілісність і благополуччя сім'ї обумовлено взаємостосунками на різних рівнях функціонування родинної системи.

Учені О. Кірьянова, В. Юницький, Л. Ковальчук виокремлюють такі *типи взаємостосунків батьків і дітей* [6]:

1) оптимальні дитячо-батьківські взаємини;

2) підвищений інтерес батьків до дітей, розділення їх інтересів, включеність у їхню життєдіяльність,

3) батьки надто переймаються проблемами дітей, тому діти менше проявляють бажання ділитися з батьками, що спричиняє взаємне невдоволення;

4) діти більшою мірою відчувають бажання поділитися з батьками, чим ті проймаються інтересами і заняттями дітей;

5) поведінка, життєві прагнення дітей викликають у родині конфлікти;

6) батьки не цікавляться інтересами дітей, а діти не відчувають бажання ділитися з ними, протиріччя поступово переростає у конфлікти, взаємне відчуження та конфронтацію, яка зберігається і в подальшому житті.

У сім'ях, де взаємини батьків і дітей характеризуються байдужістю, лицемірством, підліток важко оволодіває позитивним соціальним досвідом. Дитина у такій сім'ї рано втрачає прагнення спілкуватися з батьками. Це тривожний симптом, який свідчить, що майже 40 % підлітків не відчуває потреби і бажання ділитися власними думками з батьками [3, 13].

У дослідженнях А. Келам визначено, що у 89,4 % підлітків у сім'ях з дезорганізованими стосунками виявлено почуття страху, відсутність навичок культури спілкування, озлобленість, протиріччя інтересів; у 58,7 % – сором за

батьків, що призводить до втрати батьківського авторитету, їх знецінення та зневаги. Аналізуючи навчальну мотивацію та показники успішності підлітків з проблемних сімей, вчені виявили, що 57,6 % підлітків систематично порушує шкільну дисципліну, 63 % – є другорічниками, 91,7 % – не проявляє стійкого інтересу до навчання та суспільно-громадської діяльності [7]. *Соціалізацію* підлітка дослідники розуміють як утілення в окремому суб'єкті тієї соціальної реальності, в яку він «занурений». Адже кожен підліток – це суб'єкт, реально діюча особа, котра у спільній з іншими суб'єктами діяльності організовує, визначає і конструює процес власної соціалізації (М. Вебер, Г. Лейбніц). Бути соціалізованим означає бути залученим до норм і цінностей суспільства, володіти вміннями досягати власних цілей без неусвідомленого нанесення шкоди іншим людям (С. Розум).

Сучасні соціальні психологи тлумачать соціалізацію як безперервну адаптацію людини до оточення; комунікацію, під час якої, особистість здатна брати участь в узгоджених діях на основі загальноприйнятих норм і принципів (Г. Андреєва, І. Мартинюк, Л. Орбан-Лембрик). Соціалізація постає як процес передачі підлітку соціального досвіду, який містить суспільні уявлення, ідеали, цінності та норми, алгоритми форм поведінки, з метою формування у неї необхідної сукупності соціальних ролей (Н. Лавриченко); пристосування особистості до навколишнього середовища для подолання суперечностей, що постають перед нею у соціальному житті (Б. Вульфов). Цей процес нерозривно пов'язана з індивідуалізацією особистості: не існує однакових процесів соціалізації, індивідуальний досвід кожної особистості є унікальним і самобутнім.

Соціальна адаптація підлітка є однією з форм його соціалізації. Ми розглядаємо психологічний розвиток підлітка у площині саме його *психосоціальної адаптації як суб'єкта*, через призму узгодження інтересів, реалізацію власних потенцій, успішне функціонування, здатність та прагнення до самоактуалізації. Сучасні психологічні дослідження підтверджують, що є підлітки, які прагнуть втекти від контакту з дійсністю, занурюються у світ власних переживань, замикаються в собі. Водночас, більшість із них прагне органічно й «безболісно» вписатися у навколишнє соціальне середовище. Адаптація є усвідомленим процесом: першочергово, підлітком освоюються стійкі властивості соціального середовища, типові способи соціальної поведінки. В основному – це зовнішні форми адаптації. Головне полягає в тому, що приймається система цінностей правил і вимог певного соціального оточення. Розуміння підлітком своєї соціальної ролі і статусу, відчуття загальної психологічної задоволеності середовищем у цілому – це *показники успішної адаптації.*

Сталість і непохитність адаптаційного процесу дитини у першу чергу забезпечується батьками, сила яких акумулюється у злагоджених подружніх взаєминах, родинних традиціях, що є плідним підгрунтям для зростання дитини, як повноцінної і самодостатньої особистості. Сім'ї, як провідному інституту соціалізації дитини, присвячено багато досліджень, серед них фундаментальні праці геніальних педагогів А. Макаренка, В. Сухомлинського, С. Шацького та сучасних вітчизняних психологів І. Бех, І. Кон, А. Мудрик, В. Семенова, В. Поліщук, Є. Потапчик та ін. Саме родина виконує роль «організатора» «стабілізатора», який приводить у конструктивну систему численні форми взаємодії, впорядковує будь-які дисгармонійні явища у соціумі, в яких часто опиняється і підліток, спричиняючи напруження у психоемоційному стані підлітка.

Поділ родини чи розлучення, навіть коли це відбувається мирно і цивілізовано, неодмінно викликає у дітей сильні переживання. Підліток, як ніхто інший, відчуває відсутність одного з батьків, навіть якщо відкрито не виражає свої емоції і почуття. Вихід із сім'ї підліток

сприймає як відречення (зраду, втечу). Наукові дослідження [2, 4, 9] свідчать, що якщо після розлучення батько регулярно відвідує підлітка, проявляє свою любов і великодушність, то це приводить до змішаних почуттів, стає незрозумілим. Крім того, іноді він з недовірою й образою буде ставитися до матері. Якщо ж батько тримається відчужено, не проявляє особливої турботи, то підліток іноді відмовляється від зустрічей і спілкування з батьком, що у результаті може поглиблювати почуття образи чи провини.

Коли батьки охоплені бажанням помсти один одному, вони підривають психологічну опору, порушує внутрішню рівновагу. Підліток, скориставшись ситуацією розлучення, іноді вдається до маніпулятивного спілкування і шантажу, зіштовхуючи батьків один із одним у змаганні проявляти любов до нього. Таким чином, змушує їх доводити свою любов через задоволення його примх і забаганок, що у результаті спричиняє невдоволення, образи, інтриги, провокує нову хвилю з'ясування стосунків чи конфлікту. Подібні ситуації вимагають психоконсультативної взаємодії на всіх рівнях комунікації.

Очевидно, що будь-які сімейні конфлікти у тому числі й розлучення, незалежно від віку й індивідуальності дитини, об'єднують одне: неможливість для батьків відмовитися від звичних, зафіксованих стереотипів у стосунках з дитиною; змінити систему оцінок її поведінки, стиль виховання. Ми вбачаємо у розлученні зміну балансу сил, що підтримують і руйнують шлюб. До підтримуючих факторів можна віднести морально-психологічну і фінансово-побутову зацікавленість одне в одному, задоволеність шлюбно-сімейними взаєминами, а також повага до соціальних норм, традицій тощо. До факторів, що руйнують шлюб, у першу чергу відносимо взаємне невдоволення та ворожість, антипатію, роздратування, відразу. Зовнішні фактори також стимулюють розвиток і загострення внутрішньосімейних конфліктів (неприємності на роботі, протиріччя з родичами та сусідами тощо).

У підлітка до переживань з приводу «втрати» батька додається біль від усвідомлення того, що він сам особисто не є важливим і достатньо любимим, щоб «утримати» батька в сім'ї, незважаючи на його конфлікти з матір'ю. Усвідомлення своєї другорядності у житті батька, своєї безпорадності завадити тому, що батько його покидає, призводить до того, що почуття смутку перетворюється на гнітючу ненависть. Гнів, лють, розпач можуть бути спрямовані на обох батьків через те, що вони свої інтереси визнали важливішими. Ці почуття можуть бути спрямовані як на батька, який покинув сім'ю заради іншої жінки, так і на маму, яка не вміла поводитися так, щоб батько не шукав іншої жінки. У такій ситуації руйнується цілісність і стабільність внутрішнього світу дитини-підлітка, що заснована на можливості відчуття людської довіри і любові, прищепленого матір'ю, та на формуванні ставлення до суспільства, демонстрованого батьком.

За результатами досліджень виявлено, що найгостріша реакція підлітків на розлучення батьків проявляється у перші 6 місяців [11]. У дитини настільки тісний зв'язок з батьками, що практично будь-які зміни в їхніх взаємостосунках спричиняють загрозу для виникнення у дитини захворювання різного характеру [13]. Численними дослідженнями доведено, що психофізичний стан підлітка є показником взаємин його батьків. До того ж хворобливі психологічні прояви у дитини можуть бути єдиним індикатором сімейної дезорганізації. Своє життя після розлучення батьків підліток тісно пов'язує із суб'єктивним сприйняттям власного найближчого і віддаленого майбутнього саме у негативному ракурсі.

Спостереження показують, що підлітки по-різному реагують на розлучення батьків, переживають надзвичайно широку палітру негативних емоцій: гнів, стид, вину, заперечення, осудження, страх, невпевненість, меншовартість, горе, депресію, відчуження, одинокість, що, однозначно,

«вибивають з колії» підлітка, тобто з нормального ритму і стилю життя, порушують природні процеси його психосоціального становлення.

Отже, розлучення є психотравмуючим фактором, що дестабілізує життя всіх членів родини, особливо дітей підліткового віку. *Десоціалізація (дезадаптація)* – це зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від соціально значущої групи людей (родини, класу), входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи [7]. Процес десоціалізації вказує на те, що на певному етапі життя відбувається деформація психосоціалізації особистості (здебільшого під впливом негативних факторів), результатом якої є руйнація попередніх позитивних надбань: норм, цінностей, установок, переконань і життєвих принципів та, іноді, асоціальна спрямованість на засвоєння девіантних патернів поведінки.

Дезадаптована особистість підліткового віку втрачає здатність оволодівати та виконувати відповідну роль при входженні у нову соціальну ситуацію розвитку. Такий стан супроводжується невдоволенням своїм становищем у групі, зниженням статусу, «втратою» індивідуальності, власного «Я», формуванням негативної «Я-концепції». У результаті порушується соціальна комунікація, знижується емоційний інтелект, посилюються внутрішньоособистісні конфлікти. Як правило, внутрішній конфлікт особистості між її статусом та домаганнями може спровокувати асоціальні прояви поведінки. Юна особа, якій бракує життєвого досвіду зрозуміти наміри і вчинки дорослих, перебуває у надзвичайно пригніченому стані, що спричиняє порушення психосоціальної адаптації до звичного устрою шкільного, позашкільного та особистого життя. Повернення підлітка до звичного стабільного життя є цілеспрямованою метою психоконсультативної взаємодії [3].

Методи дослідження. Теоретичний огляд проблеми потребує емпіричного підтвердження деструктивного впливу факту розлучення батьків на психосоціалізацію підлітка, пошуку ефективних методів надання психологічної підтримки засобами консультативного супроводу підлітка. *Психодіагностичний етап* дослідження ґрунтувався на відповідних організаційно-методичних засадах, з огляду на специфіку делікатності проблеми розлучення: у ході емпіричного вивчення підлітка важливо дотримуватися морально-етичних принципів і враховувати психоемоційний стан дитини на момент обстеження. Підлітки по-різному ставляться до розлучення, тому діагностична робота повинна мати індивідуальне, особистісно зорієнтоване спрямування. У ситуації, коли підліток приховує факт розлучення від однокласників, педагогів, друзів, то це ускладнює взаємодію з ним. Практичному психологу варто проявити особливий професіоналізм і майстерність у пошуку підходу до виконання діагностичної роботи. До того ж, іноді психологу доводиться взаємодіяти як з учнівським колективом підлітка, так і з батьками, які розлучаються.

Зазначимо, що підліток вирізняється підвищеною потребою у самопізнанні, що варто враховувати при виборі методик. Цей факт сприяє застосуванню тестів, які дають змогу одержати їм цікаву інформацію про себе. У ході діагностування індивідуальні дані підлітка порівнювалися з віковими нормами та передбачався можливий вплив суб'єктивних установок на результати тестування. Тести проводилися у звичних для них умовах (на заняттях з різних предметів, заняттях з психології, виховних годинах, факультативах).

З метою наукового підтвердження теоретичних фактів щодо порушення психосоціальної адаптації підлітків, які пережили розлучення батьків, застосовувалися наступні емпіричні *методи дослідження* [3, с. 61-62]. Основним діагностичним методом у нашому дослідженні виступив тест «Соціально-психологічна адаптація підлітка» (К. Роджерс, Р. Даймондт), в

основу якого покладена концепція взаємостосунків людини з оточенням та з собою, як суб'єктом власного розвитку, здатного відповідати за свою поведінку у різних ситуаціях. Методика сприяла виявленню особливостей адаптаційного процесу підлітка, який переживає розлучення батьків та опинився у новій соціальній ситуації. Показниками адаптації є інтегральні показники: «здатність пристосуватися до нових умов», «самоприйняття», «прийняття інших», «емоційна комфортність», «інтернальність», «прагнення домінувати».

Окрім специфіки психосоціальної адаптації важливо було дослідити загальний психоемоційний стан підлітка за допомогою опитувальника САН (самопочуття, активність, настрій), авторами якого є колектив учених медичного інституту ім. І.М. Сєченова. Підліток методом самооцінювання описував свій психофізичний стан, відмічав ступінь актуалізації тієї чи іншої характеристики свого самопочуття та настрою.

Результати і обговорення. У результаті застосування описаних методик було виявлено певні ознаки *порушення психосоціальної адаптації* підлітків, які пережили розлучення батьків. До емпіричного дослідження було залучено учнів підліткового віку 5-8 класів шкіл Волинської області, у кількості 31 особи. З етичних міркувань діти з розлучених сімей не виділялися в окрему групу для тестування. Дослідженням було охоплено всіх підлітків (92 особи). Аналіз та інтерпретація отриманих даних здійснювався за принципом диференціації, окрема увага приділялася результатам тестування дітей, які переживають чи пережили (найближчим часом) розлучення батьків. Вивчення соціально-психологічної адаптації підлітків до звичного укладу та образу життя здійснювалося шляхом аналізу рівня прояву показників, кількісні дані яких відображено у *рис. 1.*

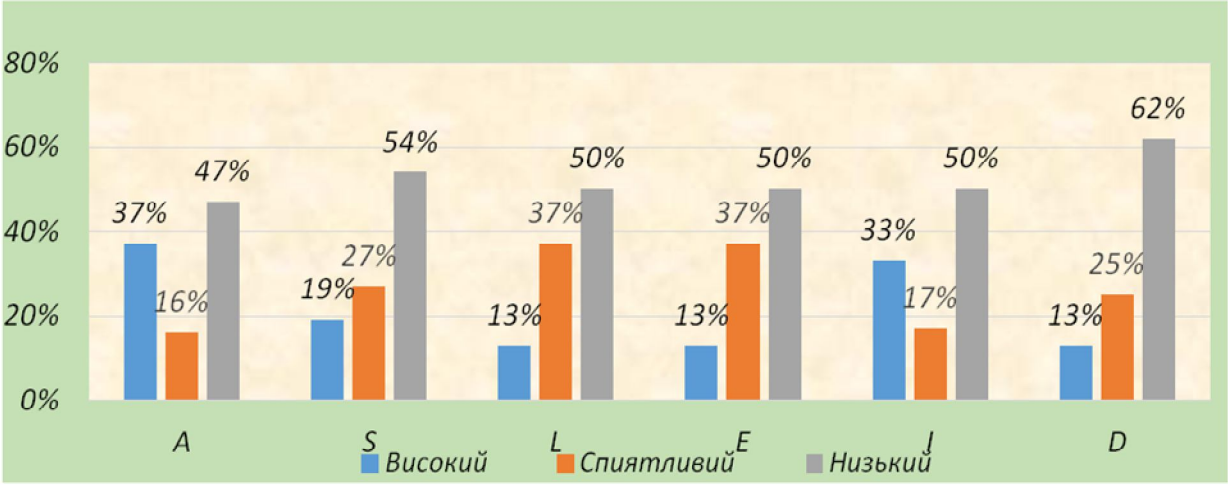

Рис. 1. Емпіричні показники особливостей психосоціальної адаптації підлітків

Адаптація (А). Майже половина вибірки продемонструвала, що пристосовуватися до реальної ситуації проходить достатньо складно. Процес дорослішання здійснюється у нестабільних умовах сімейного життя (конфліктна взаємодія членів родини, емоційна холодність між батьками, напруження сімейної атмосфери), і це далеко не повний перелік деструкцій, які вносить розлучення.

Самоприйняття (S) є фундаментальною основою формування позиції підлітка, без якої подальший процес соціалізації та адаптації ускладнюється, а інколи стає неможливим, оскільки сутнісний зміст соціалізації відображається у русі від самоприйняття, рефлексії, самооцінки, самоствердження до самосвідомості, соціальної відповідальності, інтеріоризації соціальних мотивів, самореалізації, суб'єктивного усвідомлення себе членом родини, особистістю, громадянином.

Прийняття інших (L) базується на тому, що підлітки з розлучених родин нелегко знаходять спільну мову з іншими, особливо з членами родини зі сторони

батька. Підлітки відчувають загрозу і порушення зони комфорту у комунікації з людьми, які дотичні до процесу розлучення їх батьків. Порушення комунікативної взаємодії підлітки відмічають на всіх рівнях (школа, референтна група, соцмережі) у полярних проявах: гіперконтактність і надокучливість або ж замкнутість і відчуженість – обидва стани є дискомфортними.

Емоційна комфортність (E) є індикатором емоційного благополуччя підлітка, що підживлює самооцінку та почуття власної гідності, формує навики самоконтролю, виваженість та орієнтацію на успіх у досягненні цілей. Цей показник символізує ресурсний стан, який допомагає прийняти життєві випробування, витримати труднощі й адаптуватися до реальної ситуації.

Інтернальність (I) є інтегральною якістю особистості підлітка, це показник здатності приймати відповідальність за події, реалізовувати активну життєву позицію і досягати успіху у різноманітних життєвих ситуаціях. Висока інтернальність свідчить про достатній рівень пристосування. Підліток усвідомлює, що його життя залежить від нього самого, він має можливість змінювати середовище і впливати. Йому так само притаманне адекватне сприйняття навколишнього світу і легка адаптація. У ситуації розлучення деякі підлітки розділяють відповідальність за розпад родини, вбачають у цьому частково і свою провину.

Прагнення домінувати (D) розглядається як альтернативний варіант психосоціальної адаптації: незначущий зв'язок з адаптивністю, тенденція до негативної кореляції зі шкалами прийняття себе та інших. Якщо найтиповішими є просоціальна орієнтація та прагнення домінувати, то у разі низького рівня адаптивності можливими є 3 стратегії: уникання, прагнення домінувати або прийняття – толерантність. У разі надвисокого рівня адаптивності виразнішим є зв'язок адаптивності з прагненням домінувати.

Отже, показники соціально-психологічної адаптації у дітей з розлучених родин перебувають на низькому рівні прояву і потребують додаткової психоконсультативної взаємодії з активізації здатності підлітків прийняти ситуацію. Низька адаптивність підлітка до обставин, які складаються у його родині, спричиняє пригнічений психоемоційний стан. Дослідження емоційного стану здійснювалося за методикою САН, емпіричні кількісні показники відображено на *рис. 2*.

Психоконсультативна взаємодія з підлітком у ситуації розлучення батьків, вибудовується з урахуванням його самопочуття, активності та настрою.

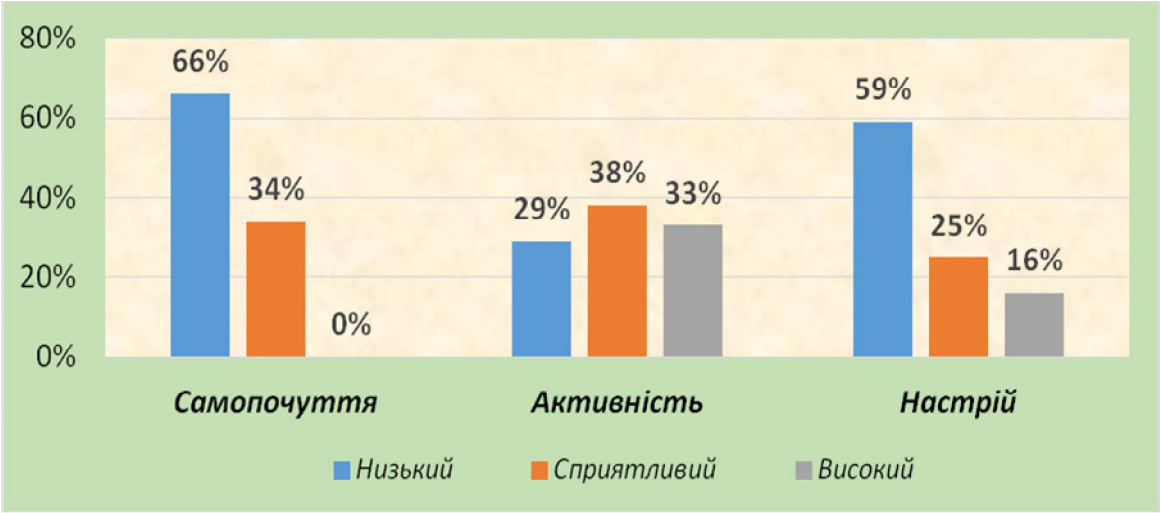

Рис. 2. Емпіричні показники психоемоційного стану підлітків у ситуації розлучення батьків

На основі презентованих кількісних даних можна скласти характеристику показників психоемоційного стану.

Самопочуття акумулює сукупність суб'єктивних відчуттів дитини. Відбувається прояв особливостей фізіологічного та психологічного комфорту. Інтерпретація результатів свідчить про те, що самопочуття представлено деякою узагальнюючою характеристикою. В основному це виявляється у станах бадьорості, екзальтації, нездужанні та апатії. Суміжні з цими станами емоції і відчуття викликають дискомфорт у різних частинах тіла: головна біль, м'язова слабкість, спазми у ШКТ тощо.

Активність, рухливість, діяльність є загальною характеристикою підлітка у стані психологічної адаптації. При цьому динаміка полягає в тому, щоб перетворювати або підтримувати життєважливі взаємини із мікро- та макросоціумом. Активність безпосередньо пов'язана з тим, яким чином відбувається прогнозування розвитку подій. Це стосується самого середовища, а також положення підлітка в ньому. Крім того, це сфера прояву темпераменту підлітка. Активність визначається широтою взаємодії підлітка і навколишнього середовища (соціального, фізичного). Цей параметр продукує самопочуття, яке відповідає таким характеристикам як інертність, пасивність, спокій, ініціативність, імпульсивність та бадьорість.

Настрій. Ця якість представлена тривалими емоційними станами підлітка, для яких характерна стійкість. Діагностика передбачає оцінювання емоційного фону, що характеризує пригнічений або піднесений настрій. Емоційний фон являє собою реакцію на наслідки подій, які пов'язанні з розлученням батьків. Це стосується і їх значення для очікувань, життєвих планів та інтересів. При цьому важлива чітка ідентифікація стану. Респондентам притаманний стан нудьги, смутку і роздратування. Важливим є присутність емоційного відгуку на будь-які дії і події. Зауважимо, що вплив на підлітка подій, пов'язаних з розлученням, не завжди можна передбачити. Так, на перший погляд, трагічні події можуть бути менш травмуючими для одного підлітка і навпаки – для іншого; лояльні і більш демократичні обставини розлучення можуть менш драматично відобразитися на дитині.

Наступний етап нашої роботи передбачав організацію *психоконсультативної взаємодії як* системи психологічного супроводу у комунікативній тріаді «батьки-підліток-педагоги» на засадах особистісно і проблемно орієнтованого психоконсультування.

Мета психоконсультативної взаємодії полягає у психосоціальній підтримці функціонування розлученої сім'ї, забезпеченні сприятливих умов життєдіяльності підлітка, який переживає (пережив) розлучення батьків і потребує психологічного супроводу в активізації адаптивних здібностей до реальної ситуації життя. Адаптивність підлітка детермінується розвитком і задоволенням його потреб, формуванням психосоціальних навичок, конгруентним прийняттям реалій власного життя та здатності оптимістично моделювати саморозвиток.

Психокорекційна взаємодія з підлітками передбачала виконання таких *завдань:* забезпечення емоційного комфорту і настрою дітей; корекція небажаних особистісних проявів поведінки підлітків у школі і вдома; розвиток просоціальної спрямованості та соціального інтелекту; гармонізація внутрішньосімейних стосунків; позитивна динаміка дитячо-батьківських взаємин; моделювання перспективи сімейних стосунків.

Зауважимо, що консультативна взаємодія допомагає визначити індивідуальні труднощі адаптаційного процесу підлітка, діагностувати домінантну сферу психічного реагування дитини: психоемоційну (тривожність за майбутнє); психофізичну (астенія, лінь); емоційно-вольову (демотивація розвитку); когнітивну (апатія пізнання); мотиваційну (дифузність інтересів, потреб і бажань). Звісно, що неможливо встановити чітку градацію, однак можливо визначити пріоритетні напрями психокорекційного впливу.

Консультативна взаємодія передбачала впровадження *корекційно-розвивальної програми* «Психосоціальна адаптація

підлітка у ситуації розлучення». Програма містила цикл тренінгових занять з використанням різних психологічних засобів: психологічні вправи та ігри (психогімнастичні, рухливі, рольові, релаксаційні) на знайомство, доброзичливість та довір'я; психоедукаційний сегмент взаємодії (бесіди, «брейнстормінг», перегляд відео-роликів, «лікбез»); психорозвиток (саморозкриття глибини «образу Я», розширення світогляду, палітри особистісного вибору і дій); психокорекційний сегмент взаємодії (арт-терапевтичне самовираження, рефлексивні вправи на активізацію самоусвідомлення); самодіагностика (методи самопізнання); релаксаційні вправи та домашні міні-практики.

Основні етапи впровадження. Реалізація психокорекційної програми передбачала 2 дві серії психоконсультативної взаємодії: перша серія спрямована на покращення взаємин між підлітком і батьками; друга серія – на вироблення ефективної стратегії психосоціальної адаптації.

Перебудова негативних внутрішньосімейних стосунків дорослих і дітей, створення сприятливих умов для здійснення ефективної педагогічної взаємодії сім'ї і школи, продукують нові можливості доцільності застосування виховного потенціалу батьків і учителів на благо дитини. Подібна сумісна взаємодія будується на принципах добровільності, вмотивованості (зацікавленості) та гуманності (товариськості), які конструюють взаємини у системі «батьки – діти – учителі», сприяють взаєморозумінню, взаємодовірі та взаємоповазі. Такий підхід дозволив виявити труднощі взаємодії та психологічні блоки психосоціальної адаптації підлітка.

Тренінгова психокорекційна робота сприяла зниженню негативних переживань та мобілізації психічних ресурсів підлітка. Індивідуальні консультації були націлені на стабілізацію емоційних переживань дитини, а групові – на забезпечення оптимальних умов для навчання, взаємодії та самовираження.

У процесі взаємодії зі шкільним психологом стало відомо, що більшість таких учнів, порівняно з дітьми, що живуть у повних сім'ях, в яку з часом прийшов другий родитель (вітчим чи мачуха), більш гармонійно розвиваються: рідше спізнюються і пропускають заняття, мають вищі середні оцінки, ініціативніші до громадських доручень, менше зауважень і більше позитивних відгуків учителів. Однак, встановити чіткого причинно-наслідкового зв'язку між складом сім'ї дитини та її успіхами у навчанні не вдалося і є предметом іншого дослідження.

Висновки. Таким чином, спеціально організована психоконсультативна взаємодія з підлітками у ситуації розлучення батьків сприяла розвитку їх адаптивних навичок, продуктивної комунікації, конфліктологічної грамотності та зниженню дезадаптації. Отриманий досвід роботи з власними негативними почуттями (гнівом, тривожністю, образами) стимулював розвиток емоційного інтелекту, розширення ефективних копінг-стратегій та способів їх реалізації у складних ситуаціях. У підлітків сформувалося адекватне ставлення до подій та толерантне ставлення до особливостей інших людей, зокрема, батьків. Підлітки також оволоділи навичками релаксації, уміннями засобами арт-терапії вивільнювати емоційне напруження, що стабілізувало психоемоційний стан, сприяло посиленню почуття власної гідності та поважне ставлення до старших (батьків, педагогів).

Психосоціальна адаптація визначає місце особистості у суспільстві та якісне виконання обраних нею соціальних ролей: потенційних шлюбних партнерів, фахівців та свідомих громадян. Проблемність неадаптованої людини свідчить не тільки про її психоемоційну нестабільність, особистісну дисгармонію, але й про «проблемний» стан такого суспільства. Перспективи подальших досліджень стосуватимуться виокремлення психологічних чинників підвищення стресостійкості особистості підліткового віку, що передбачає серію емпіричних досліджень Я-концепції підлітка, його ставлення до навчання, однолітків та відчуття приналежності до референтних груп.

Список використаних джерел

1. Бєляєва О. Поговоримо про життя після розлучення батьків. *Психолог.* 2009. № 14. С. 16-19.
2. Вальчишена С. Розлучення батьків очима дитини. *Соціальний педагог.* 2012. № 10. С. 40-49.
3. Герасіна С.В., Люшук А.С. Розлучення батьків як чинник соціально-психологічної дезадаптації підлітків. *Перспективи розвитку сучасної психології:* зб. наукових праць Переяслав-Хм., 2018. Випуск 2. С. 55-64.
4. Груша М. Як допомогти пережити розлучення батьків? *Голос України*. 2013. № 15. С. 13.
5. Докторович М. О. Соціально-педагогічна робота з дітьми з неповних сімей: навч.-метод. посібн. для студ. ВНЗ. Київ: Ленвіт, 2010. 152 с.
6. Ковальчук Л. Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї. *Обрії.* Київ, 2013. №1. С. 18-25.
7. Корольчук М. С. Психологія сімейних взаємин. Київ: Ніка-центр, 2011. 296 с.
8. Кошонько Г. А. Особливості психологічного консультування сім'ї в кризовій ситуації розлучення. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки.* 2017. № 1. С. 112-128.
9. Овод Ю. В., Венцеславська Т. І. Практичні рекомендації розлученим людям щодо запобігання та подолання сімейної кризи «повторний шлюб». *Габітус.* 2021. Випуск 21. С. 262-267.
10. Слюсар Л. І. Розлучення в Україні в демографічному вимірі: минуле і сучасність. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2. С. 78-89.
11. Старцева С. Особливості дітей у розлучених сім'ях: проблема й аспекти вивчення. *Соціальний педагог.* 2013. № 5. С. 31-32.
12. Степико В. П., Грєбєннікова Н.В. Розлучення як ризик сучасних шлюбно-сімейних відносин. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* 2014. Випуск 15. С. 73-80.
13. Суятинова К. Е. Психолого-педагогическая помощь детям дошкольного возраста, которые пережили развод родителей: автореферат. Кривий Ріг, 2016. 48 с.
14. Чепмен Г. П'ять ознак доброї сім'ї. Львів: Свічадо, 2014. 270 с.

References

1. Bieliaieva O. Pohovorymo pro zhyttia pislia rozluchennia batkiv. [Let's talk about life after parental divorce] Psykholoh. 2009. № 14. S. 16–19. (in Ukrainian)
2. Valchyshena S. Rozluchennia batkiv ochyma dytyny. [Divorce of parents by the eyes of child]. Sotsialnyi pedahoh. 2012. № 10. S. 40–49. (in Ukrainian)
3. Herasina S.V., Liushuk A.S. Rozluchennia batkiv yak chynnyk sotsialno-psykholohichnoi dezadaptatsii pidlitkiv. [Divorce of parents as a factor of socio-psychological maladaptation of adolescents] Perspektyvy rozvytku suchasnoi psykholohii: zb. naukovykh prats Pereiaslav-Khm., 2018. Vypusk 2. S. 55-64. (in Ukrainian)
4. Hrusha M. Yak dopomohty perezhyty rozluchennia batkiv? [How to help to outlive the divorce of parents?] Holos Ukrainy. 2013. № 15. S. 13. (in Ukrainian)
5. Doktorovych M. O. Sotsialno-pedahohichna robota z ditmy z nepovnykh simei [Socio-pedagogical work with children from single-parent families]: navch.-metod. posibn. dlia stud. VNZ. Kyiv: Lenvit, 2010. 152 s. (in Ukrainian)
6. Kovalchuk L. Osoblyvosti stanovlennia maibutnoho simianyna v umovakh nepovnoi simi. [Features of the becoming of the future family member in a single-parent family] Obrii. Kyiv, 2013. № 1. S. 18-25. (in Ukrainian)
7. Korolchuk M. S. Psykholohiia simeinykh vzaiemyn [Psychology of family relationships]. Kyiv: Nika-tsentr, 2011. 296 s. (in Ukrainian)
8. Koshonko H. A. Osoblyvosti psykholohichnoho konsultuvannia simi v kryzovii sytuatsii rozluchennia [Features of psychological counseling of the family in a crisis situation of divorce]. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: Psykholohichni nauky. 2017. № 1. S. 112-128. (in Ukrainian)
9. Ovod Yu. V., Ventseslavska T. I. Praktychni rekomendatsii rozluchenym liudiam shchodo zapobihannia ta podolannia simeinoi kryzy «povtornyi shliub» [Practical recommendations to the divorced people in relation to prevention and overcoming of family crisis «remarriage»]. Habitus. 2021. Vypusk 21. S. 262-267. (in Ukrainian)
10. Sliusar L. I. Rozluchennia v Ukraini v demohrafichnomu vymiri: mynule i suchasnist. [Divorce in Ukraine in the demographic dimension: past and present]. Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. 2014. № 2. S. 78–89. (in Ukrainian)

11. Startseva S. Osoblyvosti ditei u rozluchenykh simiakh: problema y aspekty vyvchennia. [Features of children in divorcee families: problem and aspects of study]. Sotsialnyi pedahoh. 2013. № 5. S. 31-32. (in Ukrainian)

12. Stepyko V. P., Hriebiennikova N.V. Rozluchennia yak ryzyk suchasnykh shliubno-simeinykh vidnosyn [Divorce as risk of modern marriage-family relations]. Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment. 2014. Vypusk 15. S. 73-80. (in Ukrainian)

13. Suiatynova K. E. Psixologo-pedagogicheskaya pomoshh` detyam doshkol`nogo vozrasta, kotory`e perezhili razvod roditelej [Psychological and pedagogical assistance to children of preschool age who survived the divorce of their parents]: avtoref. Kryvyi Rih, 2016. 48 s. (in Russian)

14. Chepmen H. Piat oznak dobroi simi. Lviv: Svichado, 2014. 270 s. (in Ukrainian) [Five signs of a good family]

Summary

Herasina S. *PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav*

Khomych H. *Candidate of Psychological Sciences, Professor Manager of Department of Psychology Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav*

PSYCHOCONSULTATIVE INTERACTION WITH DISAPAPTED TEENAGERS IN THE SITUATION OF PARENTAL DIVORCE

Introduction. *The article highlights the problem of socio-psychological adaptation of adolescents who have experienced parental divorce. The age peculiarities of the adolescent and crisis tendencies of his formation are revealed. The destructive manifestations of child-parent relations are analyzed. The psycho-traumatic impact of parental divorce on the psychosocial development and productive life of adolescents is substantiated.*

The purpose *of the article is to analyze the problem of the impact of parental divorce on the personal development of children, the peculiarities of the violation of psychosocial adaptation of adolescents in the context of parental divorce; empirical study of maladaptive behaviors of adolescents; search for effective means of stabilizing psycho-emotional maladapted adolescents and psycho-counseling interaction.*

Research methods. *The study of psychological adaptation of adolescents who have survived parental divorce was carried out using the following empirical methods: test «Sociopsychological adaptation of adolescents» (K. Rogers, R. Diamondt), which is based on the concept of human relationships with others, as an object of their own development, able to be responsible for their behavior in different situations. Indicators of adaptation are: «ability to adapt to new conditions», «self-acceptance», «acceptance of others», «emotional comfort», «internality», «desire to dominate». In addition to the specifics of psychological adaptation, it was important to investigate the general emotional state of the adolescent with the help of the questionnaire «Feeling. Activity. Mood».*

Research results. *The features of psychosocial maladaptation manifested in interpersonal communication of adolescents have been empirically studied. Destructive signs of adaptation to situations of socially significant spheres of a teenager's life. The program of psychological support of the teenager on the basis of personality-problem-oriented psychoconsulting in the process of interaction «child-family-school» is offered. The leading directions of correctional and developmental influence on adolescents are determined; methods of activating the adolescent's adaptive abilities are selected.*

Conclusion. *Psycho-counseling interaction with adolescents in a situation of parental divorce, contributed to the development of their adaptive skills, productive communication and conflict literacy. Gained experience working with their own negative feelings stimulated the development of emotional intelligence, effective coping strategies and ways to implement them in difficult situations. Adequate attitude to events and tolerant attitude to parents was formed. Mastering the skills of relaxation, art therapy to relieve emotional stress, stabilize the state, strengthen self-esteem and respect for elders.*

Prospects for further research *will be to identify psychological factors that increase the resilience of adolescents, which includes a series of empirical studies of the self-concept of adolescents, their attitudes to learning, peers and a sense of belonging to reference groups.*

Keywords: *teenager; child-parent relationship; parental divorce; teenager crisis; psychosocialization; desocialization; disadaptation; psychoconsultation; psychocorrection; personality adaptability.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 16.04.22.

УДК 159.923 + 159.942:612.176
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–37-42

Гриньова Н. В. *доцент кафедри психології*
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
https://orcid.org/0000-0001-7647-5967

РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСОБИСТІСНІЙ РЕГУЛЯЦІЇ РІШЕНЬ І ДІЙ КЕРІВНИКА ЯК ЛІДЕРА

Загальнопсихологічне дослідження місця та ролі емоційного інтелекту у системах регуляції прийняття рішень передбачає звернення до вибірок осіб професій, у яких він необхідно включений у діяльність та спілкування. Емоційний інтелект і толерантність до невизначеності можна розглядати як властивості, що сприяють ефективним та результативним рішенням.

Ключові слова*: емоційний інтелект; прийняття рішень; діяльність; спілкування; толерантність до невизначеності; ефективні та результативні рішення.*

Вступ. Проблематиці результативності професійної діяльності керівників як у державному, і у приватному секторах нині надається велике значення. Особливий статус, який наділяє їх владою управляти діяльністю виробничих колективів та організацій, покладає на них високий рівень відповідальності за можливі негативні наслідки вжитих дій. Прийняття рішень в умовах нестабільності та невизначеності супроводжує діяльність керівника, де він є провідним і визначає, наскільки вірним буде курс подальшого розвитку організації.

Проблема дефіциту керівників, здатних своєчасно орієнтуватися та приймати рішення у поточних соціально-економічних умовах, наголошується у безлічі наукових праць. Одним із фокусів таких досліджень стає образ керівника та визначення психологічних передумов результативності професійної діяльності, до яких долучається й емоційне лідерство [3].

Дані про психологічні передумови результативності надалі широко використовуються у сфері психологічного супроводу управління кадровими ресурсами, а саме, при складанні вимог до професійно важливих психологічних якостей кандидатів на посаду керівника, при підборі персоналу, при проведенні професійного психологічного відбору кадрів, а також розвитку та навчання управлінців. Точний вимір емоційного інтелекту може бути вигідним для відбору та підготовки військових керівників [1]. Для професії військового характерне поєднання із підвищеною складністю та з особливим ризиком, динамічністю та з широким спектром професійних завдань, емоційною напругою та високою ціною можливих помилок. Такі особливості діяльності зумовлюють значні вимоги до психологічних характеристик військовослужбовців, а особливо військових керівників [11].

Мета дослідження – розкрити роль емоційного інтелекту в особистісній регуляції рішень і дій керівника.

Теоретичне підґрунтя. Проблема емоційного інтелекта була у фокусі наукових досліджень Г.Ю. Айзенка, І.Ф. Аршави, С.П. Дерев'янко, В.В. Зарицької, Н.В. Ковриги, Д.В. Люсіна, М.О. Манойлової, Е.Л. Носенко, О.П. Саннікової, О.Я. Чебикіна, В.С. Юркевич, E.L. Thorndike, J.D. Mayer, D.R. Caruso, P.Salovey, R.Bar-On, G.W. Allport, Robert J.Sternberg та ін.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення. Емоційна система сприймається як одна з основних регуляторних систем життєдіяльності. На думку К.Обуховського, поряд із загальною орієнтацією у світі необхідна також емоційна орієнтація. Вона полягає у здатності безпосередньо вгадувати емоційні стани інших людей та розпізнавати власні емоційні стосунки з ними. Існує чітка залежність функціонування людини від точності його орієнтації, у т. ч. й емоційної, яка особливо

важлива у період формування особистості [9]. При цьому йдеться не лише про орієнтацію людини у навколишньому соціальному середовищі, а й про орієнтацію у власному внутрішньому світі. Відповідно до Є.Л. Яковлєвої, усвідомлення власної індивідуальності є не чим іншим, як усвідомленням власних емоційних реакцій та станів, що вказують на індивідуальне ставлення до того, що відбувається [13].

Емоційний інтелект пов'язаний із підвищенням психічної стійкості та зниженням чутливості до різноманітних стресорів. В.О. Пирожковою встановлено опосередковані зв'язки емоційного інтелекту із психічною стійкістю та копінг-стратегіями через підвищення рівня усвідомленої саморегуляції поведінки та самооцінки. Предикторами психічної стійкості у командному виді діяльності є управління емоціями, самомотивація, планування, моделювання, самостійність, гнучкість та впевненість у власних силах. В індивідуальному виді діяльності – це загальний рівень емоційного інтелекту, моделювання, самостійність. Результати проведеного їй кластерного аналізу дозволили встановити, що за умов командної діяльності більш розвинений емоційний інтелект поєднується із більшою стійкістю до стресу [10].

Діяльність військового керівника може розглядатися як вид управлінської. Військовий керівник має бути не просто професіоналом у своїй галузі, що має високу фізичну підготовленість, а й вміти керувати соціально-психологічним кліматом колективу, впливати на підлеглих, протидіяти психологічному тиску супротивника, у т. ч. в умовах реального бою, бути стійким до дії різноманітних екстремальних чинників, виявляти наполегливість у досягненні довгострокових цілей та вміти контролювати невизначеність ситуації. Якщо перекладати ці властивості у термінології міжіндивідуальних відмінностей, він має бути розвинені емоційний інтелект і толерантність до невизначеності.

Сунь Цзи з т. з. ефективності практичного мислення військового керівника, як чинники, що впливають на прийняття ним рішень виокремив чинники дефіциту часу та незворотності наслідків прийнятих рішень. Тоді не застосовувався термін контролю невизначеності, але описані ним особливості прямо пов'язані із вмінням військового керівника брати на себе відповідальність, прогнозувати, правильно розраховувати ресурси [12].

У професійному спілкуванні в екстремальних умовах між керівником та підлеглими О.С. Колосович виокремлює два взаємопов'язані аспекти: взаємодію, що регламентується посадовими обов'язками, націлюючи на узгоджені дії, та взаємовідносини, що виникають внаслідок прояву емоцій, переживань, симпатій (антипатій) один до одного [7].

У сучасній психології наголошується на ролі керівника як лідера. У межах психології управління поняття «керівник» та «лідер» є практично ідентичними. Насправді вітається, коли формальний керівник є водночас і лідером у колективі. У моделі трансформаційної теорії лідерства керівник є взірцем для наслідування, мотивує та трансформує підлеглих через інтелектуальну стимуляцію, індивідуальну увагу та ідеалізований вплив, надихає їх на вирішення поставлених завдань та забезпечує баченням, як ці завдання виконати [18]. Метааналіз вивчення трансформаційного лідерства продемонстрував ефективність цього стилю керівництва в організаціях як державного, і приватного секторів [15]. Наголошується на ефективності трансформаційної лідерської поведінки у військових умовах, а також концептуальний зв'язок елементів трансформаційного лідерства з емоційним інтелектом [4; 18].

Робота з людьми, на думку П.Друкера, є основою діяльності управлінця [5]. Головний зміст праці у професіях типу «людина – людина» - це ефективна взаємодія для людей, що передбачає готовність до управління ситуаціями спілкування та певну емоційну компетентність. У структурі управління

вплив ефективності взаємодії на результати професійної діяльності, де спілкування з оточуючими є важливим, а рівень прийнятих рішень особливо високим, це особливо помітно. Д.Джозеф та Д.Ньюман інтегрували дані про позитивний зв'язок емоційного інтелекту з успішністю в емоційно-інтенсивних видах діяльності [16].

Відповідно до Д.Макклелланда, лідери, які мають навички комунікації і демонструють вищий емоційний інтелект, є ефективнішими за тих, кому бракує цих якостей [19]. Для отримання прогностичних критеріїв оцінки результативності професійної діяльності він запропонував вивчати співробітників, які показали вже високі результати у конкретній галузі, а потім ретельно порівнювати їх з тими, чиї досягнення виявились не більш, ніж середніми.

Емоційний інтелект є важливим складником лідерського профілю керівника. Якщо при прийомі на роботу на початкових етапах кар'єри частіше оцінюють конкретні технічні навички, то на більш високих посадових позиціях в організації саме емоційний потенціал захищає від кар'єрного застою та супроводжує успішну кар'єру. Таким чином, емоційний інтелект як здатність керівника інтерпретувати та розпізнавати емоції, керувати власними емоціями та емоціями своїх підлеглих, а також використовувати емоції для підвищення ефективності діяльності та спілкування стає одним із найбільш перспективних ресурсів розвитку організації [6].

Для успішного керівника як інтегратора важливо вміти створювати таку атмосферу та систему цінностей, які стимулюватимуть людей діяти спільно. Інтегратор тонко відчуває інших людей і розуміє, чим відрізняється сказане від того, що людині хочеться сказати, має емпатію, глибокий інтерес та повагу до людей. Вміння долати перешкоди, що зустрічаються на шляху до поставленої мети і надихнути команду, а не покарання та нагороди – ось що належить до основних якостей керівника [2].

Лідер спрямовує колективні емоції на створення атмосфери дружелюбності, коригує негативні настрої, виступаючи як емоційний куратор колективу. Професійний успіх команди може визначити здатність лідера створити настрій єднання та вселити у співробітників ентузіазм [4].

Емоційний інтелект сприяє більшій задоволеності від виконаної роботи та пов'язаний зі зниженням схильності до розвитку емоційного вигоряння, а також знижує ригідність управлінських рішень, підвищуючи їхню евристичність. До обов'язків керівника входить як взаємодія із підлеглими, так і реалізація цілей і завдань колективу. Тому незважаючи на важливість емоційного інтелекту для ефективного керівництва, слід також враховувати, що більшістю обов'язків керівника є прийняття різних рішень, спрямованих на досягнення професійних результатів.

А прийняття рішень – це вибір за умов невизначеності. Конструкт невизначеності у психології спочатку обговорювався у контексті теорій сприйняття, а потім - у більш узагальненому уявленні про взаємодію особистості зі світом невизначеності. У межах школи Т.Адорно із вивчення авторитарної особистості поняття толерантності до невизначеності виникло у роботах Э.Френкель-Брунсвик, що розглядала його як когнітивний феномен, як особистісну властивість [14]. Толерантність до невизначеності розглядалася як особистісний чинник у зв'язках із Великою п'ятіркою та готовністю до ризику, із креативністю, з індивідуально-стильовою регуляцією мислення, зі стратегіями подолання.

Сьогодні конструкт толерантності до невизначеності більшою мірою співвідноситься із поняттями вибору та прийняття рішень як процесами прийняття та подолання невизначеності, ризику та особистісного самовизначення. Ухвалення рішення як подолання ситуації невизначеності передбачає авторство вибору та відповідальність, готовність приймати виклики невизначеності, мислити неможливо, припускати децентралізацію як зростання антикрихкості (у термінології Н.Талеба,

2013). Толерантність до невизначеності сприяє більшій відкритості до усвідомлення того, що інформація є складною і вимагає зусиль для розуміння, тоді як інтолерантність до невизначеності сприяє спрощенню ситуації.

Відповідно до висновків, отриманих М.Лейн і К.Кленке при аналізі різних аспектів організаційної діяльності, для ефективного лідера є важливим вміння управляти невизначеністю. На їхню думку, толерантність до невизначеності особистості якраз дозволяє виявляти наполегливість у досягненні довгострокових цілей, які на відміну від короткострокових не мають такої ясності і не дають швидкий зворотний зв'язок [17]. Толерантність до невизначеності не дозволяє бути задоволеною частковими та неоптимальними рішеннями щодо комплексних проблем [20]. Саме толерантні до невизначеності особистості максимально розширювали сферу власної поінформованості при прийнятті рішень у вербальних задачах за можливості використання підказок, тоді як інтолерантні не використовували такі підказки. Інтолерантність до невизначеності як прагнення до ясності, як і неприйняття невизначеності у міжособистісних відносинах, пов'язані з емоційним інтелектом; Проте зниження міжособистісної інтолерантності до невизначеності, як і зниження показника розуміння емоцій іншої людини мали один вектор – у бік подовження часу прийняття рішень «за себе», тобто супроводжувались більш тривалими роздумами у ситуації особистісного вибору. Є.В. Красновим виявлено асиметрію властивостей толерантності до невизначеності та інтолерантності до невизначеності: толерантність до невизначеності завжди допомагає ефективності розумової діяльності, творчому та продуктивному прийняттю рішень, а інтолерантність до невизначеності зазвичай заважає, тобто має негативну кореляцію [8].

Висновки. Толерантність до невизначеності сприяє керівникові у роботі зі складними проблемами, даючи можливість не приймати необдумані рішення, шукати інші варіанти, уникаючи фіксованості на окремому, посилюючи дослідження нової, незвичайної чи складної ситуації. Загальнопсихологічне дослідження місця та ролі емоційного інтелекту у системах регуляції прийняття рішень передбачає звернення до вибірок осіб професій, у яких він необхідно включений у діяльність та спілкування. Матеріалом для дослідження можуть бути як реальні ситуації, так і спеціально змодельовані, що передбачають прийняття рішень в умовах невизначеності та виокремлюють регулятивну роль окремих компонентів. Емоційний інтелект і толерантність до невизначеності можна розглядати як властивості, що сприяють ефективним та результативним рішенням.

Список використаних джерел

1. Алещенко В.І. Військово-соціальне управління: теорія і практика: підручник / В.І. Алещенко. – К.: НУОУ ім.Івана Черняховського, 2019. — 284 с.

2. Бок Л. Работа рулит! Почему большинство людей в мире хотят работать именно в Google / Л.Бок. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 384 с.

3. Військова психологія та лідерство в Україні: проблеми та виклики впродовж циклу розгортання бойових дій / Навчальний посібник. – Захист Патріотів. – 2018. – 263 с.

4. Гоулман Д. и др. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Д.Гоулман, Р.Бояцис, Э.Макки. М.: Альпина Паблишер, 2012. – 301 с.

5. Друкер П.Ф. Эффективный руководитель / П.Ф. Друкер. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2012. – 481 с.

6. Карамушка Л.М. Напрямки, ресурси та умови організаційного розвитку: порівняльний аналіз освітніх організацій традиційного та інноваційного типів / Л.М. Карамушка // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [ред. кол.: С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К.: А.С.К., 2011. – Т. І : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – 2011. – Вип. 30. – С. 161-168.

7. Колосович О.С. Психологія взаємодії у військово-професійному середовищі: монографія / О.С. Колосович. – Львів: ЛьвДУВС, 2018. – 232 с.

8. Краснов Е.В. Эмоциональный интеллект в личностной регуляции принятия решений: дисс. канд. психол. наук. М., 2018. 171 с.

9. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека / К. Обуховский. – СПб.: Изд-во «Речь», 2003. – 296 с.

10. Пирожкова В.О. Социальный и эмоциональный интеллект как ресурсы преодоления стресса субъектами условиях командной и индивидуальной деятельности: дисс. канд. психол. наук. Краснодар, 2021. 201 с.

11. Сафін О.Д. Психологія управлінської діяльності командира: навчальний посібник. – Хмельницький: Академія ПВУ, 1997. – 149 с.

12. Сунь Цзы. Искусство войны. М.: АСТ, 2015. 192 с.

13. Яковлева Е.Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития / Е.Л. Яковлева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 20–27.

14. Frenkel-Brunswick E. Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable / E. Frenkel-Brunswick // Journal of Personality. –1949. – V. 11, № 1. – P. 108–143.

15. Fuller J.B. et al. A quantitative review of research on charismatic leadership / J.B. Fuller, C.E. Patterson, K. Hester, D.Y. Stringer // Psychological Reports. – 1996. – V. 78, № 1. – P. 271–287.

16. Joseph D.L. et al. Emotional Intelligence: An Integrative meta-analysis and cascading Model / D.L. Joseph, D.A. Newman // Journal of Applied Psychology. – 2010. – V. 95, № 1. – P. 54–78.

17. Lane M.S. et al. The Ambiguity Tolerance Interface: A Modified Social Cognitive Model for Leading under Uncertainty / M.S. Lane, K.Klenke // Journal of Leadership & Organizational Studies. – 2004. – V. 10, № 3. – P. 69– 81.

18. Livingstone H. et al. Emotional Intelligence and Military Leadership / H.Leventhal, M.Nadjiwon-Foster, S. Smithers // Report Prepared for the Canadian Forces Leadership Institute. – Ottawa: DND. – 2002. – P. 54.

19. McClelland *D.* Identifying Competencies with Behavioral-Event Interviews / D. McClellandew // Psychological Science. – 1998. – V. 9, № 5. – P. 331–339.

20. Zenasni F. et al. Creativity and Tolerance of Ambiguity: An Empirical Study / F.Zenasni, M.Besancon, T.I. Lubart // Journal of Creative Behavior. – 2008. –V. 4, №1. – P. 61–73.

References

1. Aleshhenko V.I. (2019) Vijs'kovo-social'ne upravlinnja: teorija i praktyka [Military and social management: theory and practice]: pidruchnyk / V.I. Aleshhenko. – K.: NUOU im.Ivana Chernjahovs'kogo. - 284 s. (in Ukranian)

2. Bok L. (2015) Rabota rulit! Pochemu bol'shinstvo ljudej v mire hotjat rabotat' imenno v Google [Work rocks! Why most people in the world want to work for Google] / L.Bok. – M.: Mann, Ivanov i Ferber. – 384 s. (in Russian)

3. Vijs'kova psyhologija ta liderstvo v Ukrai'ni: problemy ta vyklyky vprodovzh cyklu rozgortannja bojovyh dij [Military Psychology and Leadership in Ukraine: Challenges and Challenges during the Combat Cycle] / Navchal'nyj posibnyk. – Zahyst Patriotiv. – 2018. – 263 s. (in Ukranian)

4. Goulman D. i dr. (2012) Jemocional'noe liderstvo: Iskusstvo upravlenija ljud'mi na osnove jemocional'nogo intellekta [Emotional Leadership: The Art of Managing People Based on Emotional Intelligence] / D.Goulman, R.Bojacis, Je.Makki. M.: Al'pina Pablisher. – 301 s. (in Russian)

5. Druker P.F. (2012) Jeffektivnyj rukovoditel' [Effective leader] / P.F. Druker. – M.: Mann, Ivanov i Ferber. – 481 s. (in Russian)

6. Karamushka L.M. (2011) Naprjamky, resursy ta umovy organizacijnogo rozvytku: porivnjal'nyj analiz osvitnih organizacij tradycijnogo ta innovacijnogo typiv [Directions, resources and conditions of organizational development: a comparative analysis of educational organizations of traditional and innovative types] / L.M. Karamushka // Aktual'ni problemy psyhologii' : zb. naukovyh prac' Instytutu psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / [red. kol.: S.D. Maksymenko (gol. red.) ta in.]. – K.: A.S.K.. – T. I : Organizacijna psyhologija. Ekonomichna psyhologija. Social'na psyhologija / za red. S.D. Maksymenka, L.M. Karamushky. – Vyp. 30. – C. 161-168. (in Ukranian)

7. Kolosovich O.S. (2018) Psihologija vzaєmodiї u vijs'kovo-profesijnomu seredovishhi [Psychology of interaction in the military-professional environment]: monografija / O.S. Kolosovich. – L'viv: L'vDUVS. – 232 s. (in Ukranian)

8. Krasnov E.V. (2018) Jemocional'nyj intellekt v lichnostnoj reguljacii prinjatija reshenij [Emotional intelligence in personal regulation of decision making]: diss. kand. psihol. nauk. M. 171 s. (in Russian)

9. Obuhovskij K. (2003) Galaktika potrebnostej. Psihologija vlechenij cheloveka [Galaxy of Needs. Psychology of human drives] / K. Obuhovskij. – SPb.: Izd-vo «Rech'». – 296 s. (in Russian)

10. Pirozhkova V.O. (2021) Social'nyj i jemocional'nyj intellekt kak resursy preodolenija stressa sub#ektami uslovijah komandnoj i individual'noj dejatel'nosti [Social and emotional intelligence as resources for overcoming stress by subjects in terms of team and individual activities]: diss. kand. psihol. nauk. Krasnodar. 201 s. (in Russian)

11. Safin O.D. (1997) Psyhologija upravlins'koi' dijal'nosti komandyra [Psychology of managerial management]: navchal'nyj posibnyk. – Hmel'nyc'kyj: Akademija PVU. – 149 s. (in Ukranian)

12. Sun' Czy. (2015) Iskusstvo vojny [War Craft]. M.: AST, 192 s. (in Russian)
13. Jakovleva E.L. (1997) Jemocional'nye mehanizmy lichnostnogo i tvorcheskogo razvitija [Emotional mechanisms of personal and creative development] / E.L. Jakovleva // Voprosy psihologii. – № 4. – S. 20–27. (in Russian)
14. Frenkel-Brunswick E. (1949) Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable / E. Frenkel-Brunswick // Journal of Personality. – V. 11, № 1. – P. 108–143.
15. Fuller J.B. et al. (1996) A quantitative review of research on charismatic leadership / J.B. Fuller, C.E. Patterson, K. Hester, D.Y. Stringer // Psychological Reports. – V. 78, № 1. – P. 271–287.
16. Joseph D.L. et al. (2010) Emotional Intelligence: An Integrative meta-analysis and cascading Model / D.L. Joseph, D.A. Newman // Journal of Applied Psychology. – V. 95. № 1. – P. 54–78.
17. Lane M.S. et al. (2004) The Ambiguity Tolerance Interface: A Modified Social Cognitive Model for Leading under Uncertainty / M.S. Lane, K.Klenke // Journal of Leadership & Organizational Studies. – V. 10, № 3. – P. 69– 81.
18. Livingstone H. et al. (2002) Emotional Intelligence and Military Leadership / H.Leventhal, M.Nadjiwon-Foster, S. Smithers // Report Prepared for the Canadian Forces Leadership Institute. – Ottawa: DND. – P. 54.
19. McClelland D. (1998) Identifying Competencies with Behavioral-Event Interviews / D. McClellandew // Psychological Science. – V. 9, № 5. – P. 331–339.
20. Zenasni F. et al. (2008) Creativity and Tolerance of Ambiguity: An Empirical Study / F.Zenasni, M.Besancon, T.I. Lubart // Journal of Creative Behavior. –V. 4, №1. – P. 61–73.

Summary

Grinyova N. V. *Associate Professor of Psychology*
Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychyna

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PERSONAL REGULATION OF DECISIONS AND ACTIONS OF THE MANAGER AS A LEADER

The activities of the military leader can be considered as a type of management. The military leader must not only be a professional in his field, with high physical fitness, but also be able to manage the socio-psychological climate of the team, influence subordinates, counteract the psychological pressure of the enemy, including in real combat, be resistant to action various extreme factors, show perseverance in achieving long-term goals and be able to control the uncertainty of the situation. If we translate these properties in the terminology of interpersonal differences, it must be developed emotional intelligence and tolerance for uncertainty.

In the psychology of management, the concepts of "leader" and "leader" are almost identical. In fact, it is welcome when a formal leader is also a leader in the team. In the model of transformational leadership theory, the leader is a role model, motivates and transforms subordinates through intellectual stimulation, individual attention and idealized influence, inspires them to solve tasks and provides a vision of how to perform these tasks.

Emotional intelligence is an important component of a leader's leadership profile. If specific technical skills are more often assessed when hiring in the early stages of a career, then in higher positions in the organization it is the emotional potential that protects against career stagnation and accompanies a successful career. Thus, emotional intelligence as the ability of a leader to interpret and recognize emotions, manage their own emotions and the emotions of their subordinates, as well as use emotions to improve performance and communication becomes one of the most promising resources for organizational development

Tolerance of uncertainty helps the manager to deal with complex problems, giving the opportunity not to make ill-considered decisions, to look for other options, avoiding fixation on the individual, enhancing the study of new, unusual or difficult situations. General psychological research of the place and role of emotional intelligence in the systems of regulation of decision-making involves referring to samples of professionals in which it is necessary to be involved in activities and communication. The material for the study can be both real situations and specially modeled, involving decision-making in conditions of uncertainty and highlight the regulatory role of individual components. Emotional intelligence and tolerance for uncertainty can be seen as properties that contribute to effective and efficient solutions.

Key words: *emotional intelligence; decision-making; activity; communication; tolerance for uncertainty; effective and efficient solutions.*

Recelved/Поступила: 12.04.22.

УДК 159.98
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–43-49

Кобець О. В. *доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини*
https://orcid.org/0000-0002-9096-6313
Кузьменко Ю. В. *кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психолого-педагогічної освіти та соціальних наук КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»*
https://orcid.org/0000-0003-2055-7634

ОСОБИСТІ РЕСУРСИ ЯК ЧИННИКИ ПІДТРИМАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ЗАГРОЗ

У статті проаналізовано особистісні ресурси як чинники психологічного благополуччя в умовах екзистенційних загроз. З'ясовано, що його можна розглядати і як окремі конструкти, і у концептуальній єдності, зокрема у контексті особистісних ресурсів як чинників психологічного благополуччя особистості в умовах екзистенційних загроз.

Ключові слова: *особистісні ресурси; психологічне благополуччя; екзистенційної загрози; чинники; особистість.*

Вступ. Прагнення до благополуччя є однією з «універсальних» інтенцій та основних рушійних сил особистості [1]. Якість життя у психології сприймається як тісно пов'язаний з об'єктивної реальністю показник, тоді як суб'єктивне благополуччя сприймається як виключно суб'єктивний показник. Також, внаслідок невизначеності терміна «щастя» багато психологів навмисно відмовлялися від його використання на користь «суб'єктивного благополуччя» [10].

Мета статті – проаналізувати особистісні ресурси як чинники психологічного благополуччя в умовах екзистенційних загроз.

Теоретичне підґрунтя. Поняття суб'єктивного благополуччя є достатньо точним науковим еквівалентом поняття щастя у парадигмі суб'єктивного переживання. Це призвело до активного вивчення суб'єктивного благополуччя, і з розвитком позитивної психології – до активних досліджень його структури, компонентів і «доменів». Наприклад, поділ на гедоністичну та евдемонічну перспективи, виокремлення компонентів психологічного благополуччя у вужчому значенні терміна, розгляд негативного та позитивного афектів у структурі суб'єктивного благополуччя, акцент на суб'єктивну задоволеність різними сферами життя. Так, у концепції психологічного благополуччя К.Ріфф цьому терміну надано більш специфічне значення, основний акцент зроблено на переживанні благополуччя, але при виокремленні його особистісних передумов дослідник акцентує увагу на таких компонентах, як цілі у житті, позитивні відносини з іншими, особистісне зростання, управління оточенням, самоприйняття та автономія.

Дослідження благополуччя ведуться у різних галузях наукового знання, а це породжує неоднозначність критеріїв оцінки та моделей (М.Аргайл, Н.Бредберн, Д.Галаті, А.Делле Фаве, Е.Дінер, Р.Еммонс, С.Любомирскі, К.Ріфф, М.Селігман та ін.). Основними сферами суб'єктивного благополуччя розглядаються здоров'я, родина, робота, дозвілля та фінанси (S.A. Black, E.Diener, R.A. Emmons, J.S. Goodwinc, R.E. Lucas, K.S. Markides, M.E. McCullough, S.Oishi, G.V. Ostir). Психологічне благополуччя є складовою позитивного функціонування (F.M. Andrews, F.B. Bryant, A.C. McKennell, J.Veroff).

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення. Ключові

терміни, пов'язані із розглядом благополуччя у психології - задоволеність, щастя та якість життя. Ведучі мову про психологічне благополуччя, використовують метафору «парасольки» (Diener, Ryan, Ilic et al), маючи на увазі, що ці терміни є неоднозначними та поєднують дуже різні підходи та уявлення. Причина у тому, що добробут, якість життя, щастя є поняттями міждисциплінарними.

Під психологічним благополуччям розуміється складний комплекс емоційних переживань: задоволеність життям, відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги. Згідно М.Селігману, благополуччя є узагальнюючим поняттям, що містить різні феномени. Він проводить аналогію із погодою, яку, суб'єктивно визначаючи як хорошу чи погану зазвичай враховують безліч погодних маркерів: опади, вроргість повітря, атмосферний тиск, вітер та ін. Таким чином, психологічний добробут – це глобальна інтегративна оцінка поточного стану особистості.

У сучасних дослідженнях психологічного благополуччя використовуються два типи індикаторів: об'єктивні та суб'єктивні. Перші характеризують відносно легко вимірювані процеси (тривалість життя, рівень безробіття, рівень бідності, ВВП), тоді як другі належать до суб'єктивних переживань, уявлень, переконань (відчуття безпеки, задоволеність роботою, задоволеність життям загалом). З психологічної т. з. добробут можна розуміти як задоволеність життям. Хоча об'єктивні та суб'єктивні показники благополуччя пов'язані між собою, вони пов'язані слабко та часто мають розбіжності. Разом із тим вчені різних дисциплінарних областей сходяться на тому, що суб'єктивний аспект якості життя має високу значущість, а психологічний добробут може суттєво варіюватися у людей, які перебувають у подібних життєвих ситуаціях.

Діагностика психологічного благополуччя здебільшого спирається на дані самозвіту та характеризує суб'єктивне переживання людини щодо її функціонування та життєдіяльності, виявляючи стан та особливості її індивідуального внутрішнього світу. Відповідно, одержувані емпіричним шляхом показники психологічного благополуччя - це суб'єктивні когнітивна та емоційна оцінки ступеня задоволеності найважливіших для людини потреб, цілей та бажань.

Вивчаючи психологічний добробут, автори наголошують лише на суб'єктивній оцінці людиною себе та власного життя, а також на аспектах позитивного функціонування особистості, не приділяючи належної уваги показникам негативного ефекту. Тим не менш, позитивний і негативний ефекти є двома незалежними вимірами, і різниця між ними також може бути індикатором ступеня психологічного благополуччя. Крім того, показано, що позитивні емоції не посилюються зі зникненням негативних; благополуччя пов'язано із балансом між ними, ане із відсутністю неблагополуччя [19].

Практично загальноприйнятою на цей час є модель суб'єктивного благополуччя Е.Дінера, який виокремлює три компоненти в його структурі: задоволеність життям (інтегральна когнітивна оцінка), позитивні та негативні емоції. При цьому усі ці компоненти є відносно незалежними один від одного (Bradburn; Andrews, Withey; Diener, Emmons; Diener, et al). Тому оцінка задоволеності життям має доповнюватися оцінкою позитивних та негативних емоцій.

За багатьма даними високий рівень суб'єктивного благополуччя пов'язаний із цілою серією «вигід» для людини і суспільства: високою активністю, більшою комунікабельністю та більш стабільними та близькими соціальними відносинами, великими успіхами на роботі, продуктивністю діяльності, отриманням задоволення від роботи та навіть більш високим доходом, кращим фізичним здоров'ям та більшою тривалістю життя. Благополучні люди найчастіше залучені до суспільної активності, благодійності, волонтерства, що якраз зараз продемонструвала російсько-українська війна.

Основною метою досліджень психологічного добробуту як правило є пошук чинників, що супроводжують благополуччя та детермінують його. Як предиктори і джерела благополуччя розглядається широке коло феноменів, таких як соціальні відносини, генетична схильність, матеріальний достаток, задоволення потреб, наявність цілей та сенсу життя, фізична активність, індивідуально-психологічні особливості, прийняття себе як особистості та багато інших (Tellegen et al; Lykken, Tellegen; McGue, Christensen).

Останнім часом дослідження цих чинників здійснюється у межах позитивної психології. І тому на цей час у позитивній психології накопичено широкий масив емпіричних даних про різні чинники, що впливають на суб'єктивне благополуччя (Е.Дінер, С.Любомірскі, К.Ріфф, К.Шелдон, І.Бонівелл). Як показують дослідження, внесок зовнішніх подій та об'єктивних умов життя у добробут є відносно невеликим, становлячи лише близько 10% дисперсії [17]. Набагато важливішим (і порівнянним за вираженістю із внеском генетики) виглядає внесок особистісних показників, що опосередковують ефекти цих зовнішніх чинників. Люди по-різному оцінюють і реагують на ті самі обставини залежно від власних очікувань, цінностей, переконань, минулого досвіду. І, незважаючи на те, що зовнішні умови роблять суттєвий внесок у добробут, саме внутрішні умови та особливості особистості відіграють у цьому процесі визначальну роль.

Сучасні дослідники усе частіше звертаються до ролі особистості, її активності у досягненні благополуччя. Це пов'язано із поступовим переходом від образу пасивної особистості, що повністю керується внутрішніми диспозиціями та зовнішньою стимуляцією, до образу активної особистості, що ставить цілі та прагне їхнього досягнення. Тому особистість розглядається не як пасивна іграшка зовнішніх сил, що впливають на неї, а як активний суб'єкт, що впливає на власне життя і діяльність. Активність людини з досягнення власних цілей і подолання труднощів розгортається у взаємодії зі світом, у яке роблять свій внесок, зокрема, особистісні ресурси, які відіграють роль пускового механізму, будучи, власне, генераторами активності суб'єкта [9]. Про важливість врахування особистісних ресурсів при розгляді ресурсної системи організму свідчать численні емпіричні дані, згідно з якими особистісні чинники здійснюють вагомий внесок у процеси адаптації до стресових та повсякденних обставин та доступу до нових ресурсів; забезпечують задоволеність сімейним життям, сприяють якості життя у ситуації обмежених можливостей здоров'я та досягненню постравматичного зростання, а також забезпечують здатність до саморегуляції та самодетермінації. Згідно з цими даними, внаслідок виснаження ресурсів, особливо у зв'язку із зусиллями із вольового контролю над ситуацією, здатність до саморегуляції значно знижується [4; 6; 7 та ін.].

Будь-яка ситуація гострого чи хронічного стресу, як і вирішення повсякденних проблем, вимагає витрати ресурсів, виснажуючи ресурсні запаси. Різного роду стресові ситуації (проблеми зі здоров'ям, економічна нестабільність, нормативні кризи, природні катастрофи, війни), що призводять до мобілізації ресурсів, створюють унікальну можливість розкрити механізми активації та оперування ресурсами та простежити динаміку їхнього розвитку.

Нестабільні зовнішні ситуації як моделі психологічного стресу та кризи неодноразово використовувалися дослідниками як своєрідний «природний експеримент» [18]. Важливий внесок у моделі такого роду внесли гуманістична та екзистенційна традиції, у перспективі яких життєва ситуація розглядається як така, що ставить своєрідне «питання» перед людиною про неї саму, а людина обирає «чути» і «витримувати» ці питання, що може призводити до актуалізації та розвитку принципово нових можливостей (поняття «трансформаційної подолання» [13; 18]. Характерним прикладом є

погляди І.І. Геллера, який визначає критичну ситуацію як ситуацію неможливості реалізації внутрішніх потреб власного життя (мотивів, прагнень, цінностей та ін.) [2]. У крайньому своєму прояві такого роду ситуації вимагають участі особистісної рефлексії та перегляду психологічних засад власної діяльності. У цілому, ці традиції безпосередньо вказують на можливість позитивної функції кризових ситуацій у житті людини та ключову роль особистісних чинників у розумінні та переживанні важких життєвих ситуацій [14].

Крім того, накопичено широкий масив даних про позитивну роль особистісних ресурсів у подоланні труднощів різноманітних стресових ситуаціях: проблем пов'язаних із трудовою діяльністю; матеріальною недостатністю; стресостійкістю та здатністю до адаптації у професійній діяльності; подолання алкогольної залежності; у ситуаціях обмежених можливостей здоров'я; особистісного вибору; подолання суїцидальних інтенцій, економічної нестабільності; економічної депривації; наслідків природних катастроф [3; 11; 12 та ін.].

Рівень психологічного благополуччя значною мірою залежить від виразності особистісних характеристик, ніж сили стресового впливу. Особистісні ресурси - це засоби, що використовуються для трансформації сприйняття стресової ситуації та її подолання. У контексті подолання важких життєвих ситуацій, таких як економічна нестабільність, військові дії, хвороба, стихійні лиха саме особистісні ресурси відіграють ключову роль у подоланні стресових обставин та підтримці психологічного благополуччя.

Так, за даними лонгітюдного дослідження, внесок особистісних (впевненість у собі, готовність до дій) та соціальних (підтримка з боку сім'ї) ресурсів у зниженні рівня депресії залежить від стресогенності ситуації: при низькому рівні стресу вплив прямий , при високому - як медіатор зв'язку виступають адаптивні копінг-стратегії [16]. Пізніше цей ефект отримав підтримку щодо соціальних змін (Grumer, Pinquart): оптимізм та соціальна підтримка запобігають розвитку депресивних симптомів в умовах підвищених соціальних вимог (на роботі, у сім'ї, у спілкуванні).

Від кількості ресурсів, доступних для подолання, у т. ч. і від їхньої суб'єктивної оцінки, залежатиме вибір стратегій подолання стресом [8]. Індивідууми, групи або організації, які мають мізерний ресурсний запас і перебувають в умовах обмежених можливостей, щоб зберегти власні і без того нечисленні ресурси, швидше займатимуть оборонну позицію при зіткненні зі стресовими обставинами, вибираючи пасивні стратегії подолання. Дослідження показують, що високий рівень особистісних ресурсів є основним предиктором посттравматичного зростання [4; 15; 18]. Посттравматичне зростання визначає переживання і досвід людей, які не просто впоралися зі стресом, а й досягли, з їхньої точки зору, значних позитивних змін, що виходять за межі наявного стану речей до настання травмуючих подій. Показано, що найбільш значущим ресурсом для того, щоб не лише впоратися із труднощами, але й піднятися на високий рівень функціонування, є резилентність. Зокрема, у дослідженні психологічних наслідків арабо-ізраїльського військового конфлікту показано, що саме наявність високого показника особистісних ресурсів відрізняло групу «резилентних» респондентів, які постраждали через військовий конфлікт та успішно подолали труднощі, не лише відновивши рівень суб'єктивного благополуччя, але й посттравматичне зростання [15].

Висновки. За результатами теоретичного аналізу з’ясовано, що психологічне благополуччя можливо розглядати і як окремі конструкти, і у концептуальній єдності, зокрема у контексті особистісних ресурсів як чинників психологічного благополуччя в умовах екзистенційних загроз.

Список використаних джерел

1. Аргайл М. Психология счастья / М.Аргайл. - 2-е изд. - СПб.: Питер, 2003. - 271 с.

2. Геллер И.И. Переживания как категория общей психологии: дис. ...канд. психол. наук / И.И. Геллер. Одес. ун-т им. И.И. Мечникова. - Одесса, 1993. - 178 с.

3. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності: дис... д-ра психол. наук О.М. Кокун. Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2004. 426 с.

4. Зубовський Д.С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період: дис.. канд.. психол. наук / Д.С. Зубовський. – НУО ім. Івана Черняховського. - К., 2019. - 285 с.

5. Мельник О.В., Лукомська С.О. Психологічне благополуччя як чинник соціальної адаптації учасників АТО / С.О. Лукомська, О.В. Мельник // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ–Ніжин : Видавництво «ПП Лисенко М.М.», 2018. – С.233-242.

6. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців: автореф. дис... д-ра психол. наук / Є.М. Потапчук. Національна академія держ. прикордонної служби України ім. Б.Хмельницького. Хмельницький, 2004. - 365 с.

7. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі: Колективна монографія / [Максименко С.Д., Куценко-Лада Г.В., Пророк Н.В. та ін.]; за редакцією Максименка С.Д. - Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. - 400 с.

8. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: дис. … д-ра психол. наук / Н.В. Родіна. - К., 2013. - 504 с.

9. Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі: монографія / М.Л. Смульсон, П.П. Дітюк, І.Г. Коваленко-Кобилянська, Д.С. Мещеряков, М.М. Назар [та ін.]; за ред. М. Л. Смульсон. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. – 180 с.

10. Селигман М. В поисках счастья. Как получать удовольствие от жизни каждый день / М.Селигман. - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2010. - 320 с.

11. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: монографія / В.О. Скребець. – К.: Слово, 2004. – 440 с.

12. Тимченко А.В. Профессиональный стресс работников ОВД Украины (концептуализация, прогнозирования, диагностика и коррекция): дисс. … д-ра психол. уаук / А.В. Тимченко. - Харьков: НУВД, 2003. 427 с.

13. Титаренко Т.М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: [навч. посіб.] / Т.М. Титаренко, Т.О. Ларіна. - К.: Марич, 2009. - 76 с.

14. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э.Эриксон. - М.: Прогресс, 1996. – 352 с.

15. Hobfoll S.E. et al. The combined stress of family life, work, and war in Air Force men and women: A test of conservation of resources theory / S.E. Hobfoll et al. // International Journal of Stress Management. 2012. Vol. 19. - №3. - P. 217.

16. Holohan C.J., Moos R.H. Life stressors, resistance factors, and improved psychological functioning: An extension of the stress resistance paradigm / C.J. Holohan, R.H. Moos // Journal of Personality and Social Psychology. 1990. - Vol. 58. - P. 909-917.

17. Lyubomirsky S. The HOW of happiness: A practical approach to getting the life you want / S.Lyubomirsky. - Penguin, 2007. - 384 p.

18. Maddi S. Hardiness: An Operationalization of existential Courage / S.Maddi // Journal of Humanistic Psychology. 2004. - Vol. 44. - №3. - P.279-298.

19. The quality of life (QOL) research movement: past, present and future / Sirgy M.J., Michalos A.C., Ferris A.L., Easterlin R.A., Patrick D., Pavot W. // Social Indicators Research. 2006. - Vol. 76. - P. 343-466.

References

1. Argajl M. (2003) Psihologija schast'ja [Psychology of happiness] / M.Argajl. - 2-e izd. - SPb.: Piter. - 271 s. (in Russian)

2. Geller I.I. (1993) Perezhivanija kak kategorija obshhej psihologii [Experiences as a category of general psychology]: dis. ...kand. psihol. nauk / I.I. Geller. Odes. un-t im. I.I. Mechnikova. - Odessa. - 178 s. (in Russian)

3. Kokun O.M. (2004) Optymizacija adaptacijnyh mozhlyvostej ljudyny u psyhofiziologichnomu zabezpechenni dijal'nosti [Optimization of human adaptive capabilities in psychophysiological support of activity]: dys... d-ra psyhol. nauk O.M. Kokun. Instytut psyhologii' im. G.S.Kostjuka APN Ukrai'ny. K. - 426 s. (in Ukranian)

4. Zubovs'kyj D.S. (2019) Osobystisne zrostannja uchasnykiv ATO u posttravmatychnyj period [Personal growth of participants in the anti-terrorist operation in the post-traumatic period]: dys.. kand.. psyhol. nauk / D.S. Zubovs'kyj. – NUO im. Ivana Chernjahovs'kogo. - K. - 285 s. (in Ukranian)

5. Mel'nyk O.V., Lukoms'ka S.O. (2018) Psyhologichne blagopoluchchja jak chynnyk social'noi' adaptacii' uchasnykiv ATO [Psychological well-being as a factor of social adaptation of anti-terrorist operation participants] / S.O. Lukoms'ka, O.V. Mel'nyk // Aktual'ni problemy psyhologii' : zb. nauk. prac' In-tu psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny. – Kyi'v–Nizhyn : Vydavnyctvo «PP Lysenko M.M.». – S.233-242. (in Ukranian)

6. Potapchuk Je.M. (2004) Social'no-psyhologichni osnovy zberezhennja psyhichnogo zdorov'ja vijs'kovosluzhbovciv [Socio-psychological foundations of maintaining the mental health of servicemen]: avtoref. dys... d-ra psyhol. nauk / Je.M. Potapchuk. Nacional'na akademija derzh. prykordonnoi' sluzhby Ukrai'ny im. B.Hmel'nyc'kogo. Hmel'nyc'kyj. - 365 s. (in Ukranian)

7. Psyhologichni chynnyky samodeterminacii' osobystosti v osvitn'omu prostori [Psychological factors of self-determination of the individual in the educational space]: Kolektyvna monografija / [Maksymenko S.D., Kucenko-Lada G.V., Prorok N.V. ta in.]; za redakcijeju Maksymenka S.D. - Kirovograd : Imeks-LTD, 2013. - 400 s. (in Ukranian)

8. Rozvytok sub'jektnoi' aktyvnosti doroslyh u virtual'nomu prostori [Development of subjective activity of adults in cyberspace]: monografija / M.L. Smul'son, P.P. Ditjuk, I.G. Kovalenko-Kobyljans'ka, D.S. Meshherjakov, M.M. Nazar [ta in.]; za red. M. L. Smul'son. – K. : Instytut psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny, 2018. – 180 s. (in Ukranian)

9. Seligman M. (2010) V poiskah schast'ja. Kak poluchat' udovol'stvie ot zhizni kazhdyj den' [In search of happiness. How to enjoy life every day] / M.Seligman. - M.: Mann, Ivanov i Ferber. - 320 s. (in Russian)

10. Ckrebec' V.O. (2004) Ekologichna pcyxologija u viddalenyx naclidkax ekotexnogennoi' katactrofy [Ecological psychology in the remote consequences of eco-man-made catastrophe]: monografija / V.O. Ckrebec'. – K.: Clovo. – 440 c. (in Ukranian)

11. Timchenko A.V. (2003) Profeccional'nyj ctrecc rabotnikov OVD Ukrainy (konceptualizacija, prognozirovanija, diagnoctika i korrekcija) [Professional stress of employees of the internal affairs bodies of Ukraine (conceptualization, forecasting, diagnostics and correction)]: dics. … d-ra pcixol. yauk / A.V. Timchenko. - Xar'kov: NUVD. 427 c. (in Russian)

12. Tytarenko T.M. (2009) Zhyttjestijkist' osobystosti: social'na neobhidnist' ta bezpeka [Vitality of the individual: social necessity and security]: [navch. posib.] / T.M. Tytarenko, T.O. Larina. - K.: Marych. - 76 s. (in Ukranian)

13. Rodina N.V. (2013) Psyhologija koping-povedinky: systemne modeljuvannja [Psychology of coping behavior: system modeling]: dys. … d-ra psyhol. nauk / N.V. Rodina. - K. - 504 s. (in Ukranian)

14. Jerikson Je. (1996) Identichnost': junost' i krizis [Identity: youth and crisis] / Je.Jerikson. - M.: Progress. – 352 s. (in Russian)

15. Hobfoll S.E. et al. (2012) The combined stress of family life, work, and war in Air Force men and women: A test of conservation of resources theory / S.E. Hobfoll et al. // International Journal of Stress Management. Vol. 19. - №3. - P. 217.

16. Holohan C.J., Moos R.H. (1990) Life stressors, resistance factors, and improved psychological functioning: An extension of the stress resistance paradigm / C.J. Holohan, R.H. Moos // Journal of Personality and Social Psychology. - Vol. 58. - P. 909-917.

17. Lyubomirsky S. (2007) The HOW of happiness: A practical approach to getting the life you want / S.Lyubomirsky. - Penguin. - 384 p.

18. Maddi S. (2004) Hardiness: An Operationalization of existential Courage / S.Maddi // Journal of Humanistic Psychology. - Vol. 44. - №3. - P.279-298.

19. The quality of life (QOL) research movement: past, present and future / Sirgy M.J., Michalos A.C., Ferris A.L., Easterlin R.A., Patrick D., Pavot W. // Social Indicators Research. 2006. - Vol. 76. - P. 343-466.

Summary

Kobets A. *doctor of psychological sciences, professor, Professor of Psychology, Uman State Pedagogical University. Pavlo Ticini*
Kuzmenko J. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Psychological and Pedagogical Education and Social Sciences Vinnytsia Academy of Continuing Education*

PERSONAL RESOURCES AS FACTORS OF MAINTAINING PSYCHOLOGICAL WELL-BEING IN CONDITIONS OF EXISTENT THREATS

Introduction. *The pursuit of well-being is one of the "universal" intentions and the main driving forces of the individual. The concept of subjective well-being is a fairly accurate scientific equivalent of*

the concept of happiness in the paradigm of subjective experience. This led to an active study of subjective well-being.

***Purpose of the article** is to analyze personal resources as factors of psychological well-being in the face of existential threats.*

***Methods.** Theoretical analysis, synthesis, generalization, comparison.*

***Originality.** Psychological well-being means a complex set of emotional experiences: life satisfaction, a sense of integrity, inner balance. Modern research on psychological well-being uses two types of indicators: objective and subjective. The former characterize relatively easily measurable processes (life expectancy, unemployment rate, poverty rate), while the latter belong to subjective experiences, ideas, beliefs (sense of security, job satisfaction, life satisfaction in general). Indicators of psychological well-being are subjective cognitive and emotional assessments of the degree of satisfaction of the most important human needs, goals and desires.*

Predictors and sources of well-being are a wide range of phenomena such as social relationships, genetic predisposition, material wealth, satisfaction of needs, goals and meaning of life, physical activity, individual psychological characteristics, acceptance of oneself as a person and many others.the level of psychological well-being depends largely on the expressiveness of personal characteristics than the strength of stress. Personal resources act as tools (instruments) used to transform the perception of a stressful situation and overcome it. In the context of overcoming difficult life situations, such as economic instability, hostilities, illness, natural disasters, personal resources play a key role in overcoming stressful situations and maintaining psychological well-being.

***Conclusion.** Theoretical analysis shows that psychological well-being can be considered both as separate constructs and in conceptual unity, in particular in the context of personal resources as factors of psychological well-being in the face of existential threats.*

***Key words:** personal resources; psychological well-being; existential threat; factors; personality.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 20.04.22.

УДК 159.923.2:355.4
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–50-63

Красницька О. В. *кандидат педагогічних наук, доцент, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського*
https://orcid.org/0000-0002-0417-3318

ДЕПРИВАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ ВИКОНУЮТЬ ЗАВДАННЯ У ВІДРИВІ ВІД ОСНОВНИХ СИЛ, ТА В УМОВАХ ПОЛОНУ

Стаття присвячена проблемі впливу депривації на психіку й особистість військовослужбовців, які виконують завдання у відриві від основних сил, та в умовах полону. З'ясовано особливості впливу психічної, сенсорної, когнітивної, емоційної, депривації сну, сімейної, екзистенційної депривації.

Визначено зовнішні та внутрішні деприваційні фактори, що чинять негативний вплив на військовослужбовця в екстремальних умовах діяльності. До зовнішніх факторів належать ізоляція, відсутність належних соціально-побутових умов, невизначеність і небезпека, швидкоплинність змін бойової обстановки, обмеження в часовому еквіваленті, високий ступінь ризику, новизна бойової обстановки, недовіра в ланці субординації згори – донизу та знизу – догори. Серед внутрішніх деприваційних факторів виділено високий рівень амбівалентності та сумніву, виражені ананкастичні властивості, схильність до сугестії, високий рівень тривожності й низький рівень стресостійкості, невміння бачити картину в цілому, відсутність попереднього досвіду бойових дій або негативний попередній досвід, низький рівень критичного та креативного мислення.

Ключові слова: *депривація; деприваційні фактори; військовослужбовець; командир; потреби особистості; психіка; бойові (екстремальні) умови; невизначеність; полон.*

Вступ. Збройна агресія Російської Федерації проти нашої держави відкрила новий етап розвитку Збройних Сил України, спонукала шукати нові форми та методи збройного, інформаційного, інтелектуального, морального, психологічного й духовного протистояння. Як зазначають В. Духневич та О. Кочубейник, до сьогодні війна стрімко вийшла за межі використання зброї й поділу територій, ведеться головна боротьба – боротьба ідей, переконань, міфів [5, 8–9].

З одного боку, війна підштовхує до розвитку, з іншого ж, має негативні наслідки не лише для політичного, економічного розвитку країни, а насамперед, для фізичного й психічного здоров'я військовослужбовців. Багатьом із них війна запам'ятається через отримані фізичні вади, утрату бойових побратимів, друзів, відчуття з поля бою, які неможливо забути, прийняті рішення, що мали вплив на життя навколишніх. Участь у бойових діях у когось виховує міцний характер, а хтось, навпаки, переживає психологічну кризу. Водночас варто наголосити, повернутися з війни «психологічно неушкодженим» неможливо.

О. Хміляр підтверджує, що перебування в зоні ООС (АТО) є екстремальною ситуацією, під впливом якої військовослужбовець постійно відчуває стрес, долає його вольовими зусиллями, що неминуче накладає відбиток на фізичному, а найперше, психічному здоров'ї воїна. Учений наводить статистичні дані, коли кожен п'ятий військовослужбовець, який не має фізичних ушкоджень, і кожен третій поранений та понівечений страждають нервово-психічними розладами. Крім того інші наслідки, зокрема психосоматичні захворювання, починають проявлятися лише через кілька місяців після повернення до нормального життя [19, 179]. Відчуття, які переживав військовослужбовець на полі бою, неможливо забути. Розумово людина може їх відкинути, «забути», проте тіло пам'ятатиме, пережиті емоції відкладаються в пам'яті на тривалий час. Будь-який подразник може повернути воїна в ті умови, у яких він перебував, – умови обмежень, стресу, позбавлень можливості задоволення життєво важливих потреб, нестачі ресурсів,

часу, інформації. Тут же постає не менш важливе питання дослідження впливу депривaційних факторів і різних видів депривації на особистість військовослужбовця, його діяльність в екстремальних умовах та ефективність виконання професійних завдань.

Метою статті є з'ясувати депривaційні фактори, види й особливості впливу депривації на психіку, організм та особистість військовослужбовця у процесі виконання завдань у відриві від основних сил, ефективність його діяльності в екстремальних умовах.

Теоретичне підґрунтя. Прийнято вважати, що депривація як соціально-психологічне явище здійснює найбільший вплив на розвиток дитини, чому й були присвячені фундаментальні праці Дж. Боулбі, Й. Лангмейєра, З. Матейчека, А. Прихожан, Н. Толстих, І. Фурманова, Н. Фурманової. Сучасні дослідження теж приділяють значну увагу з'ясуванню особливостей протікання депривації молодших школярів (А. Пеньков, Н. Цумарєва), підлітків (І. Брецко, Я. Гошовський, Г. Лялюк, В. Мартинюк, В. Орос, А. Поляничко, Л. Просандєєва).

Вплив різних видів депривації на особистість у своїх працях розкривають О. Алєксєєнкова, Л. Варава, Ю. Візнюк, С. Вільдгрубе, О. Максименко, А. Маслюк, О. Піщанська. Питання впливу депривації на професійну діяльність людини досліджує Ю. Терлецька.

Водночас спектр наукових пошуків військових психологів, присвячених особливостям функціонування психіки в екстремальних умовах (Д. Алєксандров, М. Корольчук, В. Осьодло, О. Тімченко, О. Хміляр), не виділяє депривацію в окремий предмет дослідження. Учені приділяють більшу увагу бойовому стресу, посттравматичному стресовому розладу, суїцидальній поведінці військовослужбовців тощо. І в такий спосіб, не приймаючи до уваги того, що депривaційні умови та фактори, депривaційні ситуації нерідко є передумовою зародження негативних психічних станів. Лише окремі аспекти депривації розглядаються Н. Андріяновою (феномен соціальної депривації у військово-професійній діяльності), Л. Бережновою (освітня депривація у військових закладах), Т. Скібо (проблема депривації у ВВНЗ). Тож дослідження впливу депривації на особистість військовослужбовця, ефективність його діяльності в екстремальних умовах є вельми актуальним.

Методи дослідження. Для реалізації мети статті використано теоретичний аналіз, синтез, порівняння, узагальнення літературних джерел, а також наративні розповіді військовослужбовців.

Результати та обговорення. Діяльність військовослужбовців в екстремальних умовах, зокрема сьогодні в ООС, виконання завдань у відриві від основних сил спричиняють сильний вплив на психіку особистості. Автори книги «Психологія бою» пишуть, що деякі умови та фактори сприяють мобілізації й концентрації фізичних і психологічних можливостей, підвищенню бойової активності, вияву сміливості, самовідданості. Інші ж, навпаки, дезорганізують бойову діяльність, блокують доступ до наявних резервів організму, погіршують роботу нервової системи та психіки [11, 8]. Р. Хенріксен зазначає: «…незважаючи на технологічні досягнення, для більшості людей зіткнення з реаліями бою є лякаючим і шокуючим досвідом» [12, 300]. З одного боку, військовиків до цього готують, з іншого ж, – чи можливо підготувати людину до всього? Звичайно, ні. Жоден із нас не може описати, уявити ті відчуття, які переживає військовослужбовець, виконуючи бойове завдання, особливо в тилу противника, ті умови, у яких він опиниться, і які реакції вони можуть викликати. Це потрібно відчути «на собі».

Тут можна провести аналогію з пробіганням марафону. Поки людина фізично, психологічно, емоційно не відчує кожен метр із дистанції 42 км 195 м, вона не зможе пояснити, що означає 32-й км, 35-й км, 38-й км, 40-й км для марафонця. На останніх Олімпійських іграх у 2021 році спортсменка з Ізраїлю, яка бігла у групі лідерів, зійшла з дистанції на 38 км, тобто за крок до перемоги. Що сталося? На це запитання зможе відповісти лише сама спортсменка, і ніхто інший. Будь-яке припущення, найімовірніше, виявиться

хибним. Коли організм виснажується, фізичних ресурсів не вистачає, психологічно важко й людина відчуває «на собі» дію деприваційних умов і факторів, лише висока психологічна підготовка, емоційна підтримка з боку глядачів, тренера, друзів та повний вияв вольових зусиль здатні допомогти спортсмену подолати себе й досягнути бажаної мети, завершити завдання, фінішувати з найкращим результатом. Теж стосується і військовослужбовців.

Діяльність в екстремальних умовах, виконання завдань у відриві від основних сил із самого початку характеризуються деприваційними умовами, впливом деприваційних факторів, військовослужбовець неминуче потрапляє в деприваційні ситуації, коли відсутня можливість задоволення життєво важливих для особистості потреб. Цю думку підтверджує український військовик полковник С. Павлушенко: «…беручи участь у бойових діях, військовослужбовці тривалий час перебувають у ситуації, що безпосередньо загрожує їхньому життю. Вони опосередковано переживають загибель, поранення та каліцтво своїх бойових побратимів, психічна напруженість посилюється внаслідок постійних негативних очікувань. Крім цього військовослужбовці в бойових умовах знаходяться у стані психічної депривації, коли тривалий час неможливо вирішити життєво важливі особистісні потреби» [10, 137]. В екстремальних умовах на психіку військовослужбовців постійно діють вітальні, соціальні, професійні фактори, що негативно впливають на їх морально-психологічний стан, часто знижуючи вмотивованість, – додають О. Каплюченко й І. Приходько [6, 29]. У будь-якому разі варто відзначити, що військовик має подолати труднощі різного характеру під час виконання бойових завдань.

Деприваційні фактори ми визначаємо як зовнішні та внутрішні стійкі або змінні чинники, що впливають на особистість військовослужбовця під час виконання ним військово-професійних завдань і здебільшого чинять негативний вплив на хід їх реалізації. Їхній вплив на особистість воїна породжує депривацію – відсутність або обмеження можливості задоволення людиною певних потреб (психічних, соціальних, емоційних, екзистенційних, сексуальних, когнітивних тощо) [8].

До ***зовнішніх деприваційних факторів***, на нашу думку, належать такі:

1) *ізоляція*, що характеризується вимушеною самотністю військовослужбовця під час виконання бойових завдань [13, 33], а також зменшенням кількості зовнішніх стимулів, що визначає збідненість середовища, у якому функціонує воїн [1, 67];

2) *відсутність належних соціально-побутових умов*, що, зі свого боку, спричиняє незадоволення базових фізіологічних потреб. Хоча, за свідченнями воїнів, до цього звикаєш. Зрозуміло, що на війні не може бути й мови про затишні кімнати, теплий душ тощо. Водночас, коли військовослужбовцю надається занедбане приміщення з відсутніми вікнами та утепленням узимку, де вікно закривається поліетиленовою плівкою з кількох шарів і ковдрою, двері споруджуються з матеріалу від ящиків для артилерійських снарядів, коли питання питної води вирішуються власними зусиллями, коли обігрівач необхідно привезти із собою, спати під двома ковдрами й одягненим та ще й коли просинаєшся вранці, а «…на грудях сидить мишка, дивиться уважно, щось носиком крутить і неначе просить поснідати», як згадує в автобіографічній книзі «Східний сон» учасник АТО 2014 року А. Білюга [2, 24–25], до таких умов необхідно адаптуватися, найперше, психологічно;

3) *невизначеність і небезпека*. Невизначеність визначають як відсутність або суперечливість інформації про зміст чи умови виконання бойового завдання, противника й характер його дій [17, 229]. Р. Хенріксен зазначає: «Невідомість, або нерозуміння, йде рука об руку з жахом, перетворюючи бій у всепоглинаюче переживання» [12, 305]. Нерідко командиру необхідно прийняти рішення в умовах недостатності інформації та ще й швидко, або спрямувати підрозділ через місцевість без даних про розміщення противника. Один із бойових командирів ООС наводить приклад ситуації: «…Хлопці, я не знаю, що нас чекає попереду. Ми не знаємо позицій

ворога. Ми не маємо інформації про замінування території. Я не можу гарантувати нікому безпеку, хоч ми підемо у східному чи західному напрямках. Але ми маємо вийти звідси, покинути цю позицію». Така ситуація безперечно має негативний вплив як на командира, підвищуючи його відповідальність за життя підлеглих, так і на них самих – страх за своє життя та здоров'я. Влучною є думка О. Хміляра й С. Черевичного, що у стані небезпеки та страху здебільшого знижується якість продуктивної розумової роботи. Проте командир має виховати в собі протилежну реакцію, коли небезпека і страх активізують резерви організму, загострюють розум та відчуття [17, 225];

4) *швидкоплинність змін бойової обстановки*, що вимагає наявності оперативних розвідувальних даних про дислокацію противника, передбачення можливої зміни обстановки, розроблення кількох планів операції, уміння швидко реагувати, оцінювати ситуацію, приймати рішення й нести за них відповідальність. Американський командир Л. Бебін у книзі «Абсолютна відповідальність» описує операцію з визволення заручника під час бойових дій у Рамаді (Ірак), коли терористична група, пов'язана з «Аль-Каїдою», викрала іракського підлітка, племінника полковника поліції Іраку. За викуп від родини вимагали 50 000 доларів, в іншому разі погрожували обезголовити хлопця, що на той час у Рамаді було звичною справою. Командир зазначає, що його тактична група мусила швидко скласти план, донести до солдат і якомога швидше втілити. Розвідка з'ясувала, що заручника тримали в будинку на околиці передмістя Рамаді, де дороги були заміновані смертоносною вибухівкою, а район повністю контрольований ворогом. Коли вже було розроблено й узгоджено між усіма задіяними командами кінцевий план дій і військовослужбовці збирали оперативне спорядження й проводили остаточну перевірку обладнання, в останню хвилину було отримано нові розвіддані. Виявлено, що у дворі закладено смертоносну вибухівку, а в будинку, де тримали заручника, стояли напоготові заряджені кулемети. Це означало, що терористи готові до бою, ризик не повернутися з бойового завдання для тактичної групи був дуже високим [3, 257–261]. Страх, розгубленість, відміна операції? Ні. Натомість командирами було швидко враховано й донесено до підлеглих зміну бойової обстановки та внесено корективи у план дій, як результат – завдання виконано успішно без бойових втрат. Це свідчить не лише про високий рівень професійної підготовленості військовослужбовців, а й про їх психічну стійкість, уміння працювати в депривaційних умовах швидкоплинності змін, обмеженості в часі на прийняття рішення, високого ступеня ризику;

5) *обмеження в часовому еквіваленті*, що характеризують обмаль часу для оцінювання обстановки, усвідомлення необхідних дій, прийняття рішень. Це чинить сильний вплив на психіку воїна, адже підсилює його відповідальність, особливо командира. «…Ця обставина призводить до зростання психічної напруженості, набуваючи пригноблюючого для людини значення» [13, 33];

6) *високий ступінь ризику*. Виконання будь-якого бойового завдання, особливо у відриві від основних сил, несе загрозу життю та здоров'ю військовослужбовцю. Він може потрапити в полон, отримати важке поранення, підвести своїх побратимів, не передавши вчасно інформацію, або навпаки, отримати фейкове повідомлення, що призведе до зриву бойового завдання. В. Стасюк, П. Примак та О. Хміляр зазначають: «Кров, важкі поранення або смерть бойових товаришів, руйнування будівель чи бойової техніки зазвичай паралізує непідготовлену для холоднокровного сприймання цього психіку людини. Неадекватне сприймання загрози життю веде до помилок, перенапруженості й зриву діяльності» [13, 32];

7) *новизна бойової обстановки*. Аналіз бойових дій показує, що не всі дії противника можна передбачити навіть за наявності актуальних розвідувальних даних. До того ж методи, прийоми та способи цих дій теж періодично змінюються. Ворог може застосувати нову тактику ведення бою, нове озброєння, нові технології, передислокувати свої сили тощо, створивши в такий спосіб складну й незвичну ситуацію для іншої

сторони, практично змусивши її діяти сліпо та без плану;

8) *недовіра в ланці субординації згори – донизу та знизу – догори*. Довіра – основа побудови будь-яких конструктивних стосунків. Д. Віллінк зауважує: «Стосунки знизу догори і згори донизу ланцюга субординації є фундаментом команди. Щоб сформувати команду, ми потребуємо вибудувати стосунки, а щоб вибудувати стосунки, ми потребуємо вибудувати довіру» [4, 115]. Наголосимо на понятті «команда». Адже саме команда, а не група військовослужбовців найефективніше виконує бойове завдання. Дії членів команди чітко визначені й урегульовані, вони довіряють рішенням один одного незалежно від статусу. Підлеглий може спростувати наказ командира в бойовій обстановці й останній прийме його рішення, як наводить приклад із бойової операції Д. Віллінк у книзі «Стратегія і тактика лідерства», «…коли підлеглий на мій наказ дає відмову, я розумію, що можливо не бачу того, що бачить він. Можливо він помітив, що ворог підкладає вибуховий пристрій у стіну цільової будівлі або розгледів у засідці бійців противника, яких не видно мені [4, 122–123]. Члени команди прикривають, допомагають і наглядають один за одним. На противагу цьому в АТО та ООС часто формувалися групи з незнайомих один з одним військовослужбовців. Логічно, що про високий рівень довіри між ними не можна було говорити. Усі покладалися на чесне й гідне виконання кожним військового обов'язку.

Отже, урахування зовнішніх деприваційних факторів під час бойової підготовки до діяльності в екстремальних умовах дає змогу зменшити їхній вплив на психіку військовослужбовця, зміцнити його характер та силу волі, підвищити ефективність дій і результативність виконання бойових завдань.

Внутрішні деприваційні фактори відображають особистісні та індивідуально-психологічні властивості військовослужбовця, що чинять негативний вплив на виконання завдань в екстремальних умовах діяльності. Серед них виділяємо наступні:

1) *високий рівень амбівалентності й сумніву*. I. Schneider і S. Novin визначають амбівалентність як наявність одночасно позитивних та негативних думок і почуттів щодо одного й того ж об'єкта, людини або проблеми. Учені зазначають, що в житті ми часто стикаємося із ситуаціями, що викликають змішані почуття. Здебільшого це породжує нерішучість, невизначеність і прокрастинацію. Водночас дослідники доводять, що амбівалентність зменшує вплив упередженості на аналіз поведінки людини [20, 570–571].

В узгодженість із позицією I. Schneider та S. Novin зазначимо, що під час діяльності в екстремальних умовах амбівалентність і сумнів знижують ефективність дій військовослужбовця, швидкість прийняття рішення, викликають невпевненість, внутрішній дискомфорт, очікування неприємностей, породжують неконгруентні оціночні дії. Явище прокрастинації для командира взагалі має бути нехарактерним, оскільки будь-яке зволікання може призвести до бойових втрат. Натомість в умовах «спокою» амбівалентність і сумнів здатні нівелювати упередженість щодо дій, вчинків, поведінки людини й адекватно їх оцінити, зрозуміти мотиви, причини, усвідомити її позицію. Також вони дають змогу критично осмислити наявну інформацію, оцінити можливі варіанти, розглянути проблему з різних боків, урахувати наявні думки членів команди й обрати правильний варіант рішення.

Ми погоджуємося з думкою I. Schneider та S. Novin, що високий рівень амбівалентності спричиняє невпевненість особистості й невизначеність під час прийняття рішення [20, 579].

2) *виражені ананкастичні властивості*, серед яких варто виділити надмірне почуття обов'язку, постійну невпевненість, подальший контроль за своїми діями після їх здійснення, боязкість під час зустрічі із загрозою. К. Леонгард ананкастичні властивості назвав рисами сумнівів, постійних коливань. Учений відмічає, що почуття обов'язку в ананкаста пов'язане із занепокоєнням, постійними запитаннями про те, чи достатньо самовіддано він діє. Невпевненість і систематичний контроль за власними діями,

їх перевірка, нездатність витіснити сумнів та прийняти рішення породжують дуже повільний темп виконання будь-якого завдання. Для ананкаста характерні нав'язливі уявлення, занепокоєння, що збільшує страх. Відповідальні завдання на нього часто здійснюють пригнічуючий вплив, оскільки викликають постійну тривогу й побоювання [9].

Як бачимо, виражені ананкастичні властивості негативно впливають на виконання військовослужбовцем завдань у відриві від основних сил. Вони не дають змоги командиру приймати рішення, узгоджувати дії всієї команди, постійна перевірка забиратиме дорогоцінний час. Нав'язлива думка, що потрібно ще раз упевнитися у правильності дій «зіграє злий жарт» із воїном у бойових умовах і може призвести до бойових втрат. До того ж занепокоєння, що систематично супроводжує ананкастичного військовослужбовця, підвищує рівень страху, що паралізує розумові дії та думки. Людина не зможе ясно мислити, оцінювати обстановку, дії членів команди й противника. Діяльність в екстремальних умовах характеризується беззаперечною відповідальністю.

Викликає зацікавлення думка К. Леонгарда, що більшість ананкастів на військовій службі почувають себе краще, ніж у цивільному житті, оскільки строга військова дисципліна не залишає місця для нерішучості та коливань [9]. Водночас зауважимо, для командирів і військовослужбовців, які виконують бойові завдання, виражені ананкастичні властивості однозначно негативно вплинуть не лише на їхні дії, результат бойових операцій, а й долю членів підрозділу, команди, навколишніх.

3) *схильність до сугестії*, що підвищує рівень сприйнятливості людини до навіювання, впливу маніпулятивних технік, фейкових повідомлень. У цьому разі знижується критичність сприйняття інформації. Вплив головним чином здійснюється на відчуття особистості, а через них на її волю та розум. Ось чому в екстремальних умовах військовослужбовцю слід зберігати холоднокровність, упевнюватися в достовірності отриманої інформації. Відповідно схильність до сугестії збільшує вплив бойових стресорів на організм і психіку воїна. Високий її рівень призводить до негативного самонавіювання. Схильність до сугестії збільшує вплив на психіку військовослужбовця психічної, когнітивної, сенсорної депривації.

4) *високий рівень тривожності й низький рівень стресостійкості*. Стресостійкість – це професійно необхідна якість військовослужбовця, що дає йому змогу адаптуватися до дії бойових стресорів, зменшити їхній вплив на особистість і справлятися зі стресом. Дія тривожності та стресових чинників має фізіологічну основу. Б. Мур, А. Хоупвелл і Д. Гроссман зазначають, коли військовослужбовець наражається на реальну або передбачувану небезпеку, у головному мозку, вегетативній нервовій системі, гіпоталамо-гіпофізарно-адренокортикальній осі та імунній системі виникає низка складних взаємодіючих нейрофізіологічних реакцій, що забезпечують мобілізацію організму. Під час тривожної реакції й на стадії резистентності до гострого стресу активізуються ділянки мозку, що беруть участь у збудженні та концентрації уваги. Це приводить до підвищеної сприйнятливості загрози, зниження уваги до менш гострих подразників навколишнього середовища, наприклад, воїн у розпал перестрілки під час бою може не відчути, що його поранено. І рівень тривожності у цьому разі варіюється залежно від ступеня загрози від переляку до явної паніки та жаху, а стресові реакції можуть призвести до інвалідності більш вразливих і схильних до серйозного й кумулятивного стресу осіб [14, 50–51].

Автор книги «Броньований розум» К. Ульянов пише: «…ми маємо зробити так, щоб стрес якомога менше впливав на наші тіло й розум – у наших же інтересах. Нам потрібно розвивати стресостійкість» [15, 124]. Далі він зауважує про необхідність роботи з такими характеристиками, як чутливість до стресорів, реактивність, швидкість згасання стрес-реакції. На наше переконання, це досягається під час фізичних і бойових тренувань, загартування організму, застосування методів психорегуляції, розвитку сили волі та

вольових якостей. Влучно К. Ульянов зазначає: «Низька стресостійкість – висока чутливість, неадекватна реактивність і низька швидкість згасання стрес-реакції. Тоді ми бачимо воїна, який навіть від слабкого стресору втрачає стабільність навичок, не може логічно мислити й діє на автопілоті. До того ж він довго не може повернутися до норми, а отже, йому небезпечно довіряти складні завдання, наприклад, стояти на блокпосту» [15, 126], що автоматично унеможливлює ефективність виконання військовослужбовцем завдань у відриві від основних сил, командування підрозділом в умовах бойових дій.

5) *невміння бачити картину в цілому*, особливо це стосується командира. Коли він не може під час виконання завдання абстрагуватися й охопити розумом і поглядом повноту картини розгортання бойових дій. Д. Віллінк пише про важливість для командира вміння відсторонюватися в потрібний момент, щоб осягнути все те, що відбувається навколо, за потреби скоригувати дії військовослужбовців. «…Відсторонившись фізично, нехай і на мізерно малу дистанцію, та розумово від нагальної проблеми, я дістав можливість осягнути значно більше, ніж будь-хто в моєму загоні. А завдяки тому, що зміг охопити всю картину, віднайшов правильне рішення» [4, 28]. Американський командир неодноразово згадує й наводить приклади з практики бойових дій у книзі «Стратегія і тактика лідерства», коли вміння відсторонюватися давало йому змогу побачити картину в цілому й допомагало досягати високої результативності під час виконання бойових завдань. Він підсумовує, що відстороненість – один із найпотужніших інструментів, який лідер може мати у своєму арсеналі [4, 29]. Уміння бачити картину в цілому дає значну перевагу командирові, і не лише скоригувати дії членів свого підрозділу, а й вчасно зрозуміти необхідність зміни тактики, усвідомити дії противника, відреагувати на загрозу.

6) *відсутність попереднього досвіду бойових дій або негативний попередній досвід* беззаперечно збільшують психічне напруження, вплив стресових чинників на організм і психіку військовослужбовця, знижують поріг чутливості до них, стимулюють виникнення страху, породжують нестабільність емоцій, що може дезорганізувати його діяльність. Генерал Д. Меттіс зауважує, що досвід бойових дій складно осягнути інтелектуально й дуже важко відчути емоційно. «…Там, де ворог ігнорує будь-які спроби дотримуватися моральних норм ведення війни, ми виявляємо дисципліну та стриманість, щоб захистити безневинних і полонених на полі бою. Наш шлях вірний, але він також важкий» [12, 209]. Лише належна психологічна підготовка, сильна воля та характер, особиста гідність і високі моральні норми й цінності дадуть змогу «залишатися людиною», допомагати іншим, співчувати та співпереживати й водночас проявляти холоднокровність і витримку.

7) *низький рівень критичного та креативного мислення*. Здатності критично й креативно мислити Б. Триллінг і Ч. Фейдл відносять до навичок XXI століття. О. Хміляр трактує критичне мислення військовослужбовця як уміння визначити проблему та виробити оптимальну стратегію її розв’язання [16, 72]. Учений зазначає, що воно забезпечує воїна інструментами, покликаними зробити його діяльність більш осмисленою й успішною, оскільки критично мислячі офіцери інтелектуально незалежні, чесні самі із собою, ними неможливо маніпулювати. Вважаємо дуже слушною думку, що такі військовослужбовці «спроможні перемагати сумніви, ставити правильні запитання, шукати й бачити зв’язки між явищами та вчинками людей, вибудовувати судження, базуючись на доказах. Вони вміють аналізувати нестандартні ситуації, співставляти, оцінювати й виявляти прорахунки інших, здатні визнавати свої помилки, всесторонньо вивчати різні можливості, прискіпливо оцінювати кожну альтернативу» [16, 73]. До того ж «…обережність, висока критичність думки дають можливість приймати та втілювати такі сміливі рішення, що поза цим є немислимими» [17, 227].

Водночас, на наше переконання, разом із критичним важливо розвивати креативне мислення, що дає змогу командиру бачити

проблему і в цілому, і по частинах, «читати між рядків», приймати нестандартні рішення, бачити те, чого не видно іншим, спрощувати й знаходити кращі варіанти розв'язання проблем. Оригінальність, гнучкість мислення, здатність помічати деталі, стійкість до невизначеності, відкритість новому, здатність приймати думки інших членів команди, прислуховуватися до них характеризує креативно мислячого військовослужбовця. Поєднання критичного й креативного мислення підвищує ефективність його діяльності, зокрема в умовах невизначеності, швидкоплинності змін бойової обстановки, напруженості, знижує схильність до сугестії, дає змогу виходити за межі комфортного стану, оцінювати проблему чи ситуацію з різних боків, продуктивно діяти в депривaційних ситуаціях, приймати виважені та обґрунтовані рішення.

Отже, робота військовослужбовця над собою, аналіз власних рис, нівелювання властивостей, що породжують внутрішні депривaційні фактори, забезпечить йому стійкість у процесі виконання завдань у відриві від основних сил, дасть змогу ефективніше функціонувати в депривaційних ситуаціях, зменшити їхній вплив на психіку особистості.

Проаналізувавши депривaційні фактори, що супроводжують діяльність військовослужбовців в екстремальних умовах, розглянемо види депривації, які вони неминуче переживають під час виконання завдань у відриві від основних сил.

Психічна депривація як відсутність або обмеження можливостей задовольнити психічні потреби [7]. Загалом військова служба дає змогу особистості самоствердитися, самореалізуватися, досягнути самоактуалізації. Особливо, як показує практика ООС (АТО), протягом 2014–2022 рр. з'явилося багато талановитих командирів-лідерів, які саме в умовах бойових дій продемонстрували найкращі професійні вміння та якості, стійкість, здатність долати вплив депривaційних факторів, що дало змогу їм ефективно функціонувати в екстремальних умовах, результативно виконувати найскладніші завдання.

Водночас для багатьох військовослужбовців діяльність у бойових умовах характеризується постійно діючим стресом, психічною напруженістю, великими фізичними й психічними навантаженнями, незадоволеністю першого та другого рівня потреб за пірамідою А. Маслоу, особливо потреби в безпеці. До того ж той, хто в мирних умовах на військовій службі є лідером, повноцінно самоствердjується, виконуючи свої професійні обов'язки, на війні не завжди проявляє себе й самореалізується, що веде до незадоволення цих потреб.

Психічна депривація дезорганізує діяльність військовослужбовця, знижує психічну стійкість, посилює особистісну тривожність, чинить негативний вплив на свідомість, викликає негативні зміни в мисленні, навіть руйнує міжособистісні стосунки.

Сенсорна депривація характеризується недостатністю сенсорних стимулів [7], унаслідок чого порушується сенсорно-моторна координація, пригнічується пильність військовослужбовця в бойових умовах, нівелюється протікання інстинктивно-рефлексивної сфери, знижується тонус.

У мирних умовах короткотривала сенсорна депривація відіграє позитивну роль, наприклад, під час медитації, усамітнення з метою глибокого аналізу проблеми чи творчого пошуку. Вона дає змогу запустити на рівні підсвідомості процеси аналізу, обробки й синтезу інформації, сконцентруватися на власних відчуттях. Натомість в умовах ведення бойових дій відсутність сенсорних стимулів породжує негативні емоції. Повна тиша сприймається як загроза, викликає тривогу та страх. Довготривала відсутність дій із боку противника пригнічує пильність військовослужбовців. Для командира короткотривала тиша під час обстрілу викликає почуття страху за смерть підлеглого.

З одного богу, стрес активізує сенсорні системи, щоб організм людини міг максимально відреагувати на можливу небезпеку. З іншого боку, тривала дія

стресових чинників та активна робота сенсорних аналізаторів призводить до перенапруження, унаслідок чого виникають труднощі з концентрацією уваги.

Когнітивна депривація. Влучно зауважують О. Хміляр і С. Черевичний, що дані, які отримує командир під час виконання завдань вирізняються багатоманітністю, складністю й заплутаністю взаємовідношень. Крім того вони характеризуються швидкоплинністю і ніколи не бувають повністю відомими [17, 226]. До того ж бойові дії відзначаються непрогнозованістю зміни бойової обстановки, коли командиру потрібно враховувати чинник раптовості під час планування операції, допускати необхідність корегування плану дій. На наше переконання, для забезпечення ефективності діяльності в умовах когнітивної депривації та зменшення її впливу на психіку дуже важливу роль відіграє моделювання різноманітних бойових ситуацій під час підготовки, зокрема тих, де військовослужбовцю необхідно приймати рішення в умовах недостатності інформації, психічного напруження, необхідності швидкого реагування. Адже емоція страху, що неминуче виникає, може дезорганізувати діяльність воїна. «Активізація психічних сил, загострення розумової діяльності в атмосфері небезпеки – це саме те, що характеризує добре підготовлених командирів» [17, 226].

На сьогодні є вельми актуальним уміння розпізнавати фейкову інформацію, оскільки, як наголошують В. Духневич, О. Кочубейник та О. Осадько, поряд із воєнними діями розгортається потужна інформаційна пропагандистська кампанія [5, 9]. Фейки чинять маніпулятивний вплив на свідомість військовослужбовця, миттєво привертаючи його увагу. В умовах недостатності інформації або ж її перевантаженості буває досить складно вияснити достовірність отриманих фактів. Критичне мислення й розумний сумнів, розуміння маніпулятивних технік, відсутність когнітивних упереджень та емоційний самоконтроль беззаперечно у цьому допоможуть.

Депривація сну у військовослужбовців характеризується хронічним недосипанням, тривожним сном, часто з нічними жахами, безсонням або неглибоким сном, що має негативні наслідки для організму й ефективної діяльності мозку. Водночас ми розуміємо, що спокійний 8-годинний сон під час виконання завдань у відриві від основних сил неможливий. Як зазначають Б. Мур і Б. Краков, «…в ідеалі військовослужбовцю надається щонайменше 4 години сну протягом кожного 24-годинного періоду. Проте війська переважно обходяться значно меншою кількістю сну протягом тривалих періодів часу. Солдати змушені миритися з тривогою, перепадами настрою, зниженням пам'яті й концентрації уваги, а також змінами загальної ефективності, спричиненої нестачею сну, компенсуючи її вживанням надмірної кількості кофеїну та нікотину» [14, 224]. За свідченнями воїнів, які виконують бойові завдання в ООС (АТО), часто доводиться спати лише 2–3 години на добу, можливі ще протягом дня короткотривалі проміжки для сну. Таким чином, організм починає використовувати свої резерви для підтримання належного функціонального стану.

Депривація сну підвищує ризик отримання поранення, оскільки знижує уважність і сприйняття, фізичні можливості організму, присипляє пильність, продовжує термін дії стресових чинників, посилює втому. Військовослужбовцю необхідно більше часу для оцінки ситуації, критичного осмислення можливих варіантів дій, прийняття рішення.

Слушно зауважує К. Ульянов, що «сон – найкраща медсестра. Це найкращий спосіб знизити силу стрес-реакції та прискорити її згасання, а отже, якнайшвидше позбутися негативного впливу стресу на організм і психіку» [15, 161]. Зі свого боку, Б. Мур та Б. Краков окреслюють доцільність сну, що полягає у відновленні організму й мозку (відбувається ріст клітин, синтез білка), збереженні та відновленні енергії, захисті психіки від емоційних перевантажень [14, 223].

Отже, тривала депривація сну потребує лікування порушень сну для повноцінного відновлення організму й психіки

військовослужбовця та попередження розвитку психічних розладів, підвищення особистісної тривожності, депресії. Ефективними методами є психотерапія, когнітивна терапія, динамічна терапія сну, образно-репетиційна терапія, застосування методів психорегуляції та ін., що залежать від характеристики наявних порушень сну.

Емоційна депривація проявляється в обмеженні можливостей для задоволення емоційних потреб особистості [7]. Під час виконання бойових завдань у військовослужбовця переважають емоції боязкості, страху, тривоги, що є нормальним явищем в екстремальних умовах, адже вони, зі свого боку, попереджають необдумані вчинки, виконують функцію сторожа, зберігають воїну життя та здоров'я. Водночас постійний емоційний тиск, що проявляється в нестачі позитивних емоційних стимулів, породжує негативні психічні стани, посилює стрес, викликає фізичну й інтелектуальну втому, що «затуманює розум», знижує об'єктивність, присипляє гостроту відчуттів.

Емоційну депривацію викликає нестача емоційної підтримки, коли військовослужбовець відчуває самотність, тиск групи, психічну перенапруженість, коли його думку ніколи не враховують, він терпить приниження, коли поряд немає хорошого друга, відсутні засоби емоційного розвантаження. Влучно зауважує Н. Андріянова, називаючи однією з причин виникнення депривації постійний авторитарний стиль керівництва командира, ставлення до підлеглих як до об'єктів впливу, ігнорування їх індивідуальності [1, 71].

Зменшити вплив емоційної депривації на особистість можуть наявність засобів емоційного розвантаження, згуртованість команди, підтримка один одного, підтримка близьких друзів, членів сім'ї, командира-лідера, формування розуміння кожного члена підрозділу (команди) важливості його внеску у спільну справу й досягнення результату, відчуття гордості за якісне виконання завдань, службу підрозділу, відчуття причетності до досягнення командою успіху.

Сімейна депривація характеризується відсутністю дитячо-батьківської взаємодії та подружніх стосунків [8]. До того ж її переживає і військовослужбовець, і діти, і дружина (чоловік). Воїн у таких умовах не отримує належної емоційної підтримки з боку своєї сім'ї, що пов'язано з безпосередньою відсутністю емоційних контактів, інтимно-емоційних стосунків, емоційної близькості, розривом емоційних зв'язків. У кращий бік змінює ситуацію сильна моральна підтримка сім'ї, що виражатиметься у правильно підібраних словах, умінні налаштувати людину на позитив, заспокоїти, підняти їй настрій, відчуття військовослужбовцем переживання за нього з боку дружини (чоловіка).

Депривація в умовах полону. Одним із найбільших страхів військовослужбовців під час участі в бойових діях є страх потрапити в полон, оскільки навіть за умови повернення з нього людина істотно змінюється. Як зазначають автори книги «Психологія бою», у полоні здебільшого ігноруються будь-які права людини, основним інструментом отримання потрібних відомостей від військового є тортури [11, 124]. Так, залишитися живим – добре, але перенесені фізичні тортури, психологічне насилля зоставляють значні фізичні вади, накладають сильний негативний відбиток на психіку. Не дивно, що часто в людини проявляються психопатичні, невротичні, психотичні ознаки, що відображається на свідомості, характері, поведінці, діяльності, нерідко призводить до суїциду.

Загалом варто зазначити, що в умовах полону військовослужбовець переживає всі види депривації, що з'єднуються в цілісну картину й чинять руйнівний вплив на психіку та свідомість особистості. Найперше, варто зазначити, що військовополонений знаходиться в умовах ізоляції, коли відсутні будь-які специфічні стимули, він не знає, що на нього чекає, як вирішиться питання про його життя чи смерть, хто і як буде проводити допит, чи є взагалі можливість втечі або звільнення. Психічний стан характеризується підвищеною тривогою, психічною напруженістю, переживанням страху.

Найбільшого вираження в умовах полону, на нашу думку, набуває *психічна депривація*, що характеризується тривалим незадоволенням значущих потреб

особистості військовослужбовця, повною відсутністю позитивних емоцій і почуттів, страхом за своє життя та здоров'я, порушенням емоційно-ціннісного відношення до свого тілесного та свого Я, емоційної сфери, викривленням «Я-концепції». Нівелюються наступні психічні потреби військовополоненого: у свободі, збереженні власного єства, пошуку внутрішнього комфорту, пошуку сенсу життя. Військовослужбовець не може задовольнити потребу у збереженні власного єства й показати себе таким, яким він є насправді, йому доводиться мімікрувати, щоб вижити.

Навіть після повернення з полону здебільшого особистість переживає відсутність потреб до незалежності, у самоствердженні, самореалізації та самоактуалізації, внутрішньому комфорті. Фізичні й психологічні тортури, що застосовуються під час допиту, чинять руйнівний вплив на ціннісну сферу. Деструктивний процес функціонування емоційної сфери призводить до глибокої депресії, глибокого неприйняття себе та незадоволеності собою, утрати життєвої активності, що нерідко викликає суїцидальну поведінку.

Психічна депривація після повернення з полону проявляється на кількох рівнях: фізіологічному (через депривацію сну, втому, швидке виснаження енергопотенціалу), емоційному (через тривожність, прагнення до усамітнення, дратівливість, неспокій, відчуженість від реальності), інтелектуальному (через зниження мисленнєвих процесів), поведінковому (через відсторонення від соціуму, замкнутість у собі, спрямованість на пошук тих осіб, які чинили фізичне й психологічне насилля проти особистості в полоні).

Когнітивна депривація в умовах полону виражається, з одного боку, у нерозумінні як діяти, щоб зберегти власне життя, не зрадити своїх побратимів, залишитися вірним моральним нормам, з іншого боку, нерозумінні дій тих осіб, які чинять фізичне й психологічне насильство над військовополоненим, із яких причин людина перетворюється у звіра, порушуючи всі моральні норми, а також позбавленні воїна будь-якої інформації. Як зазначає Ю. Широбоков, під час допиту військовослужбовця намагаються психологічно зламати та змусити повідомити важливу інформацію (наприклад, про розташування підрозділів тощо), дати свідчення проти своїх бойових товаришів і командирів [18, 316]. Влучну думку висловлюють автори книги «Психологія бою»: «Бути солдатом – означає брати участь у жорстокій і часом нерівній інтелектуальній грі, у якій психологічна витривалість є важливим чинником протистояння противникові» [11, 124].

Екзистенційна депривація в умовах полону проявляється у втраті полоненим сенсу життя, неможливістю психологічно витримати всі знущання й залишитися психічно здоровим, повернутися до нормального активного життя. За словами Ю. Широбокова, з метою демонстрації сили, запобігання втечі, залякування, схиляння до співпраці військовополонених позбавляють сну та їжі, б'ють, під час допитів здійснюють насилля, тортури, убивства [18, 317]. Треба мати високу психологічну підготовку, віру й міцно вкорінені власні цінності, щоб це все витримати, пережити, відновитися психологічно та зберегти психічне здоров'я. Психологічна реабілітація є дуже важливим компонентом адаптації до мирних умов після повернення військовослужбовця з полону.

Висновки. Депривація в умовах бойових дій характеризується відсутністю або значним обмеженням можливості задоволення військовослужбовцем певних потреб (психічних, соціальних, емоційних, екзистенційних, сексуальних, когнітивних тощо). Вона ослаблює функціональні можливості психіки й організму воїна, знижує його енергопотенціал, здатна викликати стійкі зміни особистості. Характерними видами депривації, які переживають всі без винятку військовослужбовці під час виконання завдань у відриві від основних сил, є психічна, сенсорна, когнітивна, емоційна, сімейна, депривація сну. Умови полону посилюють дію депривації на психіку воїна. Здебільшого найбільш руйнівний вплив на психіку військовополоненого та його життя

загалом чинить екзистенційна депривація, що є наслідком психічної.

Вагому роль для виконання завдань у відриві від основних сил відіграє психологічна підготовка військовослужбовців (загальна, спеціальна, цільова), емоційна підтримка рідних і близьких, злагодженість дій членів команди (підрозділу) та підтримка бойових побратимів, наявність у підрозділі справжнього командира-лідера, психологічна сумісність членів команди, забезпечення можливостей задоволення базових потреб особистості, обізнаність про фейки й маніпулятивний вплив, розвиток індивідуально-психологічних особливостей, що дають змогу долати деприваційний вплив (адекватна самооцінка, рефлексивність, стресостійкість, емоційний самоконтроль, помірний рівень агресивності), розвиток сили волі та вольових якостей (рішучості, мужності, цілеспрямованості, терпимості), розвиток критичного й креативного мислення.

Урахування зовнішніх і внутрішніх деприваційних факторів у процесі бойової, зокрема психологічної підготовки дасть змогу послабити їхній вплив на психіку, свідомість та організм військовослужбовців і підвищити ефективність діяльності в екстремальних умовах, а також зберегти психічне здоров'я наших воїнів.

Список використаних джерел

1. Адриянова Н. А. Феномен социальной депривации в военно-профессиональной деятельности: опыт осмысления. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2015. № 3 (62). С. 67–72.
2. Білюга Андрій. Східний сон. Житомир : вид. дім «Бук-Друк», 2021. 112 с.
3. Віллінк Джоко, Бебін Лейф. Абсолютна відповідальність: уроки лідерства від «морських котиків». Київ : Книголав, 2020. 400 с.
4. Віллінк Джоко. Стратегія і тактика лідерства. Київ : Форс Україна, 2021. 368 с.
5. Духневич В. М., Кочубейник О. М., Осадько О. Ю., Сіверс З. Ф. Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 188 с. URL: http://surl.li/bhppo.
6. Каплюченко О. П., Приходько І. І. Основні фактори впливу екстремальних умов службово-бойової діяльності на мотиваційну складову морально-психологічного стану військовослужбовців національної гвардії України. *Честь і закон*. 2020. № 3 (74). С. 27–35. https://doi.org/10.33405/2078-7480/2020/3/74/215678.
7. Красницька О. В. Депривація як соціально-педагогічна проблема. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки.* 2013. № 1. С. 24–28.
8. Красницька О. В. Профілактика сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2015. 20 с.
9. Леонгард Карл. Акцентуированные личности. URL: http://surl.li/auwtn.
10. Павлушенко С. М. Психотравмуючі фактори бойової діяльності. *Вісник Національного університету оборони України.* 2020. № 1 (54). С. 137–143. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-54-1-137-143.
11. Психологія бою: діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій : навч.-метод. посіб. / А. М. Романишин, О. В. Бойко, Д. В. Богородицький та ін. Львів : НАСВ, 2015. 322 с.
12. Путь воинов: этюды по западной военной психологии / сост. С. Э. Зверев. 2020. 356 с.
13. Стасюк В. В., Примак П. Т., Хміляр О. Ф. Психологічне забезпечення професійної діяльності саперів-миротворців : навч. посіб. Ніжин : вид-во «Аспект-Поліграф», 2009. 160 с.
14. Теория и практика западной военной психологии / под общ. ред. С. Э. Зверев. 2021. 392 с.
15. Ульянов Костянтин. Броньований розум. Бойовий стрес та психологія екстремальних ситуацій. Київ : ПП «КП» УкрСІЧ», 2020. 304 с.
16. Хміляр О. Ф. Критичне та позитивне мислення офіцера. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія*. 2018, листопад. № 7. С. 72–76. https://doi.org/10.25264/2415-7384-2018-7-72-76.
17. Хміляр О. Ф., Черевичний С. В. Психологія прийняття рішення командиром: від амбівалентності до символічної регуляції поведінки. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. V. Вип. 15. С. 224–232. URL: http://appsychology.org.ua/data/jrn/v5/i15/25.pdf.

18. Широбоков Ю. М. Стадії військового полону та особливості їх впливу на психіку військовослужбовців. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2016. Вип. 20. С. 313–322. URL: http://surl.li/bjbzn.

19. Khmiliar O. The Diagnostics and Correction of the Mental States of the Serviceman, Who Are Experiencing Phantom Pains. *Вісник Національного університету оборони України.* 2020. № 1 (54). С. 179–185. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-54-1-179-185.

20. Schneider Iris K., Novin Sheida, Harreveld Frenk Van, Genschow Oliver. Benefits of being ambivalent: The relationship between trait ambivalence and attribution biases. *British Journal of Social Psychology*. 2021. № 60 (2). P. 570–586. https://doi.org/10.1111/bjso.12417.

References

1. Adriyanova N. A. (2015) Fenomen sotsialnoy deprivatsii v voenno-professionalnoy deyatelnosti: opyit osmyisleniya [The phenomenon of social deprivation in military-professional activities: the experience of understanding]. *Psihopedagogika v pravoohranitelnyih organah*. № 3 (62). S. 67–72. (in Russian).

2. Biliuha Andrii (2021) Skhidnyi son [Andrew Bilyuga. Eastern dream]. Zhytomyr : vyd. dim «Buk-Druk». 112 s. (in Ukrainian).

3. Villink Dzhoko, Bebin Leif (2020) Absoliutna vidpovidalnist: uroky liderstva vid «morskykh kotykiv» [Absolute responsibility: lessons learned from SEALs]. Kyiv : Knyholav. 400 s. (in Ukrainian).

4. Villink Dzhoko (2021) Stratehiia i taktyka liderstva [Leadership strategy and tactics]. Kyiv : Fors Ukraina. 368 s. (in Ukrainian).

5. Dukhnevych V. M., Kochubeinyk O. M., Osadko O. Yu., Sivers Z. F. (2020) Nehatyvni psykholohichni yavyshcha u polityko-pravovii sferi v umovakh voiennoho konfliktu [Negative psychological phenomena in the political and legal sphere in the context of military conflict] : monohrafiia. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD. 188 c. URL: http://surl.li/bhppo. (in Ukrainian).

6. Kapliuchenko O. P., Prykhodko I. I. (2020) Osnovni faktory vplyvu ekstremalnykh umov sluzhbovo-boiovoi diialnosti na motyvatsiinu skladovu moralno-psykholohichnoho stanu viiskovosluzhbovtsiv natsionalnoi hvardii Ukrainy [The main factors of influence of extreme conditions of service and combat activities on the motivational component of the moral and psychological state of staff of the national guard of Ukraine]. *Chest i zakon*. № 3 (74). S. 27–35. https://doi.org/10.33405/2078-7480/2020/3/74/215678. (in Ukrainian).

7. Krasnytska O. V. (2013) Depryvatsiia yak sotsialno-pedahohichna problema [Deprivation as a socio-pedagogical problem]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia. Psykholoho-pedahohichni nauky*. № 1. S. 24–28. (in Ukrainian).

8. Krasnytska O. V. (2015) Profilaktyka simeinoi depryvatsii vykhovantsiv internatnykh zakladiv sportyvnoho profiliu [Preventive measures of family deprivation of foster children in boarding schools of sports specialization] : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.05. Kyiv. 20 s. (in Ukrainian).

9. Leongard Karl. Aktsentuirovannyie lichnosti [Accentuated personalities]. URL: http://surl.li/auwtn.

10. Pavlushenko S. M. (2020) Psykhotravmuiuchi faktory boiovoi diialnosti [Psychotramming factors of military activity]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. № 1 (54). S. 137–143. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-54-1-137-143. (in Ukrainian).

11. Psykholohiia boiu: diialnist komandyra pidrozdilu shchodo pidtrymannia moralno-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu v khodi boiovykh dii [Psychology of a battle: the activities of the unit commander to support moral and psychological conditions of personnel during hostilities] : navch.-metod. posib. / A. M. Romanyshyn, O. V. Boiko, D. V. Bohorodytskyi ta in. Lviv : NASV, 2015. 322 s. (in Ukrainian).

12. Put voinov: etyudyi po zapadnoy voennoy psihologii [The path of warriors: sketches on Western military psychology] / sost. S. E. Zverev. 2020. 356 s. (in Russian).

13. Stasiuk V. V., Prymak P. T., Khmiliar O. F. (2009) Psykholohichne zabezpechennia profesiinoi diialnosti saperiv-myrotvortsiv [Psychological support of professional activity of peacekeepers] : navch. posib. Nizhyn : vyd-vo «aspekt-Polihraf». 160 s. (in Ukrainian).

14. Teoriya i praktika zapadnoy voennoy psihologii [Theory and practice of Western military psychology] / pod obsch. red. S. E. Zverev. 2021. 392 s. (in Russian).

15. Ulianov Kostiantyn (2020) Bronovanyi rozum. Boiovyi stres ta psykholohiia ekstremalnykh sytuatsii [Ulyanov Konstantin. Armed mind. Combat stress and psychology of extreme situations]. Kyiv : PP «KP» UkrSICh». 304 s. (in Ukrainian).

16. Khmiliar O. F. (2018) Krytychne ta pozytyvne myslennia ofitsera [Critical and positive thinking of the Officer]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Psykholohiia.* № 7. P. 72–76. https://doi.org/10.25264/2415-7384-2018-7-72-76. (in Ukrainian).

17. Khmiliar O. F., Cherevychnyi S. V. (2015) Psykholohiia pryiniattia rishennia komandyrom: vid ambivalentnosti do symvolichnoi rehuliatsii povedinky [Decision-making psychology of a Commander: from ambivalence to symbolic regulation of behavior]. *Aktualni problemy psykholohii*. T. V. Vyp. 15. S. 224–232. URL: http://appsychology.org.ua/data/jrn/v5/i15/25.pdf. (in Ukrainian).

18. Shyrobokov Yu. M. (2016) Stadii viiskovoho polonu ta osoblyvosti yikh vplyvu na psykhiku viiskovosluzhbovtsiv [Stages of captivity and features of their impact on the psyche of servicemen]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. Vyp. 20. S. 313–322. URL: http://surl.li/bjbzn. (in Ukrainian).

19. Khmiliar O. (2020) The diagnostics and correction of the mental states of the serviceman, who are experiencing phantom pains. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. № 1 (54). S. 179–185. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-54-1-179-185. (in Ukrainian).

20. Schneider Iris K., Novin Sheida, Harreveld Frenk Van, Genschow Oliver (2021) Benefits of being ambivalent: The relationship between trait ambivalence and attribution biases. *British Journal of Social Psychology*. № 60 (2). P. 570–586. https://doi.org/10.1111/bjso.12417. (Britain).

Summary

Krasnytska O. *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi*

DEPRIVATION OF MILITARY SERVICEMEN WHO PERFORM TASKS SEPARATELY FROM THE MAIN FORCES, AND IN THE CAPTIVITY CONDITIONS

The article is devoted to the problem of the impact of deprivation on the psyche and personality of servicemen who perform tasks separately from the main forces, and in the captivity conditions.

The objective of the article *is to define the deprivation factors, types and features of the impact of deprivation on the psyche, body and personality of the serviceman, who is performing tasks separately from the main forces, the effectiveness of his activities in the extreme conditions.*

Research methods. *Theoretical analysis, synthesis, comparison, generalization of references, narrations of servicemen.*

Scientific novelty. *The external and internal deprivation factors that have a negative impact on the psyche and personality of the serviceman in extreme (combat) conditions have been identified.*

Research results. *Activities in extreme conditions, performance of tasks separately from the main forces are characterized by deprivation conditions, deprivation situations, the influence of deprivation factors on the serviceman. Deprivation factors are defined as external and internal stable or variable factors that affect serviceman's personality, while performing military-professional tasks. They mostly have a negative impact on the course of tasks' implementation.*

External deprivation factors include isolation, lack of proper social conditions, uncertainty and danger, transient changes in the combat situation, time constraints, high risk, novelty of the combat situation, distrust in the chain of subordination (top-down and bottom-up). Internal deprivation factors include high levels of ambivalence and doubt, explicit anankastic traits, a propensity to suggestion, high levels of anxiety and low levels of stress, inability to see the whole picture, lack of previous combat experience or negative previous experience, low level of critical and creative thinking.

Practical significance of the study. It was found out that the influence of deprivation factors on a soldier's personality leads to deprivation – the absence or limitation of an individual's ability to meet certain needs (mental, social, emotional, existential, sexual, cognitive). The peculiarities of the influence of mental, sensory, cognitive, emotional, family, existential and sleep deprivation, as well as taking into account external and internal deprivation factors in combat training (including psychological training) will reduce their impact on the psyche, consciousness and body of servicemen. It will also increase the effectiveness of serviceman's activities in extreme conditions, as well as maintain the mental health of soldiers.

The prospects for further research are to study the characteristics of the impact of deprivation on the serviceman depending on the individual psychological features.

Key words: *deprivation; deprivation factors; serviceman; commander; personality needs; psyche; combat (extreme) conditions; uncertainty; captivity.*

Recelved/Поступила: 09.03.22.

УДК 355.014.1
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–64-70

Лобода Ю. О. *кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії соціально-гуманітарних проблем кафедри суспільних наук Національний університет оборони України імені Івана Черняховського*
https://orcid.org/0000-0002-9121-6696
Богайчук В. Ж. *кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Національний університет оборони України імені Івана Черняховського*
https://orcid.org/0000-0003-4977-5870

АНАЛІЗ ПРАЦЬ ЗАХІДНИХ ВІЙСЬКОВИХ ТЕОРЕТИКІВ ПРО ПІДГОТОВКУ ТА ВЕДЕННЯ ШТУРМОВИХ ДІЙ У МІСТІ МАЛИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

В статті «Аналіз праць західних військових теоретиків про підготовку та ведення штурмових дій у місті малими підрозділами сухопутних військ» здійснено огляд класичних та сучасних воєнно-теоретичних джерел з проблем тактики штурмових та оборонних дій в умовах міста; продемонстровано динаміку адаптації теорії тактики військових дій в місті з огляду на досвід Другої світової війни та період другої половини XX – початку XXI століть.

Ключові слова: *військові дії в місті, міське середовище, штурм, захист міста.*

Вступ. Збройна агресія російської федерації проти нашої держави показала, що бойові дії з 2014 року та практична підготовка за стандартами НАТО породили у Збройних Силах України нове покоління командирів різних рівнів, здатних мислити та діяти самостійно, використовувати сучасні методи ведення бойових дій. Особливо це стосується міської війни.

Міська війна вимагає специфічних навичок і компетенції, яких можна досягти лише за допомогою спеціальної підготовки. Така підготовка завжди була важливою частиною військової підготовки, але з точки зору міських операцій, що проводяться невеликими піхотними підрозділами сухопутних військ, спеціальна підготовка може дати конкретні знання та навички, необхідні в такому особливому бойовому середовищі, як міста та селища.

Сьогодні західні доктринальні документи та польові посібники щодо міської війни зазнають істотних змін у часі; проте, розвиваючись під впливом нового бойового досвіду, вони залишаються надто загальними, що зумовлено, ймовірно, їх незасекреченим характером.

Публікації про міську війну зосереджені переважно на аналізі історичного досвіду та технологічних зрушень на міському полі битви. Іншим важливим аспектом міської війни є взаємодія між цивільними та військовими, яка може відігравати головну роль у сучасній міській тактиці.

Мета статті – є огляд класичних і сучасних військово-теоретичних джерел щодо аспектів тактики штурму та оборони в міське середовище; продемонструвати динаміку адаптації теорії тактики міської війни до досвіду Другої світової війни та періоду кінця XX – початку XXI ст.

Теоретичне підґрунтя. Західна воєнна теорія починається з праці Енея Тактика «Про захист фортифікованих позицій». Ця праця дала початок античного та середньовічного жанру воєнної літератури під назвою «поліоркетика» - мистецтво облоги міст. До цього жанру відносять праці Аполлодора, Герона Візантійського, Аноніма Візантійського, Нікифора Урана; Поліен часто зупиняється на облогових стратегемах. Опис облогової зброї давньогрецької, римської та візантійської армій складає цілу окрему галузь воєнної теорії, представленої Бітоном, Філоном

Візантійським, Афінеєм Механіком, Героном Олександрійським, Вітрувієм.

Античні міста-держави, які постійно ворогували між собою, були зосереджені передусім саме на війнах за міста супротивника. Текст, з якого починається не тільки концептуалізація західної воєнної науки, але й сама Західноєвропейська цивілізація – це поема Гомера про облогу Трої. Уже в давні часи визнавалась не тільки важливість облоги міст, але й її складність – Сунь Цзи стверджував, що «немає нічого найгіршого ніж брати в облогу міста» [1, p. 18]. В подальшому теорія та практика облоги отримала новий поштовх до розвитку в епохи Середньовіччя та Відродження; унікальне місце, яке займає постать Себаст'єна ле Претра маркіза де Вобана [2] в історії військової фортифікації та мистецтва облоги лише ще раз свідчить про те, що не так часто у воєнній історії трапляться успішні теоретики та практики облог, якщо фахівці рівня Вобана не є чисельними історії воєнної теорії. Війна в місті («urban warfare») – це надзвичайно поширена галузь досліджень в сучасній воєнній науці.

Методи дослідження. Опис, аналіз змісту, концептуальний аналіз.

Результати і обговорення. НАТО приділяє увагу урбанізації як глобальному тренду, який вже наявний і в подальшому буде тільки поширюватись [12, 13]. Причиною цьому виступають два основних фактори:

- Глобальна урбанізація – переїзд населення до міст;
- Збільшення населення міст за рахунок внутрішніх демографічних факторів.

За даними ООН до 2050 року 66% населення Землі буде проживати у містах – але вже і зараз можна говорити про «домен війни», який створила сама людина, на додачу до природніх доменів – повітряного простору, Світового Океану та земної поверхні. Для тренування експедиційних сил НАТО необхідно створити великі майданчики, які б відтворювали всі складності урбаністичного середовища.

В Інституті сучасної війни Військової академії США у Вест Пойнті було засновано дослідницький проект «Війна у місті» («Urban warfare project») [14], результатами якого стали аналіз кейсів операцій в Мосулі, Єрусалимі, Нагорному Карабасі, Фалуджі, Ортоні, Мараві, Рамаді, Багдаді. Окрім цього, матеріали проекту дають змогу скласти уявлення про дебати щодо тактики малих груп піхоти в умовах міського бою.

Перш за все, обговорюється необхідність зачистки приміщень, на що суттєво вплинула тактика контртерористичних операцій, зокрема в Мюнхені у 1972 році, що було закріплено у польових настановах FM 90-10 та FM 90-10-1, які передбачали дію підрозділів з двох піхотинців, озброєних гранатами та автоматичною стрілецькою зброєю. У польовій настанові FM 3-21.8, яка вийшла у 2007 році, описуються дії підрозділу, який складається вже з 4 бійців, остання редакція цієї настанови від 2016 року залишає дану норму без змін. Тактика війни у місті, на думку американських військових, передбачає оволодіння навичками підрозділів спеціального призначення, зокрема з розвідки, визначення цілі вогню та використання спеціальних засобів ведення бойових дій у місті [17]. Але, не дивлячись на створення нормативної бази для дій малих груп піхоти у місті, вона все ще залишається занадто загальною, і інтенсивні тренування та бойовий досвід поки що не дають підстав для створення більш чіткої та уніфікованої системи тактичних настанов [18].

Тактика війни в місті привертає увагу і цивільних фахівців, зокрема професора соціології Ентоні Кінга, який наразі є провідним фахівцем з питань соціології військових дій в умовах міста [7, 8, 19-21]; політологи та фахівці з урбаністики також приділяють увагу проблемам війни в місті [3-6, 9, 11].

Окремої уваги заслуговує збірка статей «Кров і бетон: конфлікт в центрах міст та мегаполісів у 21 столітті» [10], де були опубліковані результати чисельних досліджень війни в місті авторитетного

онлайн-журналу «Журнал малих воєн» (Small war journal) [22]. Було створено окрему базу знань, де знайшли відображення матеріали досліджень з проблем війн у місті [82]. Окрему увагу приділено тренуванню підрозділів, які діють в умовах міста.

Підрозділи Армії та Корпусу морської піхоти США, на думку дослідників, повинні вміти використовувати такі засоби:

- Гарпуни та лебідки для переміщення покинутих автомобілів з вулиць міст;
- Інтерактивні шоломи для операторів легких броньованих машин;
- Індустріальні піномети для швидкого блокування небезпечних отворів в стінах та підземних комунікаціях;
- Сльозоточивий газ;
- Балістичні щити;
- Мініатюрні дрони для розвідки;
- Кабелі для підзарядки електронного обладнання від акумуляторів покинутих автомобілів [83].

Генерал С.Таунсенд, начальник управління TRADOC, описуючи складність війни в умовах міста, звертається до поняття «потік» («flow»), наголошуючи на таких аспектах війни в місті:

- Будь-яка активна дія в умовах міста з високою вірогідністю призведе до «ефекту доміно»: щільне забудування, велика кількість населення створюють суттєві ризики як для власної безпеки підрозділів, які задіяні в штурмі міста, так і для місцевого мирного населення, захищеного міжнародним гуманітарним правом;
- Розуміння соціальних та економічних структур міст становлять значно більшу цінність, ніж фізична інфраструктура. Цього розуміння можна досягти тільки в умовах тісного активного контакту з місцевим населенням і/або під час тривалих спостережень за ним;
- Об'єкти агентурної розробки підрозділів збройних сил мають бути: місцева поліція, пожежні та інше цивільне населення, знайоме або потенційно знайоме як з матеріальною інфраструктурою міста, так і з життєво необхідними для міста аспектами діяльності, передусім економічними. Військовослужбовці повинні володіти навичками цивільно-військового співробітництва на територіях, контрольованих збройними силами, «сірих зонах» та зонах бойових дій, що потребує спеціального тренування, починаючи з мовних компетентностей і закінчуючи обізнаністю про культурну, економічну та політичну специфіку місцевого населення.
- Умови бою в місті є складними і малопередбачуваними. Це вимагає від особового складу навичок швидкої адаптації та ефективного засвоєння щойно здобутого досвіду. Такі здатності розвиваються тренуванням когнітивних можливостей особового складу. Треба враховувати, що противник також враховує досвід ведення бойових дій і розвиває свої навички бою з противником, який розкриває свою тактику, вступаючи в безпосереднє протистояння. Зокрема, під час військової операції союзних сил в Іраці взяття кожного наступного міста американськими військовими було дедалі складнішим через швидку адаптацію противника до тактики та технічних можливостей атакуючих сил. Класичний принцип стратегії – «запропонувати ворогу несподіване рішення» як на рівні тактики, так і матеріально-технічного забезпечення – працює навіть в сучасних умовах тісного вогневого контакту малих підрозділів де, здавалось би, цей принцип повинен був бути суттєво нівельованим;
- Генерал Таунсенд наголошує, що активні військові дії в густонаселених містах створюють великі ризики для атакуючих сил в сфері міжнародного права. Втрати мирного населення – це саме те, що буде провокувати ворог, знаючи, що цього будуть намагатись уникнути американські збройні сили. Більш того, противник знає, що американським підрозділам «не вдасться уникнути бою в місті» [84, 85]. Тут мова вже йде про можливість захоплення тактичної ініціативи ворогом над штурмуючими підрозділами. Для вирішення цієї проблеми Армія США

тісно співпрацює з цивільними науково-дослідними інституціями, такими як Державний університет Арізони, де працює дослідницька програма «Щільна міська територія» [27].

Ця програма сфокусована на дослідженні конкретних аспектів «урбанізованої війни», зокрема:

- Моделювання і візуалізація бойових дій;
- Дослідження факторів, які заважають збору інформації в умовах бою та комунікації між командуванням та підрозділом і між особовим складом підрозділу.

До найбільш цінних висновків роботи цієї інституції можна віднести тезу про те, що особливого тренування вимагають не тільки бійці на тактичному рівні, але й управлінці наступних ланок збройних сил, які планують та керують діями малих тактичних груп [27]. Армія та Корпус морської піхоти США збирає та засвоює практичний досвід бойових дій шляхом збору, узагальнення та обговорення релевантної інформації; цей процес має бути доповнений моделюванням бойових дій в умовах, досі не вивчених компетентними інституціями Збройних сил.

Особливу увагу слід приділити посібнику Джона Спенсера [31] «Міні-посібник для міського захисника. Посібник до стратегії і тактики оборони міста "Мініпосібник з оборони міст у сучасних умовах"» (версія 4, від 3 квітня 2022 року) [32]. Відомий фахівець з ведення бойових дій в умовах міста запропонував чітко структуровану методику організації оборони міста і тактики ведення бойових дій в ньому.

Генерал Корпусу морської піхоти США Роберт Меллер [28] наголошує, що підрозділи Збройних сил США в сучасних умовах зустрінуться з безпрецедентною складністю та жорстокістю під час ведення бойових дій, які будуть значно відрізнятись від досвіду, який здобули американські солдати в Іраці та Афганістані. Сучасні технології дозволяють противнику вести непрямий вогонь та захищатись від підтримки з повітря, застосовуючи власну повітряну підтримку – як вогневу, так і інформаційну. Це в значній мірі змінює баланс сил конвенційної війни початку XX століття, а також вимагає докорінного перегляду настанов бойових дій, які мають традиційну (і вже застарілу) назву «протиповстанська війна». В сучасному світі навіть нерегулярні сили можуть мати досить технологічне обладнання, щоб унеможливити електронну комунікацію, управління та навігацію. Конвенційні розвідувальні та контррозвідувальні дії малих піхотних підрозділів вже не можуть обмежуватись знищенням спостережних постів та дронів-шпигунів противника. Мова йде вже про більш системні дії – «засліплення» противника та боротьба з його засобами «засліплення». Такі мови бою вимагають зміни тактики бою, і підготовки особового складу до цих змін. Від бійців вимагається технологічна обізнаність передусім в новітній електроніці, професійність в психологічних операціях та інших новітніх засобах ведення війни. Швидка зміна технологічних новацій потребує не тільки опанування способів їх використання, а передусім – навичок швидкої адаптації до змін, що також потребує спеціального тренування. Генерал Неллер саме в цьому бачить найбільшу проблему: занадто повільні зміни і страх перед ними. Особлива увага приділяється захисту логістичних центрів та комунікацій – на них, за думкою генерала, буде спрямований основний удар противника. Також новацією є розробка тактики підземної війни в місті – використання підземних міських комунікацій та ліквідація загроз, з ними пов'язаних. Тут Армією та Корпусом Морської піхоти США використовується досвід Армії оборони Ізраїлю, яка має великий досвід контртерористичних операцій в підземних тунелях на урбанізованих територіях.

Досвід ведення бойових дій в місті також вплинув на розвиток теорій військового лідерства. Сучасні західні армії стикаються з проблемою, яку в 1999 році описав генерал Корпусу морської піхоти США Чарз Крулак в статті

«Стратегічний капрал: лідерство у війні, яка ведеться у трьох кварталах» [29]: нові умови ведення бойових дій вимагають від солдат усвідомлення нового рівня відповідальності: кожне рішення навіть на тактичному рівні може суттєво вплинути як на результат місії, так і на міжнародну репутацію країни. Сучасні засоби масового інформування значно сприяють появі нових вимог до бійців – будь-який прорахунок, помилка чи некомпетентність можуть стати потужною зброєю в руках ворога як на інформаційному, так і дипломатичному фронті. Висока міра відповідальності рядового та сержантського складу вимагає нових підходів у їхньому навчанні, тренуваннях та професійному розвитку [30]. Такі умови створюють нові вимоги до тактики малих штурмових груп, і відповідно до їхнього навчання – бійці повинні вирішувати не тільки тактичні задачі близького вогневого бою з використанням новітніх технологічних рішень, а й прораховувати свої дії в умовах щільного міського заселення, тобто враховувати фактори, які традиційні тактичні настанови донедавна не актуалізовували. Тактична перевага конвенційних сил в сферах підготовленості, вогневої потужності, логістичних можливостей, інформаційного забезпечення, артилерійської та авіаційної підтримки врахований нерегулярними та квазі-регулярними («гібридними») силами і саме в міських умовах може бути зведена нанівець завдяки використанню міського населення як щита для артилерійських обстрілів з закритих позицій, дистанційного мінування, зведення фортифікаційних споруд, і що найголовніше – для гарантування неприйнятних супутніх руйнувань та жертв серед мирного населення під час активних штурмових дій. Противник з одного боку, використовує традиційні переваги оборонного бою в умовах міста та такі новітні фактори воєн, як «правовійна» - використання міжнародного гуманітарного права для перехоплення ініціативи над противником, разом з його небажанням брати на себе відповідальність за надмірні жертви серед некомбатантів, що може, в рамках доктрини «рефлексивного контролю» спрямувати дії планувальників штурмових операцій в русло «непрямих дій» - обходу пунктів опору (з переходом до позиційних дій), застосування високоточної зброї тощо. Тактична підготовка піхотних підрозділів має враховувати такий варіант розвитку подій і має запропонувати свої контраргументи, щоб не віддати ініціативу в руки ворогу.

Висновки. Огляд сучасних публікацій західних воєнних теоретиків щодо проведення штурмових операцій малими піхотними групами в умовах міст дозволяє зробити такі висновки:

- Офіційні доктринальні документи та польові настанови мають тенденцію змінюватись, адаптуючись під сучасні умови, але так і залишаються занадто загальними. Причиною цього може бути їхній відкритий характер; більш конкретні тактичні настанови можуть мати статус «для службового користування».

- Західні фахівці приділяють багато уваги як історичним дослідженням в царині «урбанізованої війни», зокрема військовим діям Другої світової війни, так і досвіду, здобутому на початку XXI століття. Наголошується на засвоєнні досвіду армій, які ведуть бойові дії у даний проміжок часу.

- Особливий акцент робиться на технологічних змінах, які мають суттєвий вплив на тактику ведення штурмових дій. Сучасні війни вже пропонують боротьбу не скільки з ворогом, скільки з його технологіями, що вимагає докорінного перегляду як конвенційної тактики штурмових піхотних груп, так і способів авіапідтримки, яка довгий час була важливим фактором тактичної та стратегічної переваги Західних армій.

- Тісна взаємодія збройних сил з щільно населеними містами потребує перегляду тренувань навичок цивільно-військової взаємодії. Складна міська інфраструктура потребує специфічних знань, які не завжди належать фаховій військовій сфері, що передбачає більш тісне співробітництво з цивільними науково-дослідними центрами.

- Штурмові дії в місті вимагають специфічної тактичної підготовки. І разом з цим – специфічного планування операцій, де захоплення ініціативи над ворогом буде потребувати неконвенційної підготовки та нешаблонних дій, до яких мають бути готові як ті, хто планує штурмові операції, так і ті, хто їх реалізує. Підготовка, навчання і тренування в цьому контексті виходять на перший план.

Список використаних джерел

1. Sun Tzu. On the Art of War. The Oldest Military Treatise in the World Translated from the Chinese With Introduction and Critical Notes by Lionel Giles, M. A. - London: Luzac & Co., 1910.
2. Les Oisivetés de Monsieur de Vauban, ou ramas de plusieurs mémoires de sa façon sur différents sujets. - Seyssel, Champ Vallon, 2007.
3. Wahlman A. Storming the City: U.S. Military Performance in Urban Warfare from World War II to Vietnam. - Denton, Texas: University of North Texas Press, 2015.
4. Ristic M. Architecture, Urban Space and War. The Destruction and Reconstruction of Sarajevo. – Palgrave MacMillan, 2018.
5. Dimarco L.A. Concrete Hell. Urban Warfare from Stalingrad to Iraq. – Osprey, 2019.
6. Cities, War, And Terrorism. Towards An Urban Geopolitics. – Ed. by S. Graham. – Blackwell, 2004.
7. King A. The Combat Soldier: Infantry Tactics and Cohesion in the Twentieth and Twenty-First Centuries. – Oxford: Oxford University Press, 2013.
8. King A. Command. The Twenty- First- Century General. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
9. Kilcullen D. Out of the Mountains: The Coming Age of the Urban Guerrilla. - Oxford: Oxford University Press, 2013.
10. Blood and Concrete: 21st century conflict in urban centers and megacities / Ed. by D. Dilegge, R. J. Bunker, J. P. Sullivan and A. Keshavarz. - Washington DC: Xlibris, 2019.
11. Cities at War. Global Insecurity and Urban Resistance // Ed. by M. Kaldor, S. Sassen. - New York: Columbia University Press, 2020.
12. Pendleton G. New Concepts: Joint Urban Operations and the Nato Urbanisation Project // The Three Swords Magazine 29/2015, p. 51-55.
13. Pendleton G., Bodnár J. The Impact of the Urbanisation Trend on NATO Military Operations between Now and 2035. Update on Joint Urban Operations and the Nato Urbanisation Project. Part II // The Three Swords Magazine 31/2017, P. 56-61.
14. https://mwi.usma.edu/urban-warfare-project/
15. Field Manual (FM) 90-10, Military Operations on Urbanized Terrain (MOUT).
16. FM 90-10-1, An Infantryman's Guide to Urban Combat
17. https://sofrep.com/news/us-special-forces-commanders-extremis-force-early-years-counter-terrorism/
18. https://mwi.usma.edu/enter-and-clear-a-room-the-history-of-battle-drill-6-and-why-the-army-needs-more-tactical-training-like-it-not-less/
19. King A. Urban Warfare in the Twenty-First Century. – Medford: Polity Press, 2021.
20. https://podcasts.ox.ac.uk/how-clear-room-towards-sociology-contemporary-urban-combat
21. https://podcasts.ox.ac.uk/combat-soldier-infantry-tactics-and-cohesion-twentieth-and-twenty-first-centuries
22. https://smallwarsjournal.com/books/blood-and-concrete-21st-century-conflict-urban-centers-and-megacities
23. https://smallwarsjournal.com/urban_operations/main
24. South T. Fighting in a city? These 7 pieces of gear could help make soldiers, Marines more effective // https://www.armytimes.com/news/your-army/2018/03/06/fighting-in-a-city-these-7-pieces-of-gear-could-help-make-soldiers-marines-more-effective/
25. Lacdan J. Warfare in megacities: a new frontier in military operations // https://www.army.mil/article/205817/warfare_in_megacities_a_new_frontier_in_military_operations
26. ElDib C., Spenser J. Commentary: The missing link to preparing for military operations in megacities and dense urban areas https://www.armytimes.com/opinion/commentary/2018/07/20/commentary-the-missing-link-to-preparing-for-military-operations-in-megacities-and-dense-urban-areas/

27. ElDib C. Bridging Abysses: Arizona State University's Road Map for Developing a Dense Urban Area Studies/Megacities Center of Excellence // https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/bridging-abysses-arizona-state-universitys-road-map-developing-dense-urban-area

28. Schogol J. The Next Fight: The commandant is pushing the Corps to be ready for a 'violent, violent fight' // https://www.militarytimes.com/news/your-marine-corps/2017/09/18/the-next-fight-the-commandant-is-pushing-the-corps-to-be-ready-for-a-violent-violent-fight/

29. Krulak Ch. The Strategic Corporal: Leadership in the Three Block War // Marines Magazine, January 1999.

30. The Strategic Corporal Revisited. Challenges Facing Combatants in 21st-Century Warfare / Ed. By D. W Lovell, D.-P. Baker. – Cape Town: UCT Press, 2017.

31. https://twitter.com/SpencerGuard/status/1513918255445909507

32. https://www.johnspenceronline.com/mini-manual-ukrainian

Summary

Loboda Y. *Candidate of Philosophy Science, Associate Professor National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi*
Bohaichuk V. *Candidate of Political Science, Associate Professor, National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi*

ANALYSIS OF WORKS OF THE WESTERN MILITARY THEORISTS ABOUT TRAINING AND TACTICS OF THE STORM IN URBAN AREA BY SMALL UNITS OF THE LAND FORCES

*In the **introductory part** were overviewed classic Ancient sources on the siege warfare. It was stated that the entire military theory was started with Homer's Iliad and Aeneas Tactician writings on the siege tactics and strategy.*

*The **purpose** of the article "Analysis of sources of the Western military theorists on training and waging storm attacks in urban environment by small units of land forces" is to overview the classic and contemporary military theoretic sources concerning the aspects of storm and defense tactics in the urban environment; to demonstrate dynamics of adaptation of the theory of tactics of urban warfare regarding the experience of the Second world war and period of the end of the XX century – beginning of the XXI century.*

*The **methods** used in the article include description, analysis of the contents, conceptual analysis.*

*The **originality** of the article can be defined within the frameworks of the current state of the Ukrainian professional military education and scholarship, which still suffers from the lack of the analysis of the classic and contemporary Western military theoretic sources.*

*In the **conclusion** of the article it was stated the Western doctrinal documents and field manuals concerning urban warfare are the subject of essential change through time; nevertheless, being developed under the influence of new battle experience, they remain too general, which is caused, probably, by their non-classified character. The publications on urban warfare are focused mainly on the analysis of the historical experience and technological shifts on the urban battleground. Another essential aspect of the urban warfare is civil-military interaction which can play a main role in the contemporary urban tactics. Urban warfare requires specific skills and competencies, which can be achieved only by special training. Military training was always a vital part of military activity, but in the perspective of the urban operations conducted by small infantry units of land forces a special training can deliver specific knowledge and skills needed in such a very special combat environment like cities and towns.*

***Key words**: urban warfare, urban environment, storm, urban defense.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 20.04.22.

УДК 378.016:159.9
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–71-78

Мищишин М. М. *кандидат психологічних наук, доцент*
Національний університет «Львівська політехніка»
http://orcid.org/0000-0003-4836-8085
Симканич Т. Ю. *студентка спеціальності «Психологія»*
Національний університет «Львівська політехніка»

ЗМІНА ПРОФЕСІЙНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження професійних ціннісних орієнтацій студентів, котрі здобувають психологічну освіту. Проаналізовано фактори, що впливають на формування професійних цінностей. Визначено систему цінностей сучасних студентів, здійснено аналіз ієрархії професійних цінностей. Обґрунтовано актуальність професійних цінностей студентів та зміну їх пріоритетності під час війни. Окреслено вплив соціальних факторів на формування системи професійних цінностей.

Ключові слова*: професійні ціннісні орієнтації; соціальні фактори; автономія; служіння; інтеграція стилів життя; підприємництво; менеджмент; стабільність місця проживання.*

Вступ. Для сучасної України, та світу загалом, за останні роки, питання становлення та зміни ціннісних орієнтацій постає досить гостро. Буденність, що піддалася впливу глобальної пандемії, карантинних обмежень, а наразі ще й війни, стала фундаментом для зміни норм суспільства та руйнувань існуючих стереотипів, які суттєво впливають на формування ціннісних орієнтацій.

Серед цінностей, які формують особистісну сферу, можна виділити і професійні орієнтації. Вони мають вплив не тільки на вибір людиною тієї чи іншої професії, але і становлять частину професійних компетентностей, що значуще впливає на подальшу діяльність людини. Для професії психолога ця сфера є неймовірно важливою, адже професійні ціннісні орієнтації, що здаються простими з першого погляду, впливають не тільки на психолога, а й людей, що працюють з ним.

Таким чином, пандемія та війна, що торкнулися України, дають зрозуміти важливість психологічної допомоги та вплив цієї професії на мільйони людей. Також важливо розуміти, що формування цінностей сучасної молоді відбувається під впливом соціально-культурних та політично-економічних процесів в Україні. Вимоги, що ставляться, до нового покоління, матимуть свій відбиток на майбутньому суспільства.

В часи, коли війна більше не просто темна частина минулого, про яке дізнаються на уроках історії, а реальність з якою доводиться миритися – психіка людини страждає більше ніж здається. Саме тому, варто пам’ятати, що війна назавжди змінює не тільки міста, а і людей, однозначно накладає відбиток на ціннісно орієнтаційній сфері особистості.

Інколи, недооцінюючи масштаб руйнівного впливу війни на людей, суспільство ладне вважати, що психологічно змінюються тільки ті, хто знаходиться на полі бою та ті, хто сидить в бомбосховищах в той час, коли їхні будинки руйнують. Кожен, хто бачив війну наживо потребують якісної психологічної допомоги та підтримки, але щоб осягнути масштаб впливу війни на людську психіку варто розглянути зміни, які відбуваються в ціннісній сфері людини. Зокрема, зосередимо увагу на професійних цінностях у студентів-психологів.

Ціннісні орієнтації являють собою стійку систему спрямованості інтересів і потреб особистості, які впливають один на одного і мають ієрархічну структуру. Ціннісна сфера особистості має безпосередній вплив на пріоритети індивіда, вподобання, переконання, уявлення та оцінку соціуму і діяльності,

поставлення цілей, мотиваційні програми та навіть напрямок життєвого шляху.

Формування ціннісних орієнтацій вважається одним із психологічних аспектів дозрівання особистості. Варто зазначити, що процес становлення цих орієнтацій пов'язаний з соціальною взаємодією індивіда, вихованням, навчанням, впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. В сучасних умовах, для українців зовнішніми умовами становлення ціннісної сфери стала війна, серед внутрішніх – бажання вижити, страх і тривога.

Щодо професійних ціннісних орієнтацій, хоч вони і є відображенням прагнень та мотивів в професійній діяльності особистості але насправді підпорядковуються та керуються життєвими цінностями людини.

Мета статті - теоретично проаналізувати та на основі емпіричного дослідження визначити зміну системи професійних ціннісних орієнтацій серед студентів-психологів під час війни.

Завдання статті:

1**.** Висвітлити теоретичні підходи до розуміння питання професійних ціннісних орієнтацій студентів.

2. Емпірично виявити та проаналізувати систему професійних цінностей студентів-психологів.

3. Емпірично дослідити та теоретично обґрунтувати вплив війни, як соціально-економічного фактору, на зміну системи професійних цінностей сучасних студентів.

Теоретичне підґрунтя. Ціннісні орієнтації – вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, зорієнтована на певний аспект соціальних цінностей. Ціннісні орієнтації формуються в процесі соціального розвитку індивіда, його участі в трудовому житті. Виховання людини можна розглядати як керування становленням або зміною її ціннісної орієнтації. Саме через цю властивість, орієнтації можна вважати однією з основ особистості.

Багато дослідників наголошували на значенні формування ціннісних орієнтацій у вивченні проблем сформованості особистості. До прикладу, дослідження Л. Кольберга, який насамперед досліджував стадії морального розвитку особистості і прагнув пов’язати їх зі стадіями розумового розвитку, які встановив Ж. Піаже. Іншим прикладом може слугувати П. Якобсон, який виділяв психологічні аспекти дозрівання людини й досліджував критерії її соціальної зрілості, обґрунтував важливу роль динамічних зрушень у ядрі особистості. Ці динамічні зрушення він пов’язував з відкриттям людиною нових та привласненням уже існуючих цінностей, норм та правил суспільства [2].

Таким чином, можна сказати, що не дивлячись на можливу схожість людей у плані ціннісних орієнтацій, завдяки винятковому впливу умов зовнішнього середовища та внутрішніх чинників, кожна особистість керується неповторною системою ціннісних орієнтацій. Кожна соціальна взаємодія, процеси виховання та навчання, соціокультурні процеси та прийняті нами рішення, впливають на формування ціннісних орієнтацій, визначаючи їх значущість для нас. Зважаючи на індивідуальність цінностей, можна стверджувати, що вони й по різному впливають на наше життя, формуючи те чи інше ставлення особистості до оточуючого світу та людей в ньому.

Саме через значущу роль цінностей, питання їх формування широко вивчалося в вітчизняній (С. Максименко, М. Алексєєва, Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн) та зарубіжній психології (А. Маслоу, С. Роджерс, В. Франкл). У цих дослідженнях було встановлено, що ціннісні орієнтації та їх спрямованість, дозволяють характеризувати особистість і відображати дійсну структуру відносин людини до різних цінностей матеріального і духовного світу; здійснюють регуляцію діяльності і поведінки.

Т. Титаренко, у своїх наукових працях, акцентує увагу на тому, що для сучасної людини надзвичайно важливим є ефективний спосіб самоздійснення, зокрема – професійне. Для цього варто

враховувати життєві домагання, які виражають оцінювання своїх потреб та здатностей і запитів з боку соціуму, тобто бажання задовільнити плани особистості та потреби суспільства [4].

Приймаємо до уваги позицію Н. Старинської, яка зазначає, що професійний розвиток особистості, не залежно від фаху, починається із моменту прийняття й включення в процес засвоєння професії, тобто включення людини в систему вимог і цінностей обраної професії. Завдяки цьому формується людська спрямованість на засвоєння професійної діяльності, під час якої нівелюються протиріччя між вимогами і можливостями, між цінностями, пов'язаними з професією та змістом мотиваційної сфери людини. Процес професійного становлення пов'язаний із формуванням ціннісно-смислової сфери особистості та смисловим регулюванням життєдіяльності людини [3].

Говорячи про професійне становлення та професійний розвиток психологів відмітимо погляди З. Савчук, яка відзначає тісний взаємозв'язок і взаємозалежність «професійних» та «особистісних» якостей професіонала, які виражаються в системі його цінностей [6].

На нашу думку, найбільш широко та комплексно питання професійних цінностей розкрито у дослідженнях Е. Шейна, крізь призму кар'єрних орієнтацій. Він виділив вісім кар'єрних «якорів»: професійна компетентність, менеджмент, автономія, стабільність місця роботи, стабільність місця проживання, служіння, виклик, інтеграція стилів життя, підприємництво [6].

Відмітимо, що властива для особистості система професійних ціннісних орієнтацій виконує ряд функцій. Зокрема виокремлюють такі фундаментальні функції: сенсоутворююча, оцінно-регулятивна, соціально-орієнтуюча. В. Сластьонін, Г. Чіжакова підкреслюють, що професійно-ціннісні орієнтації є ядром цілісності особистості, що виражають якісну характеристику смислової структури свідомості фахівця, служать критерієм реалізації соціальної та професійної активності [2].

Процес становлення ціннісних орієнтацій пов'язаний з соціальною взаємодією індивіда, вихованням, навчанням, впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Формування ціннісних орієнтацій вважається одним із психологічних аспектів дозрівання особистості.

Звісно, невід'ємними факторами формування професійних ціннісних орієнтацій є і політична ситуація в країні, презентації професії в ЗМІ, соціокультурні зміни та банальні стосунки з близькими і їх відношення до обраної професії. Кожен з цих чинників певним чином впливає на особистість студента, змушуючи його адаптуватись до умов зовнішнього середовища та можливо страждати від впливу думок оточуючих і власних упереджень. В ту ж мить варто пам'ятати, що вплив на вже майже сформовану особистість несе індивідуальний характер. До прикладу, нестабільна політична ситуація в країні, може сприяти поширенню сумнівів щодо актуальності обраної професії, або ж розвивати у людини збільшення ваги матеріальних цінностей. Для інших же, такий політичний стан є закликом до вивчення політичної ситуації та розвитку альтруїзму, в спробах допомогти тим, хто страждає від сьогоденних умов.

Відтак, проаналізувавши теоретичне підґрунтя проблеми формування професійних цінностей, можемо зробити висновок, що важливими факторами, які впливають на цей процес є соціально-економічні та політичні чинники. Враховуючи умови сьогодення, вважаємо за необхідне, дослідити яким чином на професійні цінності особистості, зокрема студентів-психологів, впливає війна. Ситуація в країні накладає свій відбиток на психіці кожної особистості. Психологи – це ті фахівці, які мають безпосередньо справу із людьми. Зараз, здебільшого, це – тимчасово переселені особи, військові, особи, які пережили травмуючий досвід через воєнні дії або ті, хто страждає через підвищений рівень тривожності, відчуття безпорадності, втрати сенсу, страх за власне життя та життя своїх рідних.

Через відсутність подібного досвіду, станом на сьогодні немає досліджень, які б демонстрували наскільки значущим фактором для зміни професійних цінностей фахівців-психологів є війна.

Методи дослідження.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи:

- *теоретичні*: аналіз, синтез, узагальнення і систематизація представлених в науковій літературі концептуальних положень з досліджуваної проблематики, теоретичне моделювання;
- *емпіричні:* опитування на основі використаної методики Е. Шейна «Якорі кар'єри» (переклад і адаптація В. Чікер та В. Вінокурова). Враховуючи карантинні обмеження, опитування було проведено за допомогою Інтернет ресурсів. Гугл форму з методиками заповнювали 55 респондентів – студенти Національного університету «Львівська політехніка» віком від 17 до 23 років.

Результати і обговорення.

Ефективність та якість роботи будь якого фахівця, в тому числі і психолога, в значній мірі залежить від сформованої системи професійних цінностей. Оскільки психологи перебувають у постійному контакті із людьми, дуже важливо керуватися соціально значимими мотивами своєї поведінки. Враховуючи економічну орієнтацію сучасного світу, яка в більшій мірі є егоцентрованою, нам було цікаво як вона відбивається на системі цінностей сучасного фахівця-психолога. Власне, це і стало первинною метою пілотного дослідження професійних ціннісних орієнтацій студентів психологічного факультету здійсненого в листопаді 2021 року.

Обрана методика дослідження «Якорі кар'єри» Е. Шейна, в якій виділено 9 шкал, кожна з яких відповідає професійному «якорю» в ціннісній сфері людини: *професійна компетентність* (орієнтація пов'язана із бажанням бути професіоналом в своїй справі); *менеджмент* (орієнтація направлена на управління людьми, проектами, бізнес-процесам, усвідомлення влади і того, що від людини залежить прийняття ключових рішень); *автономія* (прагнення до незалежності і свободи); *стабільність роботи* (ключове бажання – надійна робота на тривалий час, яка викликана потребою в безпеці та стабільності); *стабільність місця проживання* (пріоритетом для людини стає зведення до мінімуму переїздів і відряджень, головне – проживання у своєму місті); *служіння* (прагнення приносити користь людям, суспільству, можливість ефективно використовувати свої знання для реалізації суспільно важливої мети); *виклик* (вирішення унікальних завдань, змагання та можливість долати досі нездолані перешкоди); *інтеграція стилів життя* (прагнення людини до збереження гармонії між усіма сферами життя); *підприємництво* (створення чогось нового, організація справ та втілення в життя ідей) [6].

Опрацювавши та проаналізувавши результати проведеного дослідження, зроблено наступні висновки: студенти психологічного факультету, в більшій мірі, керуються такими професійними цінностями як автономія – (34%), стабільність місця роботи (СР) – (25%) та служіння – (14%). Більш другорядними, але теж яскраво вираженими, є прагнення в інтеграції стилів життя (Інтеграція) – (9%), підприємництві (9%) та стабільності місця проживання (СМП) – (5%).

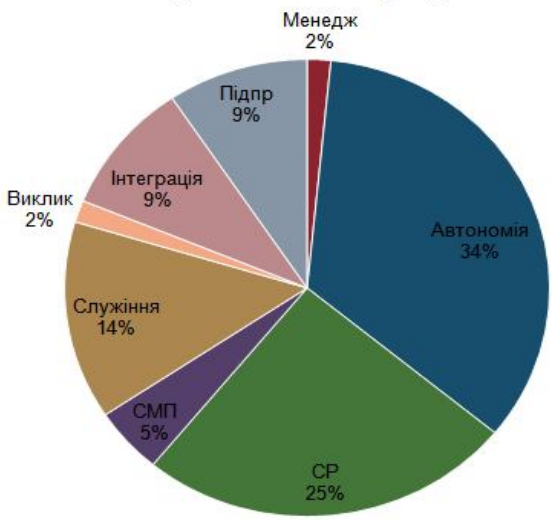

Рис. 1. Професійні ціннісні орієнтації студентів-психологів у довоєнний період

На цей час, такі результати були викликані різноманітними факторами впливу. До них входив юнацький

максималізм та процес сепарації, які пояснювали переважаючий відсоток автономії в ціннісній сфері. Служіння в професійних цінностях студентів вважалося невід'ємною частиною, через специфіку професійної діяльності психолога.

Отримані результати перегукуються із подібним дослідженням, яке проводилося у 2015 році на вибірці студентів-психологів Національного університету «Львівська політехніка». Серед лідируючих цінностей ті самі: автономія, стабільність місця роботи та служіння [1]. На основі цього можемо зробити висновок, що впродовж останнього десятиліття, життєві та професійні пріоритети молоді не змінилися. В суспільстві побутували ті ж самі тенденції, настрої, соціально-політична та економічна ситуація були більш-менш стабільними та незмінними.

Таким чином, ці результати можна вважати такими, що сформовані під впливом «нормальних», довоєнних умов навколишнього та внутрішнього середовища, і які є притаманними студентам психологічного факультету.

Нові реалії звичайного життя українського народу, наразі, сильно відрізняються від поняття «нормального». Сьогодні кожен українець насторожено ставиться до гучних звуків, літаків в небі, людей у військовій формі та просто тих, хто розпитує про місцевість. Єдине ще в останні тижні шукає психіка – загрозу та шляхи її уникнення.

Після початку повномасштабної війни та усвідомлення її впливу на покоління українського народу, стало зрозуміло, що попередні дослідження 2015 та 2021 років потребують повторного проведення задля визначення впливу воєнних дій на психіку студентів. Для можливості порівняння результатів, повторне опитування респондентів було проведено в середині березня 2022 року, на тій же базі, що й дослідження 2021 року.

Після опрацювання та узагальнення результатів було виявлено одночасну схожість та відмінність результатів. Провідними ціннісними якостями стали служіння (38%), стабільність місця роботи (23%) та автономія (20%).

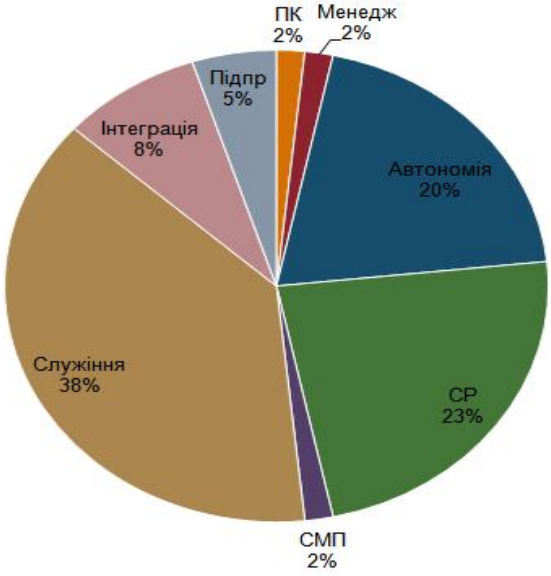

Рис. 2. Професійні ціннісні орієнтації студентів в умовах війни

Не дивлячись на те, що трійка лідируючих якостей залишилася незмінною – їх порядок та співвідношення змінилося. Служіння, що займає перше місце в новій ієрархії ціннісних орієнтацій, можна було б списати на характерне психологам бажання допомагати людям, але зростання відсотка респондентів з 14% на 38% свідчить про сильний вплив зовнішніх та внутрішніх факторів становлення ціннісної сфери.

Такі характерні зміни можуть бути викликані загостренням, під час війни, внутрішнього альтруїзму. Для того, щоб упевнитися в цьому варто звернути увагу на те, як сильно зросла кількість волонтерів, люди намагаються допомагати іншим усім чим можуть. Хтось збирає гроші на гуманітарну та військову допомогу, хтось ці кошти надсилає, багато людей готують їжу, діляться одягом та предметами побуту, надають прихисток тимчасово переселеним особам. Служіння прокидається не тільки у психологів, яких протягом навчання налаштовують на допомогу іншим, а й кожного українця.

Можна вважати, що в важкі часи, коли усім керує інстинкт виживання, людство розуміє, що воно сильніше разом і об'єднує сили заради перемоги. Ми допомагаємо один одному, працюємо як цілий організм, єдність дарує нам спокій, а відчуття того, що людина робиш щось

корисне – заспокоює страх і тривогу. Та водночас важливо розуміти, що повністю виснажуючи себе – людина не можемо допомагати іншим, тому в першу чергу варто турбуватися про себе, а сили що залишилися, кидати на допомогу потребуючим.

Саме в цьому полягає вплив війни на ціннісну сферу. Так, люди досі бажають мати стабільне місце проживання, автономію і роботу, адже це певний фундамент безпеки в сучасних реаліях і під час війни, кожна з цих цінностей загостюється. Та психіка людини влаштована таким чином, що прагне в будь-яку ціну захистити себе від руйнівного впливу реальності.

Служіння, як ціннісна орієнтація, допомагає відчувати себе корисним, важливим та дієвим, але в той же час змушує виснажувати себе для блага інших. Саме тому варто пам'ятати, що навіть хороші справи можуть шкодити людині, а погані події – змінювати на краще, та в будь якому випадку головне – залишатися людиною та відстежувати і контролювати вплив зовнішніх чинників на наше внутрішнє.

Таким чином, важливо розуміти, що наслідки війни відображаються на кожній людині, навіть якщо вона цього не помічає. В тому числі, накладається відбиток і на професійній сфері особистості. Хоча з першого погляду може здаватися що єдиними жертвами війни є ті, кого більше не повернути, українці, які будуватимуть нове майбутнє держави, навіть знаходячись у відносній безпеці, також піддаються впливу жахливої реальності. Ієрархічна структура ціннісної сфери дає змогу нашій психіці робити те, що вона вміє найкраще – захищати нас, хоча іноді цей захист здається незрозумілим. Головне для психологів – відслідковувати цей вплив, зрозуміти його і пояснити іншим, що кожен знав чому відчуває себе інакше і як йому далі з цим жити.

Висновки. Здійснений теоретичний аналіз літератури та проведене емпіричне дослідження на базі Національного університету «Львівська політехніка» дає підстави для визначення ієрархії професійних цінностей студентів-психологів. Емпіричне дослідження, яке здійснювалося в два етапи, у листопаді 2021 року та березні 2022 року, дозволяє визначити вплив війни на зміну ієрархії професійних цінностей у студентів.

Професійні ціннісні орієнтації формуються з початком усвідомлення особистістю майбутньої професійної діяльності, ознайомленням з характеристиками та вимогами до фахівців. Сформована професійна ціннісна сфера індивіда забезпечує формування необхідних професійних компетентностей, які, в подальшому, впливатимуть на вибір напрямку діяльності, мотивованість та сенс праці, його характер та успішність.

Кожна з ціннісних орієнтацій несе індивідуальний характер впливу на професійну діяльність психолога, але в будь-якому випадку торкається етичних питань роботи. Таким чином, можна сказати, що ціннісна сфера психолога, не відповідаючи вимогам професії, стає перешкодою на кар'єрному шляху та призводить до порушень етичних та професійних вимог. Становлення ціннісної сфери студентів-психологів, проходить в декілька етапів, та припадає на допрофесійний етап професіоналізації. З кожним роком, під впливом навчання в університеті, розширенням психологічних знань і усвідомленням вимог до компетентних спеціалістів в сфері психології, професійна ціннісна сфера зазнає деяких трансформацій, тим самим, змінюючи прагнення людини та її готовність до професійної діяльності.

В результаті емпіричного дослідження з'ясовано, що для сучасних студентів-психологів у довоєнний період характерною була така система цінностей: автономія, стабільність місця роботи, служіння, стабільність місця проживання, інтеграція стилів життя, підприємництво, менеджмент, виклик. При чому, така ж ієрархія цінностей відстежувалася й у 2015 році серед фахівців цієї сфери діяльності.

Проте, з приходом війни, спостерігається зміна ієрархії професійних ціннісних орієнтацій. На перше місце в

системі цінностей виходить служіння (зростає відсоткове співвідношення із 14% до 38%), дальше відстежується стабільність місця роботи, автономія, інтеграція стилів життя, підприємництво, менеджмент, виклик.

Як бачимо, провідною професійною орієнтацією психологів у період війни є служіння. Дана цінність змінює свою позицію у системі ієрархії з третього місця на перше. Такий показник підтверджує актуальне бажання майбутніх психологів приносити користь людям, суспільству. Вагомим є можливість ефективно використовувати свої знання для реалізації суспільно важливої мети. Також, вважаємо, що цей показник підтверджує вміння українського народу єднатися та згуртовуватися у складні для країни часи, проявляти служіння професії, народу та державі зокрема.

Оскільки з'ясувалося, що під час війни, фактор «служіння» став провідним у системі цінностей студентів-психологів, вважаємо доцільним дослідити його місце в ієрархії професійних цінностей фахівців інших спеціальностей. Таке дослідження дозволить перевірити гіпотезу про те, що «служіння», як ціннісна орієнтація, стає соціально значущою у період війни, допомагає згуртувати народ задля спільної мети – перемоги.

Список використаних джерел

1. Мищишин М. М. Соціально-психологічний образ успішного фахівця як чинник професіоналізації студентської молоді : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / М. М. Мищишин // НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. - Київ, 2016. – С. 23.

2. Сластенин В. А. Психологія і педагогіка: навч.посібник / В. А. Сластенин // М.: Видавницький центр «Академія», 2010. – С.480.

3. Старинська Н. В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки / Н. В. Старинська // Київ: «Інтерсервіс», 2015. – С. 178.

4. Савчук З. Л. Психологічні особливості професійної ідентичності майбутнього психолога в аспекті його професіоналізації / З.Л. Савчук // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2016. № 5. С. 175–184.

5. Титаренко Т. М. Життєві домагання і професійне становлення особистості практичного психолога / Т. М. Титаренко // Практична психологія та соціальна робота. – №4. – 2003 – С. 21-23.

6. Schein E., Maanen J. Career Anchors: The Changing Nature of Careers Self Assessment / E. Schein, J. Maanen // 4th Edition, 2013. – С. 112.

References

1.Myshchyshyn M.M. Sotsialno-psykholohichnyi obraz uspishnoho fakhivtsia yak chynnyk profesionalizatsii studentskoi molodi: avtoref. dys. kand. psykhol. nauk : 19.00.05 [Socio-psychological Image of a Successful Specialist as a Factor of the Student Yout Professionalization] / M. M. Myshchyshyn // NAPN Ukrainy, In-t psykholohii im. H.S.Kostiuka. - Kyiv, 2016. – S. 23 (in Ukrainian).

2. Slastenyn V. A. Psykholohiia i pedahohika: navch.posibnyk [Psychology and Pedagogy] / V. A. Slastenyn // M.: Vydavnytskyi tsentr «Akademiia», 2010. – S.480 (in Ukrainian).

3. Starynska N. V. Osoblyvosti samoaktualizatsii maibutnikh psykholohiv u protsesi profesiinoi pidhotovky [Features of self-actualization of future psychologists in the process of professional training] / N. V. Starynska // Kyiv: «Interservis», 2015. – S. 178(in Ukrainian).

4. Savchuk Z. Psykholohichni osoblyvosti profesiinoi identychnosti maibutnoho psykholoha v aspekti yoho profesionalizatsii [Psychological Peculiarities of the Professional Identity of the Future Psychologist in the Aspect of his Professionalization]. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. 2016. № 5. S. 175–184 (in Ukrainian).

5. Tytarenko T. M. Zhyttievi domahannia i profesiine stanovlennia osobystosti praktychnoho psykholoha [Life Aspirations and Professional Development of the Personality of a Practical Psychologist] / T. M Tytarenko // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. – №4. – 2003 – S. 21-23 (in Ukrainian).

6. Schein E., Maanen J. Career Anchors: The Changing Nature of Careers Self Assessment / E. Schein, J. Maanen // 4th Edition, 2013. – C. 112 (in the USA).

Summary

Myshchyshyn M. M. *Candidate of Psychological Science, Lecturer;Lviv Polytechnic National University*
Simkanich T. Yu. *Psychology specialty student Lviv Polytechnic National University*

CHANGE OF PROFESSIONAL VALUE ORIENTATION OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS IN WAR CONDITIONS

Introduction. *The results of theoretical and empirical research of professional value orientations of students who receive psychological education are presented. The factors influencing the formation of professional values are analyzed. The system of values of modern students is defined, the analysis of hierarchy of professional values is carried out. The relevance of students' professional values and the change in their priorities during the war are substantiated. The influence of social factors on the formation of the system of professional values is outlined.*

Purpose. *Thus, the pandemic and the war that affected Ukraine make clear the importance of psychological care and the impact of this profession on millions of people. It is also important to understand that the formation of values of modern youth is influenced by socio-cultural and political-economic processes in Ukraine. The demands placed on the new generation will have an impact on the future of society.*

Methods. *Theoretical (the analysis of the literature, theoretical date generalization) and empirical (instrumental) research methods are used.*

Originality. *The efficiency and quality of work of any specialist, including a psychologist, largely depends on the established system of professional values. Because psychologists are in constant contact with people, it is very important to be guided by socially significant motives for their behavior. Considering the economic orientation of the modern world, which is more self-centered, we were interested in how it affects the modern psychologist value system.*

The empirical study, which was conducted in two stages: in November 2021 and March 2022, allows us to determine the impact of war, as a socio-economic and political factor, on changing the hierarchy of professional values in students.

Conclusion. *Empirical research has shown that modern psychology students in the pre-war period were characterized by the following system of values: autonomy, stability of work, service, stability of residence, integration of lifestyles, entrepreneurship, management, challenge. Moreover, the same hierarchy of values was observed in 2015 among specialists in this field.*

However, with the advent of war, there is a change in the hierarchy of professional values. Service comes first in the value system (the percentage increases from 14% to 38%), followed by stability of the workplace, autonomy, integration of lifestyles, entrepreneurship, management, challenge.

As we can see, the leading professional value of psychologists during the war is service and it changes position in the hierarchy from third to first place. This indicator confirms the current desire of future psychologists to benefit people and society. Also, it believed that this indicator confirms the ability of the Ukrainian people to unite in difficult times for the country, to serve the profession, the people and the state in particular.

The factor of "service" became a leader in the psychology students value system, so we consider it appropriate to explore its place in the hierarchy of professional values of professionals in other specialties. Such a study will test the hypothesis that "service" as a value orientation becomes socially significant during the war, helps to unite the people for a common goal - victory.

Key words: *professional value orientations; social factors; autonomy; ministry; lifestyle integration; entrepreneurship; management; stability of residence.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 20.04.22.

УДК 159.944.4-055.2]:159.9.019.4
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–79-88

Ніколаєв Л. О. *кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Університет Григорія Сковороди в Переяславі*
https://orcid.org/0000-0001-6506-4871
Руденко О. В. *кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Університет Григорія Сковороди в Переяславі*
https://orcid.org/0000-0002-7717-1663
Чижма Д. М. *кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Університет Григорія Сковороди в Переяславі*
https://orcid.org/0000-0001-9850-5143
Озеллі О. О. *магістр психології, консультант в методі позитивної психотерапії м. Стамбул*
https://orcid.org/0000-0002-3372-6604

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ЯК ФОРМИ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ У САМОТНІХ ЖІНОК В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті презентовано результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження психологічних особливостей прояву копінг-поведінки у самотніх жінок, як форми подолання стресу в умовах невизначеності. Визначено місце копінг-стратегій у збереженні психічного здоров'я в умовах стресу. Проаналізовано планування вирішення проблеми, самоконтроль, пошук соціальної підтримки та конфронтацію як переважаючі копінг-стратегії досліджуваних.

Ключові слова: *адаптація; конфронтація; копінг-стратегія; особистісне зростання; підтримка; реакції на стрес; самоконтроль; саморегуляція.*

Вступ. Життя сучасної жінки сповнене стресами, які трапляються майже щодня. Вона має успішно виконувати свої функції на роботі, вдома, гармонійно спілкуватися із рідними і близькими людьми (навіть у самотньої жінки є батьки чи друзі, колеги). Виконувати безліч щоденних справ, вирішувати виникаючі проблеми, пов'язані із професійною сферою, навчанням дітей, побутовими ситуаціями. Також до сучасної жінки висувається безліч вимог до зовнішнього вигляду, краси, вмілості, талантів, яким вона начебто має відповідати (бути гарною дружиною, мамою, подругою, фахівцем на роботі, кухарем і прибиральницею вдома та ін.). Проте стрес може виникнути у будь-якій із сфер життя, й особливо у сучасних умовах невизначеності: пандемії COVID-19, військовий стан, вимушене біженство тощо.

Мета – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості прояву копінг-поведінки як форми подолання стресу у самотніх жінок в умовах невизначеності.

Теоретичне підґрунтя. Інтерес до проблеми стресу обумовлений розширенням сфер діяльності людини, що часто протікає в незвичайних умовах. При цьому, як вказує В.І. Осьодло, «професійна діяльність сучасної людини супроводжується збільшенням розумових і психічних навантажень» [10, 344].

Ю.В. Александров зазначає, що «стрес – це неспецифічна реакція організму у відповідь на дуже сильну дію (подразник) зовні, яка перевищує норму, а також відповідна реакція нервової системи» [2, 12].

За визначенням Л.Б. Наугольник, «стрес – це стан, що виникає в результаті невідповідності «внутрішніх» можливостей людини вимогам, які ставлять до неї наявні умови її життєдіяльності, і який може призвести до зниження ефективності діяльності людини та негативних наслідків для її психічного і фізичного здоров'я» [9, 12].

В.І. Осьодло звертає увагу на індивідуальне сприйняття ситуації як стресової, зауважує, що «тривога і стрес викликаються не зовнішніми чинниками, а думкою про ці фактори та ставленням суб'єкта до ситуації» [10, 245].

Дослідники С. Гремлінг і С. Ауербах вказують, «якщо в ситуації закладене щось, що, на вашу думку, є потенційною загрозою для особистої гідності або фізіологічного благополуччя, то Ви, зіштовхнувшись з цією ситуацією, напевно відчуваєте тривогу і стрес» [14, 44-47].

А.М. Ляшевич зазначає, «чим довше накопичується негативна психічна енергія, тим більшої шкоди вона може завдати, виснажуючи опірність психіки і тіла людини» [7, 327].

У дослідженні Л.Б. Наугольник встановлено, що «найбільшу небезпеку викликають не сильні і короткі стреси, а тривалі, хоча і не настільки сильні. Короткочасний сильний стрес активізує людину, після чого всі показники організму повертаються в норму, а слабкий, але довготривалий стрес викликає виснаження захисних сил організму людини» [9, 15].

За даними Л.І. Мартинової, стрес викликає у жінок емоційні, поведінкові та фізичні реакції: 1) емоційні: страх, тривога, смуток, депресія, злість та ін.; 2) поведінкові: втрата мотивації, небажання чим-небудь займатися, агресивна поведінка; 3) фізичні: головний біль, біль у м'язах, біль у спині, проблеми зі сном, втрата апетиту та ін. [8].

За ствердженням О.В. Іванової, «стрес спричинює зниження імунітету, а тому організм гірше захищається від різних інфекцій. Переживання, пов'язані з розповсюдженням вірусу, посилюють стрес в організмі й відповідно ослаблюють його захисні функції» [5, 36].

За ствердженням Л.В. Яковенко, В.М. Рябушкіної, «наслідками дії на організм людини різноманітних стресорів є: «синдром хронічної втоми», психосоматичні захворювання, що зустрічаються в практиці лікарів загального профілю, та психічні розлади невротичного рівня» [13, 19-20].

Особливості психологічного змісту стресу та його подолання базується на психологічних дослідженнях стратегій подолання, механізмів захисту і протидії стрес-чинникам, об'єктивних і суб'єктивних чинників вибору адекватної поведінки у стресових ситуаціях.

На думку О.Л. Журавльова і О.А. Сергієнко, «сутність вибору людиною способу дій у ситуації стресу є критеріальною для специфіки поведінки подолання і ключовою ознакою для розуміння її усвідомленості. Поведінка подолання стресу (копінг-поведінка) тісно пов'язана із рядом дій: цілепокладанням, прогнозуванням результатів діяльності, створенням нових способів розв'язання проблемної ситуації» [11, 121-122].

Саме тому вважаємо доцільним проаналізувати особливості копінг-поведінки людей у стані стресу. За ствердженням М.М. Василенко, у психологічній літературі використовується ряд термінів, за допомогою яких визначають індивідуальну адаптаційну реакцію людини до складної життєвої ситуації: копінг, копінг-стратегії, копінг-поведінка [3, 96].

В.В. Абрамов пропонує використовувати як синоніми до поняття «копінг» словосполучення «опановуюча поведінка» та «долаюча поведінка». Також як синонім до поняття копінг стратегії він пропонує використовувати словосполучення «стратегії подолання» [1, 108].

Основоположниками поняття «копінг» вважаються Р. Лазарус і С. Фолкман, які визначали копінг-стратегії «стратегіями оволодіння та врегулювання взаємовідносин з навколишнім середовищем». Р. Лазарус використовував поняття копінгу для опису усвідомлених стратегій подолання стресу й інших подій, що викликають тривогу. Ці автори також ввели у науково-психологічний обіг терміни життєстійкості та стресостійкості, які, на їх думку, тісно пов'язані із поведінкою копінгу [4, 10].

В.І. Осьодло визначає копінг-поведінку як «поведінку подолання стресу, що є особливою цілеспрямованою

соціальною поведінкою особистості, здатною забезпечити продуктивність праці, здоров'я та благополуччя людини адекватними способами, шляхом зменшення або повного усунення стресових навантажень». [10, 252].

Однією з актуальних проблем є ефективність копінг ‑ стратегії. І.В. Шагарова розуміє ефективність копінгу як його здатність поліпшувати стан людини [12, 50]. При цьому І. В. Шагарова зазначає, що стратегії подолання можуть бути корисні в одній ситуації і абсолютно неефективні в іншій, а певна копінг-стратегія може бути ефективною для однієї особи і не дієвою для іншої.

У праці Р. Лазаруса та С. Фолкмана виділяються три основні критерії, на основі яких відбувається класифікація копінг-стратегій: емоційний/проблемний, когнітивний/поведінковий, успішний/неуспішний. За цими критеріями виділяються наступні види копінг-стратегій як форми поведінки людини у проблемних ситуаціях.

І. Емоційний / проблемний критерій:

– Емоційно-фокусований копінг – спрямований на регулювання емоційної реакції.

– Проблемно-фокусований – спрямований на вирішення, подолання проблеми, або на зміну ситуації, яка викликала стрес.

ІІ. Когнітивний / поведінковий критерій:

– «Прихований» внутрішній копінг – розумове вирішення проблеми, спрямоване на зміну неприємної ситуації, яка викликає стрес.

– «Відкритий» поведінковий копінг – поведінкові дії, спрямовані на вирішення проблеми.

ІІІ. Успішний / не успішний критерій:

– Успішний копінг – використовуються конструктивні стратегії, що зрештою приводять до подолання важкої ситуації, що викликала стрес.

– Не успішний копінг – використовуються неконструктивні стратегії, що перешкоджають подоланню важкої ситуації.

Розробляючи дану класифікацію, Р. Лазарус і С. Фолкман передбачали, що кожна копінг-стратегія може бути оцінена за всіма трьома критеріями, оскільки людина, яка опинилася у скрутній ситуації, може використовувати як одну, так і декілька стратегій подолання. На основі даної класифікації вчені С. Лазарус і С. Фолкман запропонували класифікацію із 8 видів ситуаційно-специфічних копінг-стратегій:

1. *Конфронтація* – це протистояння людини і ситуації, що склалася.

2. *Самоконтроль* – це прагнення до придушення емоційних почуттів, для того, щоб вдатися до розумних стримуючих дій.

3. *Пошук соціальної підтримки* – це прагнення людини до звернення по допомогу до однодумців або людей, які знаходяться просто поруч.

4. *Відхід – уникнення* – це прагнення людини всіляко уникати проблеми.

5. *Планове вирішення проблем* – це прагнення людини до побудови плану до виходу з ситуації, що створилася.

6. *Позитивна переоцінка* – це прагнення людини побачити в будь-якій ситуації, що склалася, позитивні сторони.

7. *Прийняття відповідальності* – це прагнення людини прийняти всі свої помилки, вирішити їх, і отримати з цього певний урок.

8. *Відкладання відповідальності* – це прагнення людини вирішувати проблему, яка виникла, на відстані.

Серед поширених класифікацій копінг-стратегій важливим є розподіл їх на *конструктивні* та *неконструктивні*. Вчений А.А. Налчаджян виділяє три види копінг-стратегій: повне подолання або перетворення проблемної (стресової) ситуації; пристосування до існуючих обставин шляхом «вростання» в середовище; уникнення психотравмуючих (стресових) ситуацій. Вважається, що дві перші форми поведінки виступають конструктивними стратегіями подолання, остання розуміється як менш конструктивна [4].

В.М. Крайнюк засвідчує, шо за ступенем оволодіння ситуацією виділяються активні і пасивні стратегії

подолання, при цьому до активних стратегій вчена відносить: активно-когнітивний копінг (оцінка ситуації), активно-поведінковий копінг (втручання в ситуацію, уникнення) [6, 93]. До пасивних належать ті стратегії, що не сприяють вирішенню стресової ситуації, а спрямовані на полегшення її дії чи навіть уникнення необхідності її розв'язувати.

За даними М.М. Василенко, копінг-стратегії зазвичай поділяють на активні та пасивні. До активних відноситься *стратегія «вирішення проблем»,* як базова копінг-стратегія, що містить усі варіанти поведінки людини, спрямовані на вирішення стресової ситуації. Також до активних належить *стратегія «пошуку соціальної підтримки»,* спрямована на отримання підтримки від середовища. Пасивна копінг-поведінка спрямована на *«уникання»* [3, 98].

На думку М.М. Василенко, найбільш ефективним є ситуативне використання всіх трьох поведінкових стратегій. В окремих випадках людина може сама подолати виникаючі труднощі, в інших випадках – їй потрібна допомога і підтримка оточуючих, у третіх – вона може уникнути зіткнення з проблемою, заздалегідь оцінивши її негативні наслідки [3, 99].

Пасивні копінг-стратегії містять дві групи:

1) стратегії, які сприяють адаптації людини у стресовій ситуації, однак не пов'язана з активним вирішенням проблеми, це: пошук емоційної соціальної підтримки; придушення конкуруючої діяльності; заборона (відстрочення вирішення);

2) не адаптивні стратегії, які в окремих випадках, допомагають людині адаптуватися до стресової ситуації і подолати її. Це: фокусування на емоціях та їх вираженні; заперечення стресової події, проблемної ситуації; ментальне відчуження, ігнорування проблеми; поведінкове відчуження, намагання перекласти відповідальність за її вирішення на когось іншого [4, 10].

На адекватність вибору копінг-стратегії поведінки у стресових ситуаціях значно впливають особистісні якості людини, що, по-перше визначають її реакцію на сам стрес, а по-друге сприяють вибору найбільш вдалої поведінки з його подолання. До таких якостей О.Л. Журавльов та О.А. Сергієнко пропонують відносити:

- «загальні якості подолання: 1) «адаптивність» і одночасно «активність»; 2) «усвідомленість» і «цілеспрямованість»; 3) «соціально-культурна обумовленість»; 4) «система ресурсів», що сприяє успішному подоланню (отримана людиною в онтогенезі);

- якості когнітивних поведінкових процесів: 1) «дуальність копінгу як процесу» (автоматизм відгуку і вольова регуляція копінг-зусиль); 2) багатоальтернативний вибір способу дій; 3) безперервність при використанні різних способів; 4) різний ступінь контрольованості.

- якості, пов'язані з важливістю наслідків копінг-поведінки для психологічного благополуччя людини: 1) неможливість заздалегідь передбачити конструктивність (деструктивність) способів подолання; 2) значущість наслідків для психологічного благополуччя суб'єкта» [11, 125].

Методи дослідження. Аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наявних наукових досліджень проблеми копінг-поведінки і специфіки стресового стану. Для емпіричного визначення психологічних особливостей копінг-поведінки як форми подолання стресу у самотніх жінок в умовах невизначеності було використано опитувальник «Способи копінг-поведінки» (Р. Лазарус, С. Фолкман, адаптація Т.Л. Крюкової). Вибірку респондентів склали 35 самотніх жінок середнього віку (45-55 років). З них частина працюють у соціальній сфері – педагоги (вчителі і вихователі), медичний персонал (лікарі, медичні сестри, адміністратори) (20 осіб), 10 жінок працюють продавцями харчових продуктів, побутових товарів, і частина жінок безробітні (5 осіб), які мешкають в м. Києві та Київській області.

Результати і обговорення. У своїх дослідженнях Р. Лазарус і С. Фолкман визначають копінг як когнітивні і поведінкові зусилля людини, спрямовані на зниження впливу стресу на її життя. Вказані дослідники зазначали, що форма поведінки в тій чи іншій ситуації (активний чи пасивний копінг) залежить від особистісних характеристик людини та від ситуації. Активна копінг-поведінка є цілеспрямованим усуненням або послабленням впливу стресової ситуації. Пасивна копінг-поведінка (пасивне подолання) передбачає використання різних механізмів психологічного захисту, що спрямовані на зниження емоційної напруги, а не на зміну стресової ситуації (цит. за [4]).

Відповідно до отриманих результатів нашого дослідження встановлено такі переважні стратегії копінг-поведінки у самотніх жінок середнього віку в умовах невизначеності на період листопад-грудень 2021 року (Таблиця 1.).

Таб. 1

Способи копінг-поведінки опитуваних жінок за методикою Р. Лазаруса і С. Фолкмана *(n=35 осіб)*

Показники	Всього	
	Осіб	%
Конфронтація	6	17,1%
Дистанціювання	2	5,7%
Самоконтроль	6	17,1%
Пошук соціальної підтримки	6	17,1%
Прийняття відповідальності	3	8,6%
Втеча-уникнення	3	8,6%
Планування вирішення проблеми	7	20%
Позитивна переоцінка	2	5,7%

Найбільш оптимальною стратегією поведінки у стресі є *планування вирішення проблеми*, що властива для 20% самотніх жінок. Ця стратегія включає спроби подолання проблеми шляхом цілеспрямованого аналізу ситуації, планування можливих варіантів поведінки, що сприятимуть вирішенню проблеми з урахуванням умов, минулого досвіду і ресурсів жінки. Ця стратегіє вважається адаптивною і такою, що сприяє конструктивному вирішенню труднощів. Завдяки схильності самотніх жінок до планування рішення проблеми можна дійсно подолати проблему і знайти найбільш адекватне рішення ситуації. У той же час, як зазначають автори методики (Р. Лазарус і С. Фолкман), надмірна захопленість вказаною стратегією може призвести до перебільшеної раціональності, недостатньої емоційності та інтуїтивності у поведінці. Саме про таких людей говорять, що їм бракує емоцій, м'якого реагування.

Також до адаптивних стратегій копінг-поведінки належить *самоконтроль*, що виявлений у 17,1% самотніх жінок. Стратегія самоконтролю передбачає спроби подолання жінкою своїх негативних переживань щодо проблеми за рахунок цілеспрямованого стримування, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації і вибір стратегії поведінки. Саме ця стратегія вказує на високий контроль поведінки, прагнення до самоуправління. При виразній перевазі стратегії самоконтролю у жінки може спостерігатися прагнення приховувати від інших людей свої переживання, що пов'язані з проблемною ситуацією. Часто стратегія самоконтролю вказує на страх саморозкриття, надмірну вимогливість до себе, що призводить до надмірного контролю над поведінкою. Перевагою стратегії самоконтролю є можливість уникнення надмірно емоційних імпульсивних вчинків, використання раціонального підходу до проблемних ситуацій. Однак такі жінки відчувають труднощі при вираженні власних переживань і потреб, у зв'язку з проблемною ситуацією.

Стратегія прийняття відповідальності, виявлена на 8,6% самотніх жінок, передбачає визнання ними своєї ролі у виникненні проблеми і відповідальності за її рішення. Досить часто сполучається із виразним проявом самокритики і самозвинувачення. Часто жінки, які обирають цю стратегію, прагнуть до розуміння залежності між власними діями і їх наслідками, готові аналізувати поведінку, шукати причини своїх труднощів в особистих недоліках і помилках. Однак надмірна схильність до прийняття відповідальності за все, що трапляється, призводить до невиправданої

самокритики, переживання провини і постійної незадоволеності собою, схильності до депресивних станів. Тому стратегія прийняття відповідальності вважається умовно адаптивною, що сприяє вирішенню проблеми, подоланню стресу при її помірному використанні.

Отже, у 45,7% самотніх жінок виявлено оптимальні стратегії подолання проблем і стресових ситуацій: планування вирішення проблеми (у 20%); стратегію самоконтролю (у 17,1%); і стратегію прийняття відповідальності (у 8,6%).

Встановлено, що 17,1% жінок мають схильність до стратегії *пошуку соціальної підтримки*, що передбачає спроби вирішення проблеми за рахунок залучення людських ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної і дієвої підтримки. Для цих жінок властива орієнтованість на взаємодію з іншим, очікування уваги, поради, співчуття. Завдяки пошуку інформаційної підтримки ці жінки, звертаючись за рекомендаціями до експертів і знайомих, отримують необхідні знання. Виявляючи потребу в емоційній підтримці, вони прагнуть бути вислуханими, отримати співчуття, розділити з ким-небудь свої переживання. Коли самотні жінки шукають дієвої підтримки, то вони прагнуть, щоб інші допомогли їм діями, фізично зробили що-небудь, щоб вирішити існуючу проблему. Перевагою використання цієї стратегії є можливість використання зовнішніх ресурсів для вирішення проблеми, однак при частому звертанні до пошуку соціальної підтримки є ризик формування залежної позиції та не адекватних очікувань щодо здатності оточуючих дійсно допомагати у стресових ситуаціях.

Решта стратегій копінг-поведінки, виявлених у самотніх жінок середнього віку, є не адаптивними, і не сприяють успішному вирішенню проблем чи подоланню стресів. Проте яскраво ілюструють їх схильність до вибору того чи іншого способу справитися із стресами.

У 17,1% самотніх жінок виявлено прагнення до використання стратегії *конфронтації*. Вони намагаються вирішувати проблеми за рахунок не завжди раціональної поведінкової активності, здійснення певних дій, спрямованих або на зміну ситуації, або на відреагування негативних емоцій, що виникли у зв'язку із проблемами. При вираженому переважанні цієї стратегії жінки можуть демонструвати імпульсивність, ворожість, конфліктність в поведінці. Однак їм складно планувати свої дії, прогнозувати їх результат, вони не здатні до корекції стратегії поведінки, можуть виявляти невиправдану завзятість, ініціативність. При цьому дії, що мали б сприяти вирішенню проблеми, втрачають свою цілеспрямованість і виступають переважно як розрядка емоційної напруги. Зазвичай стратегія конфронтації розглядається як не адаптивна, однак, на думку авторів методики Р. Лазаруса і С. Фолкмана, при помірному використанні конфронтація забезпечує здатність особистості до опору труднощам, енергійність при вирішенні проблемних ситуацій, вміння відстоювати власні інтереси, справлятися з тривогою в стресогенних умовах. Завдяки стратегії конфронтації самотні жінки можуть активно протистояти труднощам і стресогенним впливам, однак при недостатній цілеспрямованості страждає раціональне обґрунтування поведінки в проблемній ситуації, а також порушуються міжособистісні відносини з іншим людьми.

Стратегія «*втеча-уникнення*» виявлена у 8,6% жінок. Вона передбачає спроби подолання особистістю негативних переживань через проблеми шляхом ухилення. Такі жінки схильні до заперечення проблеми, фантазування, невиправданих очікувань, відволікання. При виразній перевазі стратегії уникнення у жінок переважають не конструктивні форми поведінки при стресі: заперечення або ігнорування проблеми, ухилення від відповідальності щодо вирішення труднощів, пасивність, занурення в фантазії, переїдання. Крім того, респонденти із вибором цієї стратегії виявляють нетерпіння, роздратування, схильні до вживання алкоголю та інших психотропних речовин для зниження

болісної емоційної напруги. Стратегія уникнення вважається не адаптивною, однак вона є досить корисною в окремих ситуаціях, особливо в короткостроковій перспективі і при гострих стресогенних ситуаціях. Перевагою стратегії уникнення є можливість швидкого зниження емоційної напруги в ситуації стресу. Однак при частому звертанні до неї жінки не мають змоги розв'язати проблему. Це призводить до накопичення труднощів, які потрібно вирішувати швидко і з витратою значно більших сил та ресурсів.

Стратегії «дистанціювання» і «позитивна переоцінка» виявлено у не значної кількості самотніх жінок (по 5,7%). *Стратегія дистанціювання* передбачає суб'єктивне зниження значущості проблеми та ступеня емоційної залученості до її вирішення. Жінки виявляють спроби подолати негативні стресові переживання за допомогою інтелектуальних прийомів раціоналізації, перемикання уваги, відсторонення, гумору, знецінення тощо. Перевагою використання цієї стратегії є можливість зниження суб'єктивної значущості складних ситуацій і запобігання надмірних емоційних реакцій. Однак часте використання такої стратегії може знизити значення своїх переживань, призвести до недооцінки власних можливостей дієвого подолання проблемних ситуацій.

Стратегія позитивної переоцінки, що властива для 5,7% жінок, передбачає спроби подолання негативних стресових переживань за рахунок їх позитивного переосмислення, розгляду проблеми як стимулу для особистісного зростання. Таким жінкам властива орієнтованість на особисте, філософське осмислення проблемної ситуації, включення її в більш широкий контекст роботи особистості над саморозвитком. Завдяки використанню такої стратегії можливе позитивне переосмислення проблемної ситуації, однак також ймовірна недооцінка особистістю можливостей дієвого вирішення проблемної ситуації.

Наочно результати опитування самотніх жінок середнього віку щодо проявів їх стратегій копінг-поведінки представлено за допомогою рис. 1.

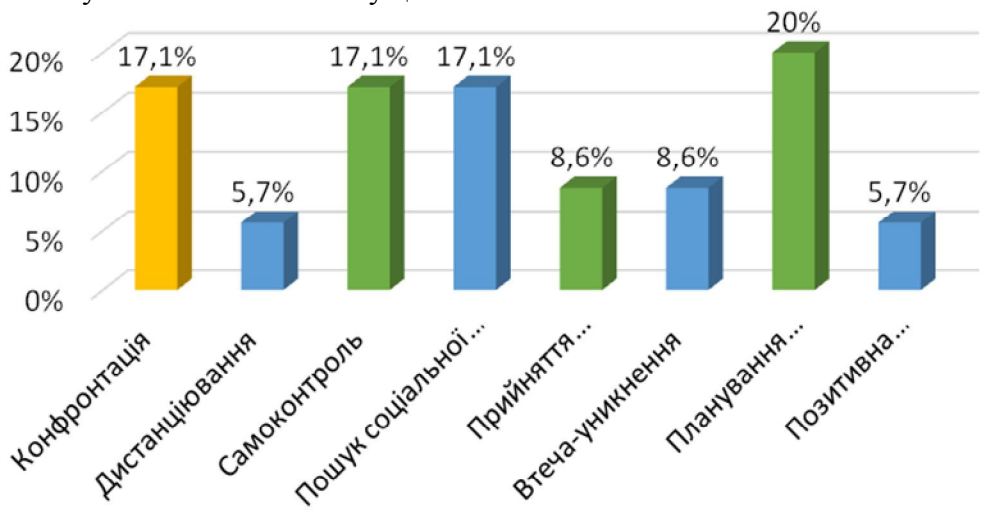

Рис. 1. Способи копінг-поведінки опитуваних жінок за методикою Р. Лазаруса і С. Фолкмана

Отже, за результатами опитування самотніх жінок майже половина з них схильні до вибору адаптивних стратегій копінг-поведінки – планування вирішення проблеми (20%), самоконтролю (у 17,1%); прийняття відповідальності (у 8,6%). Сумарно це складає 45,7% від загальної кількості самотніх жінок середнього віку.

У 17,1% самотніх жінок виявлено стратегію конфронтації, що часто має вияв заперечення проблеми, або ж проявляються у схильності жінок до конфліктності й ворожості у відносинах з іншими людьми, які на думку жінок, винні у виникненні проблеми.

Типовим для самотніх жінок є й вибір стратегії пошуку соціальної підтримки (17,1%), що вказує на їх прагнення отримати інформаційну, емоційну, дієву підтримку і допомогу з боку інших людей.

Загалом вказана стратегія вважається оптимальною, оскільки людина завжди соціальна, і прагне до спілкування з оточуючими для обміну інформацією і підтримкою. Однак при частому використанні стратегії пошуку соціальної підтримки виникає ймовірність формування залежної позиції від інших, зниження власної активності у вирішенні своїх проблем, прагнення перекласти на інших відповідальність у подоланні виникаючих стресових ситуацій.

Стратегії дистанціювання і втечі-уникнення (у 5,7% і 8,6% жінок відповідно) не дають змоги адекватно вирішити проблему, подолати її, оскільки жінки схильні до фізичного чи психічного віддалення від проблеми, свідомого уникання необхідності її вирішення. Вони сподіваються, що стресова ситуація чи проблема вирішується сама, без їх активної участі, а тому займають пасивну позицію. Небезпека вибору цих стратегій полягає у накопиченні значної кількості проблем, які необхідно вирішувати, не сподіваючись на когось іншого.

Стратегія позитивної переоцінки не часто використовується самотніми жінками (5,7%). Стрес як можливість для саморозвитку майже не сприймається опитуваними жінками. Вони складно знаходять позитивні аспекти у виникаючих проблемах, переважно розуміють, що їх необхідно вирішувати. Загалом майже половина опитаних самотніх жінок користуються не адаптивними стратегіями копінг-поведінки, що не призводять до вирішення проблем і стресових ситуацій, а тільки загострюють необхідність адекватного сприйняття дійсності та докладання зусиль.

Висновки. Отже, успішність вирішення різних проблем і життєвих негараздів, стресових ситуацій залежить від вибору самотньою жінкою адекватної копінг-стратегії у момент зіткнення зі складними обставинами і проблемами. Використання активних поведінкових стратегій подолання стресу (вирішення проблеми, пошук соціальної підтримки) і відносно низька сприйнятливість до стресових ситуацій сприяють швидкому і успішному вирішенню. І навпаки – намагання уникнути вирішення проблеми, просте прагнення до зменшення емоційної напруги – призводять до погіршення здоров'я та наростання негативної симптоматики.

Перспективи подальших досліджень можуть полягати у детальнішому емпіричному вивченні копінг-поведінки і копінг-стратегій, створення програми оптимізації копінг-поведінки в стресових для роботи із самотніми жінками середнього віку та вироблення практичних рекомендацій для подолання стресу.

Список використаних джерел

1. Абрамов В. В. Теоретико-методологічні підходи до дослідження копінг-поведінки. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки.* 2013. №4 (21). С. 108-114.
2. Александров Ю. В. Проблема копінг-стратегії в ситуації неуспіху. *«Особистість, суспільство, закон» : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (25 квіт. 2019 р., м. Харків, Україна).* Харків, 2019. С. 11-15.
3. Василенко М. М. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій. *Проблеми загальної та педагогічної психології.* 2009. Т. XI. Ч. 7. С. 95-107.
4. Дідух М. М. Конструктивна копінг-поведінка слідчих Національної поліції України у психологічно напружених ситуаціях: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.06 – юридична психологія. Київ, 2018. 22 с.
5. Іванова О. В. Саногенне пандемійне мислення особистості: як бути внутрішньо стабільним під час коронавірусної інфекції. *Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: Інтернет-посібник* / за наук. ред. В.Г. Кременя. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2020. С. 35-40.
6. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. К. : Ніка-Центр, 2007. 432 с.
7. Ляшевич А. М. Стрес та вікові особливості людського організму. *Біологічні дослідження.* 2017. С. 327-328.
8. Мартинова Л. Психічне здоров'я і COVID-19. *Neuronews. Психоневрологія та нейропсихіатрія.* 2021. № 1 (122). URL: https://neuronews.com.ua/ua/archive/2021/1%28122%29/pages-6-7/psihichne-zdorov-ya-i-covid-#gsc.tab=0.

9. Наугольник Л. Б. Психологія стресу : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.

10. Осьодло В. І. Особистісні чинники подолання стресових ситуацій в особливих умовах. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2013. Вип. 14. Ч. І. С. 243-253.

11. Стресс, выгорание, совладание в современном контексте / под ред. А. Л. Журавлева, Е. А. Сергиенко. М. : Институт психологии РАН, 2011. 512 с.

12. Шагарова И. В. Стратегии копинг ‑ поведения в ситуации потери работы: постановка проблемы. Актуальные проблемы современной психологии: Сборник научных трудов / Под общ. ред. Л. И. Дементий. Омск: Омск. гос. ун ‑ т, 2002. С. 46-55.

13. Яковенко Л. В., Рябушкина В. М. Квантовая теория стресса. Биол. 2007. № 32. С. 14-20.

14. Emmons R. A., Colby P. M. & Kaiser H. A. When losses lead to gains: personal goals and the recovery of meaning. *The human quest for meaning /* [Ed. Wong P. T. P. & Fry P. S., Mahwah]. NJ. : Erlbaum, 1998. P. 163-178.

References

1. Abramov V. V. Teoretyko-metodolohichni pidkhody do doslidzhennia kopinh-povedinky [Theoretical and methodological approaches to the study of coping behavior]. *Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky*. 2013. №4 (21). S. 108-114. (in Ukrainian).

2. Aleksandrov Yu. V. Problema kopinh-stratehii v sytuatsii neuspikhu [The problem of coping strategy in a situation of failure]. *«Osobystist, suspilstvo, zakon» : tezy dop. uchasnykiv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. pamiati prof. S. P. Bocharovoi (25 kvit. 2019 r., m. Kharkiv, Ukraina)*. Kharkiv, 2019. S. 11-15. (in Ukrainian).

3. Vasylenko M. M. Suchasni napriamy psykholohichnykh doslidzhen kopinh-stratehii [Modern directions of psychological research of coping strategies]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii*. 2009. T. KhI. Ch. 7. S. 95-107. (in Ukrainian).

4. Didukh M. M. Konstruktyvna kopinh-povedinka slidchykh Natsionalnoi politsii Ukrainy u psykholohichno napruzhenykh sytuatsiiakh [Constructive coping behavior of inquirers of the National Police of Ukraine in psychologically stressful situations]: avtoref. dys. kand. psykhol. nauk: 19.00.06 – yurydychna psykholohiia. Kyiv, 2018. 22 c. (in Ukrainian).

5. Ivanova O. V. Sanohenne pandemiine myslennia osobystosti: yak buty vnutrishno stabilnym pid chas koronavirusnoi infektsii [.Sanogenic pandemic personality thinking: how to be internally stable during coronavirus infection]. *Psykholohiia i pedahohika u protydii pandemii COVID-19: Internet-posibnyk* / za nauk. red. V.H. Kremenia. Kyiv : TOV «Iurka Liubchenka», 2020. S. 35-40. (in Ukrainian).

6. Krainiuk V. M. Psykholohiia stresostiikosti osobystosti : monohrafiia [Psychology of personality stress resistance: a monograph]. K. : Nika-Tsentr, 2007. 432 s. (in Ukrainian).

7. Liashevych A. M. Stres ta vikovi osoblyvosti liudskoho orhanizmu [Stress and age peculiarities of the human body]. *Biolohichni doslidzhennia*. 2017. S. 327-328. (in Ukrainian).

8. Martynova L. Psykhichne zdorovia i COVID19 [Mental Health and COVID 19]. *Neuronews. Psykhonevrolohiia ta neiropsykhiatriia.* 2021. № 1 (122). URL: https://neuronews.com.ua/ua/archive/2021/1%28122%29/pages-6-7/psihichne-zdorov-ya-i-covid-#gsc.tab=0. (in Ukrainian).

9. Nauholnyk L. B. Psykholohiia stresu : pidruchnyk [Psychology of stress: a textbook]. Lviv : Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2015. 324 s. (in Ukrainian).

10. Osodlo V. I. Osobystisni chynnyky podolannia stresovykh sytuatsii v osoblyvykh umovakh [Personal factors of overcoming stressful situations in special conditions]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. 2013. Vyp. 14. Ch. I. S. 243-253. (in Ukrainian).

11. Stress, vyhoranye, sovladanye v sovremennom kontekste [11. Stress, burnout, coping in a modern context]/ pod red. A. L. Zhuravleva, E. A. Serhyenko. M. : Ynstytut psykholohyy RAN, 2011. 512 s. (in Russian).

12. Shaharova Y. V. Stratehyy kopynh ‑ povedenyia v sytuatsyy potery raboty: postanovka problemy [Strategies for Coping Behavior in a Job Loss Situation: Problem Statement]. *Aktualnye problemy sovremennoi psykholohyy: Sbornyk nauchnykh trudov* / Pod obshch. red. L. Y. Dementyi. Omsk: Omsk. hos. un ‑ t, 2002. S. 46-55. (in Russian).

13. Iakovenko L. V., Riabushkyna V. M. Kvantovaia teoryia stressa [Quantum theory of stress]. *Byol.* 2007. №32. S. 14–20. (in Russian).

14. Emmons R. A., Colby P. M. & Kaiser H. A. When losses lead to gains: personal goals and the recovery of meaning. The human quest for meaning / [Ed. Wong P. T. P. & Fry P. S., Mahwah]. NJ. : Erlbaum, 1998. P. 163-178.

Summary

Nikolaiev L. *PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav*
Rudenko O. *PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav*
Chyzhma D. *PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav*
Ozelli O. *Master degree of Psychology,Consultant of Positive Psychotherapy Istanbul, Turkey*

SINGLE WOMEN UNDER UNCERTAINTY: PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COPING BEHAVIOR AS A FORM OF OVERCOMING STRESS

Introduction. *The high level of stress in the current conditions of uncertainty (COVID-19 pandemics, martial law, forced refugees, etc.) affects all areas of single women's lives. That's why special problems related to the functioning, adaptation and development of effective personal strategies to overcome situations associated with uncertainty and stress are becoming relevant. It is important to learn to manage them and to resist the negative effects of stress.*

The ***purpose*** *of the article is to substantiate theoretically and investigate empirically the psychological features of coping behavior as a form of coping with stress in single women in conditions of uncertainty.*

Research methods: *analysis, synthesis, comparison, generalization, systematization of existing research on the problem of coping behavior and the specifics of stress. To study empirically the psychological characteristics of coping behavior as a form of coping with stress in single women in conditions of uncertainty, the questionnaire "Methods of Coping Behavior" (R. Lazarus, S. Folkman, adaptation of T.L. Kryukova) was used. The sample consisted of 35 single women of middle age (45-55 years). Some of them work in the social sphere: teachers (teachers and educators), medical staff (doctors, nurses, administrators) (20 people), 10 women work as sellers of food, household goods, and some unemployed women (5 people) who live in Kyiv and the Kyiv region.*

Research results. *The criteria emotional/problematic, cognitive/behavioral, successful/unsuccessful made the basis for classifying coping strategies and determining personal qualities that specify a person's response to stress and the choice of behavior to overcome it.*

The conducted empirical research allowed us to establish the prevailing strategies of coping behavior in single women in the period of uncertainty. The most optimal strategy for behavior under stress was planning to solve the problem. A little less optimal were self-control and the search for social support, and confrontation. And if the first three are considered adaptive, the confrontation can be of moderate use because it provides the individual's ability to resist difficulties, energy in solving problems, the ability to defend their interests, and cope with anxiety in stressful conditions. With a pronounced predominance of this strategy, women may show impulsiveness, hostility, and conflict in their behaviour; they find it difficult to plan their actions, and predict their outcome; they are unable to correct behavioral strategies; they may show unjustified perseverance, and initiative.

Conclusion. *The predominance of escape-avoidance, distancing, and positive reassessment strategies is present in no more than one-fifth of the women surveyed. Such strategies allow for a temporary reduction in emotional stress. With frequent use, they are considered conditionally maladaptive, as they often do not support the objective perception of the situation and a constructive response to it.*

The choice of adaptive coping strategies in stressful situations contributes to their rapid and successful resolution. Conversely, maladaptive behaviors lead to poor health and an increase in negative symptoms.

Prospects for further research *may include a more detailed empirical study of coping behavior and coping strategies, developing a program to optimize coping behavior in stressful work with single middle-aged women, and developing practical recommendations for coping with stress.*

Key words: *adaptation; confrontation; coping strategy; personal growth; self-control; self-regulation; stress response; support.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 25.03.22.

УДК 159.9.019
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–89-97

Осьодло В. І. *доктор психологічних наук, професор,*
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського
http://orcid.org/0000-0003-2893-4721
Будагьянц Л. М. *кандидат філософських наук, доцент,*
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського
http://orcid.org/0000-0002-3788-2372

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОТРЕБ ТА МОТИВАЦІЇ ЛЮДИНИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Суттєві зміни у соціальному просторі та часі, які викликані до життя переходом до інформаційної стадії розвитку з необхідністю даються в знаки в соціально-антропологічному та екзистенційно-психологічних вимірах людського існування. Інформаційне суспільство, в якому розгортання мережевих структур з новою продуктивною силою та владою комунікацій креативної громади супроводжується трансформацією чи навіть зламом ієрархій («пірамід») як найпоширенішої впорядкованої управлінської моделі, породжує принципово інакші в порівнянні з модерними практики групового та особистісного смислотворення, самоідентифікації, цілепокладання, ціннісно-оцінного осмислення світу. Зокрема, це стосується переструктурування потребово-мотиваційної сфери особистості, що висвітлюється авторами у контексті загального занепаду «ієрархій» у культурі постмодерну.

У зв'язку із зазначеними революційними змінами в статті наголошується на необхідності впровадження нових філософії спілкування в професійних середовищах й культури управління, як у цивільній, так і у військовій сфері суспільства, відповідно до становища і ролі креативної вільної особистості в інформаційному суспільстві, а також у зв'язку із запитом на суб'єктність і лідерство військовослужбовців і цивільних громадян у асиметричній збройній боротьбі у гібридних війнах XXI століття.

Ключові слова: *потребово-мотиваційна сфера особистості; мотивація до професійної діяльності; філософія спілкування; військова культура управління; лідерство.*

Вступ. Глобалізація та інформатизація сучасних суспільств сприяють розгортанню трендів, які викликали перехід від індустріальної до постіндустріальної фази розвитку. В цьому переході зазнає змін вся архітектоніка суспільної організації, у якій поруч із традиційними та посттрадиційними ієрархічними структурами все більшого поширення набувають відкриті й гнучкі структури мережево-комунікаційні – неієрархічні, «горизонтальні», які в сутності відповідають невпинному розвитку демократії, та які витісняють та змушують перевлаштовуватися всі форми суспільної організації (економічної, соціальної, політичної, культурної тощо).

Зазначені процеси є водночас тлом та наслідком зміни становища людини в інформаційному суспільстві в напрямі ствердження особистісної автономності й суб'єктності завдяки інтерактивним мережам самокомунікацій (за М. Кастельсом [8], неорганізованих ззовні самочинних взаємодій). Об'єктивно зростає запит на потенціали особистості (креативність, ініціативність, відповідальність, солідарність) й нематеріальні капітали (людський, культурний, соціальний, моральний, інтелектуальний).

У культурно-антропологічному та екзистенційно-психологічному вимірах життєвого світу особистості відбуваються суттєві зміни, які виразно виявляються у потребово-мотиваційній сфері, процесах смислотворення, світогляді та самоідентифікації. Відповідно до цього актуалізується потребау змінах стилів управління й спілкування в усіх організаціях суспільства, зокрема, у збройних силах та інших державних

організаціях сектору безпеки та оборони, в яких адміністративно-ієрархічні структури є необхідними, проте й вони у «цифрових демократіях» зазнають суттєвих трансформацій, оскільки зазначені екзистенційно-антропологічні зміни мають універсальний характер й проявляються у потребово-мотиваційній сфері і цивільних, і військових у мирний та воєнний час суголосно із кардинальним перетвореннями мирних та військових практик інформаційного суспільства.

Мета статті полягає у висвітленні соціально-онтологічних та екзистенційно-особистісних джерел трансформації потребово-мотиваційної сфери особистості інформаційного суспільства. Методологічною базою даного дослідження є комунікативна філософія, соціологічний підхід соціального конструктивізму й екзистенційна психологія [2,3,4, 8, 9, 14, 16-18, 25. 26].

Теоретичне підґрунтя. Актуальність досліджень нової соціальної реальності інформаційного суспільства й місця людини в ній відображена у публікаціях за соціальним, гуманітарним, технічним, інформаційно-комунікативним, природничим, військовим профілями у яких автори відповідно до теоретичної та практичної значущості тематики інформаційного суспільства і людини здійснюють рефлексії філософського рівня узагальнення задля позначення смислового горизонту розвитку предметного поля власних дисциплін. Архітектоніка інформаційного суспільства, становища, діяльності та спілкування, системи потреб і мотиваційавтономної особистості й креативних мережевих спільнотдоби «комунікативного повороту» осмислюються в працях Е. Тоффлера, Ю. Габермаса, М. Кастельса, К. Шваба [17, 4, 8, 23]. Зміни ринку, характеру та мотивації праці, форм зайнятості й виробничо-споживчих комунікацій є предметом досліджень Е. Бріньофссона, А. Макафі [3].

Постмодерністські зрушення суспільства і культури у напрямі демонополізації та критичного перетворення культурнихкодів практичного, пізнавального, ціннісно-оцінного відношень людини до світу концептуалізовані в працях Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дерріда, М. Фуко [11, 6, 19].

Осягнення життя суспільства як соціального конструювання реальності, в контексті якого формуються власне людські потреби і мотивація, надано в працях П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, Х. фон Фрьостера, Х. Гекгаузена [2, 24, 18, 20].

Розмаїтим аспектам «життєсвіту» сучасної людини присвячені монографії українських психологів В.Ю. Климюка (мотиваційний дискурс особистості), О.Ф. Хміляра (символічна регуляція дій і вчинків особистості), В.В Кириченка (світ особистості та взаємодії із цифровим інформаційним простором) [10, 21, 9].

Питання специфіки потреб і мотивації людини мережевого суспільствав умовах професійної діяльності аналізуються в рамках досліджень науковців: Т.М. Титаренко,О.В. Яресчук, Н.А Азьмук, М.В. Семікіна, Н.А. Іщенко, А.Д. Федунець, А.В. Сірий, О.Т. Калиняк, М.С. Прихід [16, 25, 1, 14, 15, 7].

Огляд публікацій свідчить про активні розвідки й новаторські концептуалізації розмаїтих феноменів суспільства після Модерну та мотивації в їхньому плині в межах різних наукових дисциплін та міждисциплінарних підходів. Разом з цим потребує філософського осягнення зв'язок трансформацій потреб і мотивацій людини зі змінами суспільного буття й становища людини у ньому.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження складають базові соціально-філософські принципи осягнення життя суспільства в інформаційну добу, загальнонаукові принципи психології – системності, детермінізму, розвитку, активності особистості і суб'єкта діяльності, єдності внутрішнього і зовнішнього планів діяльності. Методичну основу дослідження склали теоретичні погляди, які розвивалися в різних напрямах соціальних та поведінкових наук, насамперед у контексті класичної потребової ієрархії та концепції мотивації

Маслоу інтепретованої у соціально-онтологічному та світоглядному контексті особистісного існування людини інформаційної доби.

Результати і обговорення. Дослідження мотивації професійної діяльності на засадах вивчення комплексів визначальних людських потреб увійшли у зміст теорії та практики управління з середини XX століття. І найбільш знаною за межами наукового товариства є ієрархія потреб Абрагама Маслоу [26].

Визнання доробку видатного американського речника гуманістичної психології виявляється, зокрема, в тому, що не лише для його учнів та послідовників доби приходу постіндустріального суспільства, але й для сучасних дослідників теорія А. Маслоу слугує своєрідною точкою відліку та взірцем для подальшого розвитку гуманістично орієнтованого підходу у різних галузях суспільного пізнання [1, 7, 10, 12, 14, 15, 20-22, 26]. Компаративістський аналіз розроблених Маслоу класичної потребової ієрархії та концепції мотивації та споріднених за тематикою та напрямом актуальних гуманітарних досліджень висвітлює непересічні зміни досліджуваних феноменів, що , на нашу думку, мають бути інтерпретовані у соціально-онтологічному та світоглядному контексті особистісного існування людини інформаційної доби.

З огляду на це звертає на себе увагу звіт за результатами опитування працівників офісів Facebook за підтримки фахівців відділу управління персоналом, що проводяться двічі з метою визначити їхню мотивацію до діяльності та загального ранжування потреб. В результаті дослідження на основі опрацювання отриманих в результаті опитування було виснувано, що у ієрархії потреб та мотивації людей до професійної діяльності за останні кілька років відбулися істотні зміни: "піраміда Маслоу більше не працює" [22].

В даному контексті йдеться про руйнацію самої ієрархії потреб Маслоу як пояснювальної моделі мотивації до діяльності. Якщо, згідно А. Маслоу, в ієрархії 5-ти рівнів потреб – 1) фізіологічні потреби, 2) потреба у безпеці і комфорті, 3) потреба у спільності та участі у соціальному житті, 4) потреба повага та визнання, 5) потреба у само актуалізації [О.В Яресчук], – кожний наступний й більш складний рівень потреб може бути задоволеним після задоволення потреб попереднього, більш елементарного рівня, у моделі за дослідженнями працівників Facebook три вищі рівні потреб розташовуються не-ієрархічно, "піраміда розпадається". Це означає, що сучасні діячі не ранжують потреби у добробуті, любові та підтримці, визнанні, творчості та самоактуалізації як менш чи більш першочергові чи важливі. Вони прагнуть ансамблевого чину їхньої реалізації (кар'єри, колективу, справи), до чого відповідними є істотно інакші типи мотивації, ставлення та оцінки [22].

З точки зору поведінкових наук і передусім психології та соціології описані ефекти не є несподіваними, позаяк учнями та послідовниками А. Маслоу з 70-х років 20-го століття запропоновано шерег споріднених концепцій, в яких зв'язок поміж рівнями відображає нелінійну послідовність за принципом доповнюваності (у сенсі Н. Бора). Реакція широкої спільноти на висновки згаданого дослідження є важливою задля осмислення великих трендів інформаційного суспільства, з якими зіштовхнулися дослідники та фахівці з управління персоналом, а також задля зміни самоопису суспільства та саморозуміння соціально активними індивідами й конституціонування нових особистісної та групових ідентичностей [6 ,8, 9, 11, 14, 22, 24, 25].

Слід зазначити, що результати досліджень виявили спільні тенденції у потребово-мотиваційній сфері працівників різних демографічних категорій (гендерних, поселенських, національних, професійних, вікових тощо): "Коли мова йде про ідеальну роботу, здебільшого ми прагнемо кар'єри, гарного колективу й вагомої справи. Це важливі мотиватори, незалежно від того, чи вам 20 років, чи 60,

працюєте ви інженером чи працівником відділу продажів, у Швеції, Бразилії, Сінгапурі чи США. Усі ми прагнемо знайти відповідь на питання “що?”, “хто?”, “навіщо?””[22].

Ми підтримуємо гіпотезу, що спостережувана реальність змін потреб та мотивації людини, її саморозуміння та уявлення про норму й цінність є смисловим фрагментом переструктурування соціальної архітектоніки інформаційного суспільства в цілому. Просторовою метафорою нової соціальної архітектоніки інформаційного суспільства є “мережа” замість “піраміди” (за М. Кастельсом) [8]. Її атрибутами постають плинність, відкритість, інклюзивність, евентуальність, а цивілізаційними кодами – “демаксимізація”, “дестандартизація”, “розподіленість”, “децентралізація”, “десинхронізація”, “широка спеціалізація”; а адекватною щодо неї моделлю ефективного управління – адгократія замість бюрократії (Е. Тоффлер) [17]. Настільки докорінні зміни вимагають нової оптики (філософських, естетичних, етичних тощо засобів аналізу та синтезу)для впорядкування образу світу та його осмислення як цілого.

Кінець масового (індустріального) суспільства та розгортання суспільства інформаційного відбувається зі виникненням нових джерел влади та власності, ресурсів та потенціалів розвитку, що зумовлює нове становище і світогляд людини у мережевому (інформаційному) суспільстві. На рівні загального світовідношення зазначені тренди визначаються у занепаді ціннісних опозицій із привілейованими центрами смислотворення (“Захід”-“Схід”, “Чоловіче”-“Жіноче”, “Загальне”-“Одиничне”, “Необхідне”-“Подієве” тощо), руйнація ціннісних ієрархій, монополій на істину, занепад гранднаративів, про що писали мислителі, що засвідчили ситуацію постмодерну як зміну правил гри для науки, літератури, мистецтва (Ж.-Ф.Ліотар) [11]. У річищі артикульованих філософами постмодерної хвилі вже з кінця ХХ століття зсувів смислотворення, розривів традицій, переоцінок цінностей, деконструкції та перезбирання класичних текстів [5, 11, 13, 16] ситуація з “відмовою” ієрархічної моделі А. Маслоу постає, як окремий приклад ефекту розпаду ієрархії як базової організаційної конструкції індустріального суспільства [17, 19].

Зміни у комплексі потреб та мотивації людини в інформаційному суспільстві висвітлені у дослідженні, проведеному благодійним фондом “Повернись живим” на засаді опитування учасників бойових дій АТО та ООС.

Метою опитування військовослужбовців, які звільнилися з лав ЗС України, так і тих, що продовжували служити на момент 2021 року, тобто до повномасштабної війни рф проти України, було з’ясування причин становища, у якому 65 відсотків військослужбовців служили лише один контракт (Р. Пачулін) [12]. Стереотипно-узвичаєна інституційна інтерпретація такого стану справ до повномасштабної агресії проти України, як правило, полягала у редукції комплексу чинників демотивації військовослужбовців щодо продовження військової служби до базової причини “недостатнє грошове забезпечення”. Проте в результаті опитування ця причина потрапила лише на 6-7 позиції.

Серед основних причин того, що військовослужбовці вирішували не укладати новий контракт, респонденти вказали: незабезпеченість житлом; відсутність балансу між службовим та вільним часом; зверхнєставлення до людини, застарілий стиль спілкування та “забюрократизованість” управління [7, 12, 15]. Водночас розв’язання зазначених проблем опитуваними пов’язувалося із вихованням офіцерів як лідерів, зі зміною філософії спілкування у Збройних Силах, впровадження стандартів та стилів управління збройних сил НАТО. Ставлення до особистості, стилі спілкування, стандарти НАТО в сутності є стандартами сучасних демократій, в яких основоположними цінностями є права та свободи людини та громадянина, правова держава, меритократія, громадянсько-

державницький патріотизм, суб'єктність української політичної нації.

У такий спосіб, на даному кейсі простежується той само тренд, що дався в знаки в опитуванні працівників Facebook: *комплекс* потреб в підвалинах мотивації до професійної діяльності, зокрема, військовослужбовців до служби в Збройних Силах, вже не є ієрархією чи "пірамідою". Це означає, що, прогресивна військово-професійна спільнота (корпоративність), сповнена смислом професійна діяльність та самоактуалізація стають важливими потребами цивільних фахівців та військовослужбовців з перших років професійної діяльності / служби.

Доробок Абрагама Маслоу, що увійшов у теорію та практику управління індустріального суспільства, продовжує надихати дослідників вже інформаційного суспільства творчо продовжувати справу гуманізації суспільних відносин в нових умовах, осмислювати потребово-мотиваційну сферу людини нової доби й забезпечувати професійну діяльність людей адекватними новій реальності концепціями методологічними підходами та методиками.

Разом з цим здолання авторитарних стилів спілкування у багатьох постколоніальних й посттоталітарних країнах гальмується інерцією стереотипними практиками бюрократичного адміністрування, нерефлексивними настановами спілкування, безпосередніми емоційними реакціями "низового" соціально-психологічного шару організаційної культури управлінців "старої школи" з реальності індустріального суспільства, якої вже немає. Смисли управлінської культури людської гідності, доброчесності та лідерства позначають вододіл між традиційним та сучасним зразками управління. Принципово різними є й тлумачення системи потреб та мотивів людини в організації (як підлеглого, так і керівника).

Респондентами фіксується несумісність між авторитарно-бюрократичним стилем управління та запитами інформаційного суспільства на креативну особистість з високим автономії та вищими мотивами визнання, досягнення, самоактуалізації, ставленням причетності до розвитку своєї справи та організації, що є особливо важливим у воєнний час.

Не-авторитарні стилі спілкування, всебічне сприяння професійному й особистісному розвитку військовослужбовців, повага до людської гідності, лідерство, професіоналізм, невпинна освіта, здолання бюрократії й розвиток нематеріальних капіталів організаційє ключовими чинниками вирішення проблем із мотивацією військовослужбовців до продовження військово-професійної діяльності.

Практичне значення уваги та чутливості керівників до змін у потребово-мотиваційній сфері військовослужбовців, отже до розвитку мотиваціїукраїнських громадян до військової служби та приєднання до військово-професійної спільноти у мирний час зростає в рази в періоди активних бойових дій на сучасних війнах. Для ефективного ведення сучасної асиметричної збройної боротьби, зокрема маневреної оборони, необхідні принципово інакші особистісні якості, компетентності, спроможності, злагодженість та налаштування військовослужбовців всіх рівнів від солдата до генерала, ніж такі були притаманні військовикам індустріальної доби.

Сутність змін, які були (і є) гранично важливими для українського війська лаконічно і чітко сформульовані британським полковником у відставці, ексрадником міністра оборони України, знаним військовим експертом Гленом Грантом в інтерв'ю каналу "Еспресо ТВ" 25квітня 2021 року [5]. Необхідні для України зміни полягають у переході від армії "з командуванням контролю" до армії з "командуванням місією".

На відміну від бюрократично організованої армії контролю в якій центр ухвалення будь-якого рішення розташований на верхівці управлінської піраміди, управління постіндустріального типу "командування місією" здійснюється у такий спосіб, що "командири отримують чіткі завдання і далі ніхто не втручається.

Командири виконують свої задачі найкращим чином, як тільки можуть". Безперечно, це військові професіонали інформаційної доби із досвідом ведення асиметричної збройної боротьби в гібридних війнах XXI століття та кардинально новою культурою управління. І такі військові професіонали зросли у визвольних змаганнях України протягом поточних восьми років війни. З ними Ґлен Ґрант пов'язував перспективи українських Збройних Сил припинити бути "армією контролю", отже, "встигати за битвою".

Висновки. Ми є свідками того, що зі ствердженням Збройних Сил України як передової воєнної організації Європи в умовах повномасштабної війни рф проти України, позитивні зміни у військовій практиці України відбуваються саме у зазначеному напрямі докорінного оновлення культури військового управління й військово-професійної культури в цілому. Перевагою українських вояків є характер та ґатунок потреб та мотивації особистості інформаційного суспільства. І на нашу думку, на війні в екстремальному, загостреному ступені виражаються ті самі переваги громадян сучасних демократій, які забезпечують усталений розвиток інформаційних суспільств в мирний час.

Список використаних джерел

1. Азьмук Н.А. Зайнятість і мотивація праці в інформаційній економіці: трансформація і взаємозв'язок» / Н. А. Азьмук // Проблеми економіки. – 2017. – № 4. – С. 376-383. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua /UJRN /Pekon_2017_4_50
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: "Медиум", 1995. – 323 с.
3. Бріньолфссон Е., Макафі Е. Друга епоха машин: робота, прогрес та прцвітання в часи надзвичайних технологій / Е. Бріньолфссон, Е. Макафі. – Київ: K. FUND, 2016. – 236 с.
4. Габермас Ю. Постметафізичне мислення. Пер. з нім. В.М. Купліна / Юрген Габермас – К.:Дух і Літера, 2011. – 280 с.
5. Грант Глен. Інтерв'ю каналу "Еспресо ТВ" 25квітня 2021 року. – Режим доступу: https://espreso.tv/ukraini-zarano-rozslablyatisya-komandiriv-teoretikiv-slid-zaminiti-praktikami-a-rezervistam-treba-vechorami-provoditi-vishkoli-britanskiy-polkovnik-glen-grant
6. Деррида Ж.. Цілі людини //Філософії :кінець чи трансформація: Пер. з англ. Упоряд.: К. Байнес та інші / Жак Деррида – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. 110–145.
7. Калиняк О.Т., Прихід М.С. (Де)мотиваційні аспекти військової служби в умовах воєнного конфлікту у сучасній Україні / Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2018. Вип. 12. – С. 29-41.
8. Кастельс М. Власть коммуникаций. 2-е изд. Пер. с англ./ Мануэль Кастелс. –М.: Изд. дом ВШЭ, 2017. – 591 с.
9. Кириченко В.В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві: монографія / В.В. Кириченко. – Житомир: Видав-во ЖДУ ім І. Франка, 2020. – 245 с.
10. Климюк В.Ю. Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації: Монографія / В.Ю. Климюк. – Житомир, Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2015. –290 с.
11. Ліотар Ж.-Ф. Постмодерністська ситуація // Після філософії: кінець чи трансформація: Пер. з англ. Упоряд.: К. Байнес та інші / Жан-Франсуа Ліотар – К.: Четверта хвиля, 2000. – С.67 – 91.
12. Пагулич Р. 65% військових служать лише один контракт в армії. Чому люди звільняються? / Роман Пагулич/ Радіо Свобода, 6 вересня 2021 року. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/chomu-viyskovi-zvilniaiutsia-z-zsu /31436708.html
13. Рорті Р. Прагматизм у філософії // Після філософії: кінець чи трансформація: Пер. з англ. Упоряд.: К. Байнес та інші / Річард Рорті. – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. 21– 66.
14. Семікіна М.В., Іщенко Н.А., Федунець А.Д. Механізми зайнятості в умовах інноваційних змін: мотиваційний аспект: Монографія / М.В. Семікіна, Н.А. Іщенко А.Д. Федунець. – Кіровоград, КНТУ, 2015.210 с.
15. Сірий А. Мотивація військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом, її психологічна структура та методика дослідження. / Військово-спеціальні науки. 2 (33)/2015.– С.39 – 43.

16. Титаренко Т.М. Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання / Тетяна Титаренко //Актуальні проблеми психології. Т.2. Психологічна герменевтика. – К.: Інформаційно-аналітична агенція, 2010. Вип. 6 . – С.5–14.

17. Тоффлер Е. Третя хвиля. Пер. з англ. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.

18. Фёрстер Х. фон. О конструировании реальности /Х. Фёрстер // Цоколов С. Дискурс радикального конструктивизма. Традиции скептицизма в современной философии и теории познания – Munchen: Phren, 2000. – 332 с.

19. Фуко М. Проблеми методу. Інтерв'ю з Мішелем Фуко // Після філософії :кінець чи трансформація: Пер. з англ. Упоряд.: К. Байнес та інші / Мішель Фуко. – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. 91–109.

20. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность \ Хайнц Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб.: Питер, М.:Смысл, 2000. – 860 с.

21. Хміляр О. Психологія символічної регуляції дій і вчинків особистості: монографія.- К.: ТОВ «Контекст Україна», 2016. – 380 с.

22. Чому піраміда Маслоу більше не працює / Lory Holer, Adam Grant Адаптований переклад Віра Курико / The Ukrainians, 12 Березня 2019. Режим доступу: https://theukrainians.org/chomu-piramida-maslou-vzhe-ne-pratsyuye/

23. Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 416 с.

24. Шюц А. Структури життєсвіту / Альфред Шюц, Томас Лукман. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. -560 с.

25. Яресчук О.В. Культурно-історичний простір самоконструювання «Я» // .В. Яремчук // збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2012. – ч.5. – С.268 – 277.

26. Maslow A. A. Theory of Human Motivation / A. H. Maslow / ClassicsintheHistoryofPsychologyAninternetresourcedevelopedbyChristopher D. GreenYorkUniversity, Toronto, Ontario ISSN 1492-3713. Режим доступу: https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm

References

1. Azmuk N.A. Zainiatist i motyvatsiia pratsi v informatsiinii ekonomitsi: transformatsiia i vzaiemozviazok» [Employment and work motivation in the information economy: transformation and interconnection] / N. A. Azmuk // Problemy ekonomiky. – 2017. – № 4. – S. 376-383. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua /UJRN /Pekon_2017_4_50 (in Ukranian)

2. Berher P., Lukman T. Sotsyalnoe konstruyrovanye realnosty. [Traktat po sotsyolohyy znanyia Social construction of reality. Treatise on the Sociology of Knowledge] / P. Berher, T. Lukman. – M.: "Medyum", 1995. – 323 s. (in Russian)

3. Brinolfsson E., Makafi E. Druha epokha mashyn: robota, prohres ta prtsvitannia v chasy nadzvychainykh tekhnolohii [The second era of machines: work, progress and prosperity in times of extraordinary technology] / E. Brinolfsson, E. Makafi. – Kyiv: K. FUND, 2016. – 236 c. (in Ukranian)

4. Habermas Yu. Postmetafizychne myslennia. [Postmetaphysical thinking.] Per. z nim. V.M. Kuplina / Yurhen Habermas – K.:Dukh i Litera, 2011. – 280 s. (in Ukranian)

5. Hrant Hlen. Interviu kanalu "Espreso TV" 25 kvitnia 2021 roku. – Rezhym dostupu: https://espreso.tv/ukraini-zarano-rozslablyatisya-komandiriv-teoretikiv-slid-zaminiti-praktikami-a-rezervistam-treba-vechorami-provoditi-vishkoli-britanskiy-polkovnik-glen-grant (in Ukranian)

6. Derryda Zh.. Tsili liudyny //Filosofii :kinets chy transformatsiia [Human goals // Philosophies: end or transformation]: Per. z anhl. Uporiad.: K. Baines ta inshi / Zhak Derryda – K.: Chetverta khvylia, 2000. – S. 110–145.

7. Kalyniak O.T., Prykhid M.S. (De)motyvatsiini aspekty viiskovoi sluzhby v umovakh voiennoho konfliktu u suchasnii Ukraini [(De) motivational aspects of military service in the context of military conflict in modern Ukraine] / Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia sotsiolohichna. 2018. Vyp. 12. – S. 29-41. (in Ukranian)

8. Kastels M. Vlast kommunykatsyi. [The power of communications.] 2-e yzd. Per. s anhl./ Manuэl Kastels. –M.: Yzd. dom VShЭ, 2017. – 591 s. (in Russian)

9. Kyrychenko V.V. Osobystist u suchasnomu informatsiinomu suspilstvi: monohrafiia [Personality in the modern information society: a monograph] / V.V. Kyrychenko. – Zhytomyr: Vydav-vo ZhDU im I. Franka, 2020. – 245 s. (in Ukranian)

10. Klymiuk V.Iu. Motyvatsiinyi dyskurs osobystosti: na shliakhu do sotsialnoi psykholohii motyvatsii: Monohrafiia [Motivational discourse of personality: on the way to the social psychology of motivation: Monograph] / V.Iu. Klymiuk. – Zhytomyr, Vyd-vo ZhDU im. I.Franka, 2015. –290 s.

11. Liotar Zh.-F. Postmodernistska sytuatsiia [Postmodern situation] // Pislia filosofii: kinets chy transformatsiia: Per. z anhl. Uporiad.: K. Baines ta inshi / Zhan-Fransua Liotar – K.: Chetverta khvylia, 2000. – S.67 – 91. (in Ukranian)

12. Pahulych R. 65% viiskovykh sluzhat lyshe odyn kontrakt v armii. Chomu liudy zvilniaiutsia? [65% of the military serve only one contract in the army. Why are people fired?] / Roman Pahulych/ Radio Svoboda, 6 veresnia 2021 roku. Rezhym dostupu: https://www.radiosvoboda.org/a/chomu-viyskovi-zvilniaiutsia-z-zsu /31436708.html (in Ukranian)

13. Rorti R. Prahmatyzm u filosofii // Pislia filosofii: kinets chy transformatsiia: Per. z anhl. Uporiad. [Pragmatism in philosophy // After philosophy: the end or transformation]: K. Baines ta inshi / Richard Rorti. – K.: Chetverta khvylia, 2000. – S. 21– 66. (in Ukranian)

14. Semikina M.V., Ishchenko N.A., Fedunets A.D. Mekhanizmy zainiatosti v umovakh innovatsiinykh zmin: motyvatsiinyi aspekt: Monohrafiia [Mechanisms of employment in the conditions of innovative changes: motivational aspect: Monograph] / M.V. Semikina, N.A. Ishchenko A.D. Fedunets. – Kirovohrad, KNTU, 2015.210 s. (in Ukranian)

15. Siryi A. Motyvatsiia viiskovo-profesiinoi diialnosti viiskovosluzhbovtsiv za kontraktom, yii psykholohichna struktura ta metodyka doslidzhennia. [Motivation of military-professional activity of servicemen under contract, its psychological structure and research methods.] / Viiskovo-spetsialni nauky. 2 (33)/2015.– S.39 – 43. (in Ukranian)

16. Tytarenko T.M. Postmoderna osobystist u dynamitsi samokonstruiuvannia [Postmodern personality in the dynamics of self-construction] / Tetiana Tytarenko //Aktualni problemy psykholohii. T.2. Psykholohichna hermenevtyka. – K.: Informatsiino-analitychna ahentsiia, 2010. Vyp. 6 . – S.5–14. (in Ukranian)

17. Toffler E. Tretia khvylia. [The third wave.] Per. z anhl. Kyiv: Vydavnychyi dim «Vsesvit», 2000. – 480 s. (in Ukranian)

18. Fërster Kh. fon. O konstruyrovanyy realnosty [About constructing reality] /Kh. Fërster // Tsokolov S. Dyskurs radykalnoho konstruktyvyzma. Tradytsyy skeptytsyzma v sovremennoi fylosofyy y teoryy poznanyia – Munchen: Phren, 2000. – 332 s.

19. Fuko M. Problemy metodu. Interviu z Mishelem Fuko [Method problems. Interview with Michel Foucault] // Pislia filosofii :kinets chy transformatsiia: Per. z anhl. Uporiad.: K. Baines ta inshi / Mishel Fuko. – K.: Chetverta khvylia, 2000. – S. 91–109. (in Ukranian)

20. Khekkhauzen Kh. Motyvatsyia y deiatelnost [Motivation and activity] \ Khaints Khekkhauzen. – 2-e yzd. – SPb.: Pyter, M.:Smиsl, 2000. – 860 s. (in Germany)

21. Khmiliar O. Psykholohiia symvolichnoi rehuliatsii dii i vchynkiv osobystosti: monohrafiia. [Psychology of symbolic regulation of actions and deeds of the individual: a monograph.] - K.: TOV «Kontekst Ukraina», 2016. – 380 s. (in Ukranian)

22. Chomu piramida Maslou bilshe ne pratsiuie / Lory Holer, Adam Grant Adaptovanyi pereklad Vira Kuryko / The Ukrainians, 12 Bereznia 2019. Rezhym dostupu: https://theukrainians.org/chomu-piramida-maslou-vzhe-ne-pratsyuye/ (in Ukranian)

23. Shvab K. Chetverta promyslova revoliutsiia. Formuiuchy chetvertu promyslovu revoliutsiiu. [The fourth industrial revolution. Forming the fourth industrial revolution.] – Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2019. – 416 s. (in Ukranian)

24. Shiuts A. Struktury zhyttiesvitu [Structures of the life world] / Alfred Shiuts, Tomas Lukman. – K.: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury, 2004. -560 s. (in Ukranian)

25. Iareschuk O.V. Kulturno-istorychnyi prostir samokonstruiuvannia «Ia» [Cultural and historical space of self-construction "I"] // .V. Yaremchuk // zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka Natsionalnoi APN Ukrainy. Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii. – K., 2012. – ch.5. – S.268 – 277. (in Ukranian)

26. Maslow A. A. Theory of Human Motivation / A. H. Maslow / ClassicsintheHistoryofPsychologyAninternetresourcedevelopedbyChristopher D. GreenYorkUniversity, Toronto, Ontario ISSN 1492-3713. Rezhym dostupu: https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm

Summary

OsodloV. *Doctor of psychological sciences, professor,*
National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi
Budahiants L. *Ph.D., assistant professor, assistant*
National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi

TRANSFORMATION OF NEEDS AND MOTIVATION OF HUMAN INFORMATION SOCIETY

Introduction. *The topicality of the article is defined by its relevance to the study of new social reality in the context of the information society and role of individuals within it. In view of this, it is important to investigate the information societyarchitecture, problems concerning activity and communication among people in theinformation society, needs and motivations of an individual of the"communicative turn" era. Changes in the labor market, in professional motivation as well as forms of employment and industrial and consumer communications are the subject of contemporary researches.*

The ***purpose of the article*** *is to highlight the socio-ontological and existential and personal sources of the need and motivational sphere transformation of the personality of the information society. The methodological basis of this study is communicative philosophy, a sociological approach to social constructivism and existential psychology.*

Methods. *Theoretical analysis, synthesis, generalization, comparison.*

Originality. *Significant changes in social space and time, which are brought to life by the transition of the information all stage of development, are necessarily given in the signs of socio-anthropological and existential-psychological dimensions of human existence. Information society, in which the deployment of network structures with new productive force and power of communication of the creative community is accompanied by the transformation or even break of hierarchies as the most common orderly management model, generates fundamentally different compared to modern, value understanding of the world. In particular, this applies other structuring of the need-motivational sphere of personality, which is highlighted by the author sin the context of the general decline of "hierarchies" in postmodern culture. And in connection with the demand for subjectivity and leadership of servicemen and civilians in the asymmetric armed struggle in the hybrid wars of the XXI century.*

Conclusion. *We witness at present how the Armed Forces of Ukraine is becoming a significant part of the military organization in Europe. Under conditions of a full-scale war launched by the Russian Federation against Ukraine, positive changes such as radical innovations in the Ukrainian military management culture and in the military and professional culture in general have been introduced. The advantages of Ukrainian soldiers are theirnature and specific motivation manifested in sharp termsduring the war. It is this motivation that providesthe benefits of the citizens of modern democracies, which ensure the sustainable development of information societies in peacetime and wartime.*

Keywords: *need-motivational sphere of personality; motivation to professional activity; philosophy of communication; military culture of management; leadership.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 25.04.22.

УДК 159.9.072.4
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–98-106

Пилипенко Н. М. *кандидат психологічних наук,*
практичний психолог відділу студентського
розвитку та культурних програм,
Черкаський державний технологічний університет
https://orcid.org/0000-0002-7750-355X

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ТРЕНІНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз методичних основ тренінгової діяльності практичного психолога закладу вищої освіти. Застосовано інтегративний підхід до методичних засобів проведення психологічного тренінгу як психокорекційно-розвиткову технологію впливу на навчання й особистісний розвиток учасників освітнього процесу. Запропоновано: створення самоефективної команди на засадах партнерства в процесі тренінгу командоутворення; методичні рекомендації щодо розвитку особистісно-професійної компетентності тренера; складання програм тренінгів різного спрямування на основі концептуально-методологічної бази їх впровадження у психологічну практику.

Ключові слова: *психологічний тренінг; психокорекція; методологічні принципи і правила; методи і психотехніки; психологічна технологія; методологія; особистісний розвиток; навчання.*

Вступ. На сьогоднішній день практичні психологи вирішують актуальні проблеми в сфері освіти стосовно підвищення психологічної культури всіх учасників освітнього процесу, здійснюють інноваційні підходи до оновлення психолого-педагогічних технологій і форм навчально-виховного процесу, забезпечують захист психологічного здоров'я і соціального благополуччя усіх здобувачів вищої освіти та сприяють їх повноцінному особистісному розвитку в процесі тренінгової діяльності як одного із виду результативних й ефективних психологічних практик. У зв'язку з чим проблема дослідження теоретико-методологічних і методичних основ тренінгової діяльності практичного психолога закладу вищої освіти є надзвичайно актуальною для практичної психології, соціального інституту вищої освіти та психологічної служби України.

Тренінгова діяльність практичного психолога закладу вищої освіти вдало поєднує вагомі для досягнення ефективності й результативності навчально-виховного процесу напрямки: мотиваційний, навчальний, психологотехнологічний, професійно-особистісно-розвитковий і психокорекційний. Включення групової суб'єктної активності в проведення психологічного тренінгу успішно забезпечує досягнення навчального-пізнавальних, корекційно-розвивальних та соціально-психологічних цілей як психологічної технології лідерського командоутворення на соціально-партнерських засадах – задля успішного особистісно-професійного зростання майбутнього фахівця. За методично-цільовою демократичною (партнерською) спрямованістю, психологічні тренінги активізують процеси самопізнання і пізнання, самоприйняття і прийняття своїх партнерів по тренінгу, забезпечуючи в учасників практичних занять розвиток емоційного інтелекту й ефективне вирішення психологічних проблем; сприяють активізації соціально-психологічних механізмів міжособистісної перцепції, рефлексії, ідентифікації та ділової навчально-фахової комунікації.

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз методичних основ тренінгової діяльності практичного психолога закладу вищої освіти. **Завданнями статті** є розширення наукових уявлень про тренінгову діяльність у роботі практичного психолога закладу вищої освіти; здійснення психологічного професійно-

компетентнісного аналізу інтегративного і комплексного підходу до використання методів різних психологічних напрямів і шкіл у проведенні психологічного тренінгу як психокорекційно-розвиткової технології впливу на навчання й особистісний розвиток учасників освітнього процесу; пропозиція створення самоефективної команди на методологічних засадах партнерства, здатних забезпечити ефективність і результативність психологічного тренінгу; розробка методичних рекомендацій щодо складання тренінгових програм різного спрямування та концептуально-методологічних правил їх впровадження у психологічну практику.

Теоретичне підґрунтя. Теоретико-методологічний аналіз методичних основ тренінгової діяльності практичного психолога ЗВО здійснено на основі вітчизняних і зарубіжних праць про: методичні підходи у психологічній практиці В. Г. Панка, А. Г. Обухівської, В. Д. Острова та ін. [7]; методичні засоби психологічного тренінгу як сукупності психокорекційних методів С. Д. Максименко, О. О. Прокоф'євої, О. В. Царькова, О. В. Кочкурової [6]; психологічний тренінг як метод розвитку самосвідомості та основні види тренінгових груп з урахуванням використання методів того чи іншого психологічного підходу у груповій роботі І. В. Вачкова [1]; приклади різних моделей тренінгової роботи К. Л. Мілютіної [3]; нові та значущі інновації в груповій терапії, групи самодопомоги та онлайн групи зустрічей для психічно здорових людей Irvin D. Yalom, Molyn Leszcz [8] та інші.

На основі концептуально-методологічних положень про тренінгову діяльність як один з найвагоміших видів психологічної практики [1 – 8] висвітлено організаційно-методичні, етичні, мотиваційні, навчально-пізнавальні, професійно-особистісно-розвиткові й психокорекційні аспекти проведення психологічних тренінгів різного спрямування. Багатоаспектність теоретико-методологічного дослідження методичних основ проведення психологічного тренінгу уможливила його вивчення як психокорекційно-розвиткової технології впливу на навчання й особистісний розвиток учасників освітнього процесу.

Методи дослідження. У статті використано аналітико-узагальнюючі теоретичні методи психологічного аналізу проблеми дослідження сучасних методів проведення психологічного тренінгу практичним психологом закладу вищої освіти. До них відносяться: власне психологічний теоретико-методологічний аналіз методичних основ тренінгової діяльності психолога; порівняльний аналіз і узагальнення інформаційно значущих для нашої статті концептуальних положень вітчизняних і зарубіжних праць про теорію і практику психологічного тренінгу на основі аналітико-синтетичних й індуктивно-дедуктивних операцій; систематизація досліджуваних наукових уявлень і явищ на основі інтегративного підходу до забезпечення технологічного аспекту тренінгової діяльності психолога; теоретико-методологічні методи і прийоми моделювання тренінгу командоутворення на партнерських принципах як базової основи психологічних тренінгів різного спрямування; розробка рекомендацій щодо підвищення особистісно-професійної компетентності тренера-психолога та складання тренінгових програм. Методологія застосування теоретичних психологічних методів в організації і проведенні психологічного тренінгу уможливила обґрунтування змісту статті відповідно мети і основних завдань статті в логічно-системній послідовності, з доказовістю теоретичної і методично-прикладної інформаційної бази наукових знань з практичної психології і групової психотерапії.

Результати й обговорення. Тренінгову діяльність практичного психолога ЗВО розглядаємо як вид психологічної практики, що базується на методичних основах проведення психологічних тренінгів різного спрямування; як вагомий аспект професійної діяльності фахівця

психологічної служби в сфері вищої освіти. Базовою технологічною основою тренінгової діяльності є психологічний тренінг. Термін тренінг (від англ. – train, training) означає навчання, тренування, виховання, підготовка. Історія розвитку тренінгу як групового методу налічує декілька тисяч років, ще з часів шаманського лікування. У 1970-і рр. М. Форверг розробив ефективний метод активного навчання – соціально-психологічний тренінг. Зміст психологічного тренінгу набагато ширший за тренінг спілкування і комунікативної взаємодії, проте соціально-психологічні понятійні категорії «спілкування» і «комунікація» є життєнеобхідними аспектами різноманітних за спрямуванням і класифікацією тренінгових груп. Базовий компонент кожного психологічного тренінгу – отримання знань, умінь і навичок в процесі активного групового навчання через обмін пізнавально-інформаційного, соціально-практичного й емоційного досвіду учасниками тренінгу; а також розвиток у них здібності до навчання з метою послідуючого втілення отриманих на тренінгу знань у життєву практику.

Сьогодні термін «тренінг» використовується для позначення широкого кола методик, які базуються на різноманітних теоретичних принципах. Єдиної класифікації поняття не існує. Вирізняють: тренінги, спрямовані на розвиток навичок саморегуляції; комунікативні тренінги; тренінгові підходи, що стимулюють особистісне зростання; навчальні тренінги. Тренінг – це сукупність психотерапевтичних, психокорекційних і навчальних методів, спрямованих на розвиток навичок самопізнання й саморегуляції, спілкування та міжособистісної взаємодії, комунікативних і професійних умінь. У вітчизняній психології поширеним є визначення тренінгу як одного з активних методів навчання або соціально-психологічного впливу [6, 11]. Психологічна практика (проведення психологічних тренінгів) є однією з форм соціальної і духовної практики людини (суб'єкта психологічної практики), що спрямована на внесення змін у поведінку і внутрішній світ іншої особистості (об'єкта психологічної практики), її ставлення, наміри, світогляд, індивідуальний розвиток та соціальні зв'язки, збереження та вдосконалення її індивідуальності [7, 11].

Ми визначаємо психологічний тренінг як психокорекційно-розвиткову технологію, яку розглядаємо на основі теоретико-методологічного узагальнення розглянутих у статті концептуальних положень різних психологічних підходів і шкіл як сукупність психотехнік, прийомів і методів, які використовує психолог для забезпечення технологічності (досягнення бажаних результатів тренінгу); виправлення порушень у поведінці; у сприянні особистісному розвитку учасників тренінгу. В. Г. Панок [7] стверджує, що психологічна технологія – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених методів, методик і процедур, що спрямовані на внесення змін, перетворення предмету психологічної практики, досягнення конкретного кінцевого результату. Вона містить діагностичні, формуючі та оцінні складові й спрямована на розв'язання психологічних проблем особистості.

Основні ознаки психологічної технології: спрямованість на зміну поведінки людини, її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей, структури особистості; орієнтація на вирішення (розв'язання) конкретної життєвої проблеми людини або групи людей; аналіз життєвої ситуації; наявність конкретної мети, кінцевого результату; наявність цілей, що розкривають (деталізують) мету; структурність і системність (взаємозв'язок і взаємообумовленість складових технології); мультидисциплінарний характер (залучення знань, методів, прийомів із різних галузей науки і практики); наявність функціонуючого зворотного зв'язку; відповідність прийомів і методик, що застосовуються в технології, сутності соціальних явищ і психологічних проблем об'єкта психологічної практики, на розв'язання яких спрямована технологія; взаємозв'язок та взаємообумовленість

діагностичних, формуючих (коригуючих) і оцінних складових; гнучкий характер застосування окремих прийомів і методів для розв'язання життєвої проблеми клієнта [7, 41].

Вагомими завданнями тренінгової діяльності практичного психолога ЗВО вважаємо розробку і практичну реалізацію програм тренінгів командоутворення на партнерських принципах. К. Л. Мілютіна [3, 5] саме до демократичних засобів за навчальною спрямованістю відносить тренінги команди і за особистісною спрямованістю – групи взаємопідтримки, групи зустрічей, а також тренінг сенситивності. Вважаємо, що основою демократичних організаційно-технологічних засобів проведення психологічного тренінгу є партнерські стосунки, на яких ґрунтується концепція тренінгів командоутворення. Команда завжди вирішує ефективніше навчальні, ділові чи комунікативні задачі, оскільки формується на основі схожих цінностей і поглядів-інтересів, має спільну суб'єктивно-значущу мету для досягнення, атмосферу безумовного прийняття і безпеки, організована керівником з урахуванням результатів діагностики внутрішніх ресурсів учасників тренінгу та за мотиваційними принципами колективної відповідальності і справедливої винагороди. Створення самоефективної команди в процесі тренінгу командоутворення базується на методологічних засадах партнерства. Основні етапи тренінгу командоутворення: діагностичний, командоутворення, партнерської взаємодії у досягненні цілей і вирішення важливих проблем. Останній етап роботи може містити цілі блоки тренінгових занять, наприклад, з метою організації представниками студентської ради університетських заходів. Вагомим критерієм ефективності тренінгу командоутворення є позитивні особистісні зміни й відчуття комфорту учасників та результативний зворотний зв'язок.

Загальні методичні рекомендації щодо розробки тренінгових програм різного спрямування (психокорекційних, профілактичних, розвивальних тощо) і їх впровадження у психологічну практику ми розробили на основі концептуально-методологічних положень психологічних праць [2; 3; 4; 6; 7]. Для складання програми тренінгу необхідне детальне вивчення очікувань і потреб клієнтів, можливостей і переваг їх запиту; змістовного (основні цілі програми тренінгу і його/її складові), особистісного (особистісні ситуації кожного учасника групи) і групового (ступінь та передбачення динаміки розвитку групи) рівнів тренінгу; особистісних та демографічних особливостей учасників тренінгу тощо. Надалі важливим є визначення мети, очікуваного результату постановки завдань, ефективних методичних засобів проведення тренінгу з врахуванням вікових, інтелектуальних і фізичних можливостей учасників тренінгу; розробка методів аналізу оцінки динаміки групового процесу; підготовка приміщення, необхідного обладнання і матеріалу. Водночас здійснюється документальне оформлення зі структурою і змістом програми. Після реалізації програми рекомендується проводити аналіз виконаної роботи з подальшими перспективами-стратегіями її вдосконалення. Модель психологічного тренінгу має обов'язково містити такі структурні компоненти: мета тренінгу, основні завдання тренінгової роботи, принципи роботи тренінгової групи, основні етапи проведення тренінгу (вступ, основна частина, завершальний етап), зворотній зв'язок. Оптимальна чисельність групи 8 – 12 осіб, за добровільним включенням у груповий процес та невключенням близьких родичів і друзів.

Методичні засоби організації і проведення психологічного тренінгу розглядаємо за структурно-змістовними й динамічно-організаційними складовими. Так, на основі теоретико-методологічного аналізу проведення психологічного тренінгу [1; 2; 6] ми згрупували методичні засоби його проведення в такі основні структурно-змістовні блоки: просвітницько-інформаційний (міні-лекції, гумор, метафори, притчі, казки, арттерапевтичні образи і малюнки тощо),

власне психологічний («розігріваючі» вправи, перцептивні вправи, зворотний зв'язок як сукупність методичних прийомів і методів вивчення можливостей, техніки психологічного впливу і побудови команди, тренінгові вправи на комунікативну взаємодію, рухові і невербальні вправи тощо), імітаційно-рольовий (техніки соціограми і психодрами, рольові вправи, ділові ігри тощо). Активне впровадження цих методів у тренінгову роботу перетворює їх в динамічно-організаційні складові на рівні інтегративного підходу, комплексно і на системному рівні. Запропонована класифікація методичних засобів тренінгу не є вичерпною, проте описані їх основні блоки є характерними для всіх видів психологічного тренінгу і кожен з них є затребуваним елементом тренінгової роботи відповідно цілей і завдань тренінгу.

Існує велика кількість класифікацій психотерапевтичних чи психокорекційних тренінгових груп – відповідно цілей і методичних основ психологічного підходу. До груп інтрапсихічного напрямку (проблеми і деструктивна поведінка є наслідком неадекватної самосвідомості, тобто неадекватної інтерпретації своїх емоцій, потреб, бажань тощо, тому потрібно допомогти клієнту усвідомити причини своєї неадекватної поведінки) можна віднести: групи зустрічей, гештальтгрупи, групи трансакційного аналізу, психоаналітичні групи, групи, що використовують психосинтез, групи арт-терапії. Так, у тренінгу розвитку самосвідомості І. В. Вачков [1] виділяє такі основні тренінгові методи: групова дискусія (застосовується в якості способу групової рефлексії проблеми, через аналіз індивідуальних переживань); ігровий метод (ситуаційно-рольові, дидактичні, творчі, організаційно-діяльнісні, імітаційні та ділові ігри); методи, спрямовані на розвиток соціальної перцепції (учасники отримують вербальну і невербальну інформацію про те, як їх сприймають інші люди); тілесно-орієнтовані методи (робота з тілом); медитації – візуалізації (пов'язані із зоровими, аудіальними і тактильними системами). В п'ятиденному тренінгу медитації-візуалізації проводять щоденно, а в тривалих тренінгах (12 – 15 днів) – два рази в день, для зняття втоми, фізичного і психічного напруження, стресових реакцій.

Вважаємо, що професійний фахівець (психолог) в міру використовує науково обґрунтовані методи з можливістю статистичної верифікації та експериментальної перевірки (стосовно тренінгів, кількісні докази їх ефективності здійснюють переважно закордонні дослідники) та методи, що ґрунтуються на основі житейської практики і міфологічно обґрунтовані методи, що частково дають позитивні практичні результати або ж адекватно поєднуються з науковими методами в процесі психологічного тренінгу. Методичні засоби проведення психологічного тренінгу є ефективними і результативними за умови компетентного й адекватного їх використання тренером, самоефективності команди, та за об'єктивності й науковості методичних засобів тренінгової діяльності практичного психолога.

Не менш вагомим методологічним завданням є розробка концептуально-методологічних правил впровадження тренінгових програм різного спрямування у психокорекційну практику. На думку А. А. Осіпової [4], при розробці корекційних програм, необхідно спиратися на такі принципи: системності корекційних, профілактичних та розвиваючих завдань; єдності корекції та діагностики; пріоритетності корекції каузального типу; обліку віково-психологічних та індивідуальних особливостей клієнта; комплексності методів психологічного впливу; активного залучення найближчого соціального оточення до участі у програмі корекції; опори на різні рівні організації психічних процесів; зростання складності; обліку обсягу та ступеня різноманітності матеріалу.

У психології [4; 6] психокорекція – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків психологічного розвитку або поведінки людини за допомогою спеціальних заходів

психологічного впливу. Психокорекція орієнтована на клінічно здорову особистість, на дискретні (конкретні прояви психологічної реальності – емоційні стани, цінності, бажання, риси характеру тощо) характеристики внутрішнього світу людини незалежно від ступеня їх порушення, на теперішнє і майбутнє клієнтів, психокорекційні впливи спрямовані на зміну поведінки та розвиток особистості і зазвичай є середньостроковою допомогою (від 1 до 3 місяців – максимально 40-45 зустрічей.

Теоретична модель психокорекційної практики передбачає використання психологом-практиком феноменологічного підходу до психокорекції. У феноменології психокорекційного процесу головними результатами успішності групової роботи є розширення відчуття буття клієнта і збільшення його життєздатності (внутрішніх ресурсів, життєвої енергії) через розвиток довіри, усвідомлення клієнтом власного досвіду й диференціювання між відчуттями і переживаннями, побудову гармонійних стосунків у діалозі з іншими людьми як джерело корекційно-психологічних впливів і особистих змін, зокрема на прикладі побудови таких стосунків з реальною особистістю психолога.

В різних психологічних підходах – передусім, інтегративному, а також психодинамічному, феноменологічному, когнітивному, екзистенційно-гуманістичному, поведінковому, тілесно-орієнтованому тощо тренінгові методи (вербальні і невербальні, активні й дидактичні тощо) мають свою специфіку, переваги і недоліки. При врахуванні їх організаційно-методичних можливостей і різноваріативного вибору має бути «золота середина», коли кейс-метод, ігровий метод, психогімнастика, медитативна техніка чи метафора найбільш адекватно підходять тренінговій ситуації, психологічній готовності групи чи психокорекційним цілям. Наприклад, метафори з метою психодіагностики психологи часто застосовують на початку основного етапу групової психокорекції. Проте застосування метафор у психологічній практиці, може успішно виконувати функції не лише психодіагностики, а й корекції, сприяти кращому осмисленню клієнтом власних психологічних проблем та виявлення і розв’язання внутрішніх суперечностей. Вважаємо, що метафору можна успішно використати на всіх етапах проведення тренінгу, з урахуванням специфіки психологічних проблем учасників, їх очікувань і цінностей, психологічної ресурсності, індивідуально-психологічних особливостей, особистісної готовності, емоційного реагування на психотравмуючі ситуації, технологічної концепції тренінгу (можливостей тренера як професійних компетенцій та їх відповідності ресурсам групи).

Для метафоричної групової психокорекції бажано заздалегідь розробити найбільш вдалі метафори, які спроможні забезпечити зміну ставлення в учасників практичного заняття до посттравматичних подій; розробити рекомендації щодо отримання нового досвіду групою під час обговорення результатів роботи з метафорами, наприклад у груповій психокорекції емоційних порушень бажано використати метафори депресії, метафори тривожності, метафори страху тощо та обговорити їх з «психотерапевтичною» метою послаблення негативних емоцій. Невчасно обговорена метафора чи метафора без компетентної інтерпретації може зумовити недовіру, спричинити небажання участі. Використання проективного методу метафори у проведенні психологічного тренінгу, зокрема групової психокорекції відповідно авторських програм описано нами у багатьох фахових публікацій, зокрема успішно використано казкові метафори з метою корекції і розвитку особистості. Метафору, як і будь-який інший методичний інструмент «в руках» психолога має бути використано відповідно базового методологічного принципу «Не нашкодь!» [5; 6].

Організаційно-методичними й етичними аспектами тренінгової діяльності психолога є специфічні риси

тренінгів, які проявляються в усіх його видах. До організаційно-методичних можна віднести ті характеристики психологічних тренінгів, які узагальнила Є. В. Карпенко [2] за такими методологічними правилами (методичними рисами тренінгів): дотримання визначених принципів групової роботи; правила роботи групи будуються на основі принципів і покликані регламентувати роботу конкретної групи; спрямованість на психологічну допомогу учасникам групи в саморозвитку – при цьому така допомога часто надходить не стільки від тренера, скільки від самих учасників; наявність більш-менш постійної групи, яка може збиратися з різними інтервалами у приблизно однаковому складі; певна просторова організація (робота в колі); акцент на взаємовідносинах між учасниками групи, які розвиваються і аналізуються в ситуації «тут-і-тепер»; застосування активних методів групової роботи; об'єктивація суб'єктивних почуттів та емоцій учасниками тренінгу по відношенню один до одного або до того, що відбувається в групі; атмосфера розкутості та свободи спілкування між учасниками, клімат психологічної безпеки. Вагомі етичні аспекти тренінгової діяльності психолога називаємо «золотими» методологічними правилами (принципами) ведення тренінгової групи. Вони також присутні в усіх тренінгах різного спрямування, базові з них: – це принцип конфіденційності та закритості групи, принцип відкритості, поваги та щирості, добровільності та відповідальності.

Безперечно, гарантом ефективності і результативності психологічного тренінгу є особистісно-професійна компетентність тренера, робота над якою є копіткою та відповідальною працею. До професійно обов'язкових стратегій підвищення особистісно-професійної компетентності ми відносимо: планове і регулярне відвідування супервізій; активна участь в психологічних тренінгах своїх колег на правах учасника тренінгу; детальна робота над помилками після кожного проведеного тренінгу з психологічним аналізом більш успішних методичних засобів його організації задля подальшої модифікації програм тренінгу; безперервні освітня самопідготовка й особистісно-професійний розвиток самого тренера; тренування здатності до емпатійного перевтілення і «уявного» проживання проблем своїх клієнтів задля кращого їх розуміння; вдосконалення роботи з опорами та ревізія контакту з самим собою на предмет здатності до психологічної самопідтримки і самоприйняття.

Висновки. Теоретико-методологічний аналіз методичних основ тренінгової діяльності практичного психолога закладу вищої освіти дозволив застосувати інтегративний підхід до методичних засобів проведення психологічного тренінгу як психокорекційно-розвиткову технологію впливу на навчання й особистісний розвиток учасників освітнього процесу комплексно, на системному рівні. Вагому роль в психолого-розвивальних впливах виконує група – вона відображає навчальні ситуації і середовище закладу вищої освіти в мініатюрі, що уможливлює бачення психологом причин і психологічних закономірностей проблем учасників освітнього процесу; активізує процеси самопізнання і саморозкриття; зумовлює соціально-психологічні й психотерапевтичні ефекти групових процесів – можливість отримання зворотного зв'язку і психологічної (терапевтичної) підтримки.

Ефективність тренінгу залежить від вдало розробленої концепції тренінгу (програми), дотримання методологічних принципів і правил стосовно етичних й організаційних аспектів тренінгової діяльності психолога, врахування тренером особистісних та соціально-психологічних характеристик учасників тренінгу, особистісно-професійної компетентності тренера та партнерських позицій самоефективної команди. В різних психологічних підходах – передусім, інтегративному, а також психодинамічному, феноменологічному, когнітивному, екзистенційно-

гуманістичному, поведінковому, тілесно-орієнтованому – психотехнологічні й методичні засоби проведення тренінгу мають свою специфіку, переваги і недоліки. При врахуванні їх організаційно-методичних можливостей і різноваріативного вибору має бути «золота середина», з урахуванням концептуально-методологічних положень щодо впровадження програми психологічного тренінгу, специфіки психологічних проблем учасників, їх очікувань і цінностей, технологічної концепції тренінгу (можливостей тренера як професійних компетенції та їх відповідності психологічним ресурсам групи).

Психотехнологічні стратегії, методи і прийоми – за структурно-змістовними й динамічно-організаційними складовими проведення психологічного тренінгу – є творчим ресурсом тренінгової діяльності психолога навчального закладу й створення самоефективної команди на методологічних засадах партнерства в процесі тренінгу командоутворення, який може бути базовим для психологічного тренінгу різного спрямування – відносно особистісно-розвивальних чи психокорекційних цілей тренінгу. У психологічному тренінгу моделюється процес партнерської групової взаємодії, що надає кожному учаснику можливості переосмислити суб'єктивно значущі проблеми та віднайти найбільш адекватні способи самоприйняття і психологічної самопідтримки, отримати можливість особистісно-професійного зростання в навчальних (тренінгових) умовах закладу вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Учеб. пособие. – М.: Издательство «Ось-89», 1999. – 176 с.

2. Карпенко Є. В. Основи психотренінгу : навч. посібник. – Дрогобич, 2015. – с.78 с

3. Мілютіна К. Л. Теорія і практика психологічного тренінгу: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2004. – 192 с.

4. Осипова А. А. Общая психокоррекция: учебн. пособие. – М.: СФЕРА, 2002. – 510 с.

5. Пилипенко Н. М. Динамічні перетворення у мотиваційній сфері осіб із підвищеною тривожністю під впливом психокорекції. Практична психологія та соціальна робота, № 6 . – Київ, 2006. (87). С. 49 – 58.

6. Практикум із групової психокорекції: підручник / С. Д. Максименко, О. О. Прокоф'єва, О. В. Царькова, О. В. Кочкурова. – Мелітополь: Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2015. – 414 с.

7. Психологічна служба : Підруч. / [В. Г. Панок (наук. ред.), А. Г. Обухівська, В. Д. Острова та ін.]. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – 362 с.

8. Irvin D. Yalom, Molyn Leszcz. The Theory and Practice of Group Psychotherapy. New York: Basic Books, 2020. https://books.google.com.ua/books?id=7cTbDwAAQBAJ&pg=PT542&lpg=PT542&dq=scientif

References

1. Vachkov I. V. Osnovy tekhnologii gruppovogo treninga. Ucheb. posobie. – M.: Izdatel'stvo «Os'-89», 1999. – 176 s. . (in Russia)

2. Karpenko Є. V. Osnovi psikhotreningu : navch. posibnik. – Drogobich, 2015. – s.78 s. (in Ukrainian)

3. Milyutina K. L. Teoriya i praktika psikhologichnogo treningu: Navch. posib. – K.: MAUP, 2004. – 192 s. (in Ukrainian)

4. Osipova A. A. Obshchaya psikhokorrektsiya: uchebn. posobie. – M.: SFERA, 2002. – 510 s. (in Russia)

5. Pilipenko N. M. Dinamichni peretvorennya u motivatsiinii sferi osib iz pidvishchenoyu trivozhnistyu pid vplivom psikhokorektsiї. Praktichna psikhologiya ta sotsial'na robota, № 6 . – Kiїv, 2006. (87). S. 49 – 58. (in Ukrainian)

6. Praktikum iz grupovoї psikhokorektsiї: pidruchnik / S. D. Maksimenko, O. O. ProkoF'єva, O. V. Tsar'kova, O. V. Kochkurova. – Melitopol': Vidavnicho-poligrafichnii tsentr «LyukS», 2015. – 414 s. (in Ukrainian)

7. Psikhologichna sluzhba : Pidruch. / [V. G. Panok (nauk. red.), A. G. Obukhivs'ka, V. D. Ostrova ta in.]. – Kiїv : Nika-Tsentr, 2016. – 362 s. (in Ukrainian)

8. Irvin D. Yalom, Molyn Leszcz. The Theory and Practice of Group Psychotherapy. New York: Basic Books, 2020. https://books.google.com.ua/books?id=7cTbDwAAQBAJ&pg=PT542&lpg=PT542&dq=scientif

Summary

Pylypenko N. N. *Candidate of Psychological Sciences,*
Practical Psychologist, Cherkasy State Technological University

METHODICAL FUNDAMENTALS OF TRAINING ACTIVITY OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION

The article provides a theoretical and methodological analysis of the methodological foundations of training activities of practical psychologists of higher education. An integrative approach to the methodological tools of psychological training as a psycho-correctional and developmental technology to influence the learning and personal development of participants in the educational process. Proposed: creation of a self-effective team on the basis of partnership in the process of team building training; methodical recommendations on the development of personal and professional competence of the coach; compilation of training programs in various fields on the basis of the conceptual and methodological basis for their implementation in psychological practice.

The purpose of the article. *The purpose of the article is to carry out a theoretical and methodological analysis of the methodological foundations of the training activities of a practical psychologist of a higher education institution.*

Methods. *The article uses analytical and generalizing theoretical methods of psychological analysis of the problem of research of modern methods of psychological training by a practical psychologist of a higher education institution.*

Results. *We define psychological training as psychocorrectional and developmental technology, which we consider on the basis of theoretical and methodological generalization of the conceptual provisions of various psychological approaches and schools discussed in the article as a set of psychotechnics, techniques and methods used by psychologists to ensure manufacturability (achieve desired training results).*

Scientific novelty. *On the basis of conceptual and methodological provisions on training activities as one of the most important types of psychological practice covered organizational and methodological, ethical, motivational, educational, cognitive, professional, personal development and psychocorrectional aspects of psychological training in various fields.*

Practical meaning. *The multifaceted theoretical and methodological study of the methodological foundations of psychological training has made it possible to study it as a psycho-correctional and developmental technology to influence the learning and personal development of participants in the educational process.*

Conclusions and prospects for further research. *Theoretical and methodological analysis of the methodological foundations of training activities of a practical psychologist of a higher education institution allowed to apply an integrative approach to the methodological tools of psychological training as a psycho-correctional and developmental technology to influence learning and personal development of participants in the educational process.*

The effectiveness of the training depends on a well-developed training concept (program), adherence to methodological principles and rules regarding ethical and organizational aspects of the psychologist's training activities, taking into account the personal and socio-psychological characteristics of the training participants, personal and professional competence of the coach and self-effective team. Psychological training simulates the process of group partnership, which gives each participant the opportunity to rethink subjectively significant problems and find the most appropriate ways of self-acceptance and psychological self-support.

Key words: *psychological training; psychocorrection; methodological principles and rules; methods and psychotechnics; psychological technology; methodology; personal development; teaching.*

Recelved/Поступила: 22.03.22.

УДК 159.9:355
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–107-112

Станішевська В. І. *викладачка кафедри психології*
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
https://orcid.org/0000-0003-3324-8988

ВПЛИВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПСИХІЧНУ СТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У статті проаналізовано вплив екстремальних умов діяльності на психічну стійкість особистості. Результати проведеного аналізу дозволяють зробити висновки про те, що здатність людини до саморегуляції психічних станів суттєво впливає на ефективність та продуктивність професійної діяльності.

Ключові слова*: екстремальні умови; психічна стійкість; особистість; саморегуляція; психічні стани; професійна діяльність.*

Вступ. В числі актуальних проблем сучасної психології є проблема формування здатності людини до управління власними психічними станами. Під здатністю людини до управління власними психічними станами ми розуміємо одну з її спеціальних здібностей, яка вкрай необхідна для виконання професійних функцій. Це відзначає також С. Д. Максименко: «Регуляція і саморегуляція психічних станів керівника належать до його провідних професійних здібностей і дозволяють йому у самих складних умовах бути зразком для «зараження» і цілеспрямованого наслідування співробітниками» [6, с. 188].

Вплив екстремальних чинників може бути короткочасним і довготривалим. У першому випадку актуалізуються програми реагування, які завжди «напоготові» у людини. У другому випадку вимагається адаптаційна перебудова функціональних систем людини, іноді вкрай неприємна для суб'єкта, а іноді навіть несприятлива для її здоров'я. Зазначене підкреслює актуальність і важливість пошуку засобів розвитку здатності фахівців до саморегуляції психічної стійкості в екстремальних умовах.

Мета дослідження - аналіз впливу екстремальних умов діяльності на психічну стійкість особистості.

Теоретичне підґрунтя. Науковці досліджували психічну стійкість як складну інтегративну властивість особистості; описували вікові особливості її розвитку; обґрунтовували, що завдяки активізації внутрішньої ресурсної бази реалізується здатність особистості до психічної саморегуляції у стресонасичених умовах; розглядали копінг як сукупність когнітивних, емоційних і поведінкових стратегій особистості, спрямованих на її адаптацію до ризиконебезпечних ситуацій, що породжують стрес (Н.М. Бамбурак, А.Я. Боднар, Є.В. Кузнєцова, Н.Г. Макаренко, В.І. Мозговий, О.Н. Полякова, Н.В. Родіна, Ю.О. Тептюк, Т.А. Ткачук та ін.). Більшість психологічних досліджень фокусувалися на дослідженні психічної стійкості у фахівців, професійна діяльність яких відбувалась в екстремальних умовах (В.І. Алещенко, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, О.С. Колесниченко, В.О. Лефтеров, С.М. Миронець, Н.Онищенко, В.І. Осьодло, Є.М. Потапчук, І.І. Приходько, О.Д. Сафін, В.В. Стасюк, О.В. Тімченко, В.А. Шимко, Ю.М. Широбоков та ін.). Вони фокусують свою увагу на визначенні індивідуально-психологічних особливостей, які сприяють формуванню психічної стійкості у професійній діяльності.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення. За визначенням В. Д. Небиліцина, екстремальні подразники представляють собою крайні (межові) значення тих елементів ситуації, які створюють

оптимальний фон для діяльності або в усякому разі не викликають відчуття дискомфорту. Однак, оцінка (відчуття) тієї межі, коли ці елементи при їхньому зміщенні до крайніх значень стають «межовими», є суто суб'єктивною, індивідуальною величиною. Залежно від індивідуального типу психологічної реактивності, характеру емоційно-поведінкового реагування різних індивідів один й той самий об'єктивно екстремальний вплив викликає суттєво відмінні реакції [7]. Стрес і, відповідно, необхідність у саморегуляції психічної стійкості може виникати у тих випадках, коли зовнішня ситуація сприймається індивідом як висунення вимоги, що загрожує перевищити здібності і ресурси індивіда. При цьому він повинен очікувати більших відмінностей між витратами на задоволення вимог і наслідками його задоволення або незадоволення.

На думку І. Ф. Аршави стійкість, перш за усе, проявляється у здатності системи відновлювати позитивні психічні стани. У своєму дослідженні авторка узагальнює багатозначність уявлень про стійкість, спираючись на різні його визначення: стійкість як відсутність значних змін у часі; стійкість до стресів як здатність повертатися після порушення у початковий стан; стійкість як швидкість повернення у початковий стан після порушення; стійкість коливань; стійкість траєкторії руху; стійкість як межа допустимих збурень [1].

О.М. Грицина вважає, що психічна стійкість – це, цілісна характеристика особистості, яка забезпечує її стійкість до фрустрації і стресогенного впливу складних ситуацій. Вона виробляється і формується одночасно із розвитком особистості і залежить від типу нервової системи людини, досвіду особистості, набутого у тому середовищі, де вона розвивалася, від вироблених раніше навичок поведінки і дії, а також від рівня розвитку основних пізнавальних структур особистості [4]. На його думку, межі психічної стійкості визначаються об'єктивно існуючими чинниками, які, у широкому сенсі, зводяться до двох. По-перше, - це потенційні можливості людини; по-друге, - об'єктивні вимоги конкретної ситуації. Психічна стійкість визнається нею умовою підтримання максимальної ефективності діяльності.

Досліджуючи психічну стійкість, В. О. Бодров розглядає її як інтегративну властивість людини, яка характеризується ступенем її адаптації до впливу екстремальних чинників зовнішнього (гігієнічні умови, соціальне середовище тощо) і внутрішнього (особистісного) середовища і діяльності; визначається рівнем функціональної надійності суб'єкта діяльності і розвитку психічних, фізіологічних і соціальних механізмів регуляції поточного функціонального стану і поведінки у цих умовах і проявляється в активації функціональних ресурсів (й оперативних резервів) організму і психіки, а також у змінах працездатності і поведінки людини, спрямованих на попередження функціональних розладів, негативних емоційних переживань і порушень ефективності і надійності діяльності [2, с. 98–99].

Психічна стійкість фахівця посідає одне із центральних місць у психологічних дослідженнях, в яких вона розглядається як здатність відповідати вимогам підтримання ефективності діяльності у різних, у т. ч. екстремальних ситуаціях. Сутність психічної стійкості фахівця являє собою специфічну особистісно-професійну орієнтацію, спрямованість на певні цілі, яка полягає у певному характері моральної орієнтації людини та її здібностей. Тобто, психічна стійкість – це відносно константний, але конкретний прояв усіх компонентів психіки, які мають певну спрямованість і виражають гармонійність зв'язку людини із зовнішнім середовищем у конкретних умовах [3].

Таким чином, у психологічному аспекті психічна стійкість презентує гармонійність розвитку інтелектуальних, емоційно-вольових та особистісно-професійних якостей. Ці якості забезпечують успішність як професійних дій, так і поведінкових реакцій в процесі професійної і повсякденної діяльності.

О.В. Тімченко наділяє поняття психічної стійкості характеристикою адекватності психічного стану діяльності фахівця, яка дає йому можливість підтримувати максимальну працездатність у різноманітних, у т. ч. і напружених ситуаціях, досягаючи успіху у межах життєвої стратегії. Мова йде про здатність суб'єкта діяльності успішно протистояти умовам, які можуть негативно вплинути на його працездатність. На його думку, з одного боку, ця стійкість є достатньо стабільною. З іншого боку, вона передбачає обов'язковість взаємного розвитку і відповідності вимогам діяльності не лише суб'єктно-діяльнісних характеристик, а й індивідуальних, особистісних, найбільш типових та самобутніх, які характеризують особистість як неповторну індивідуальність. Це дає їм можливість стверджувати, що від рівня розвитку психічної стійкості напряму залежить рівень професіоналізму фахівців [10].

Психічна стійкість, таким чином, може розглядатися як інтегральна характеристика особистості, яка детермінує усі основні процеси: мотиви, можливості формування надситуативної активності, цілепокладання, ухвалення рішень, фрустраційну і стресову пластичність та ін. Психічна стійкість сприяє психічному і особистісному розвитку фахівця, а також забезпеченню і збереженню його психічного здоров'я. Важливість цієї категорії визначає інтерес до тих чинників, які впливають на її розвиток. У роботах О. О. Бодальова і В. В. Століна представлено три таких групи чинників. Об'єктивні чинники як передумови або умови її розвитку містять макросоціальні (економічний і культурний рівні суспільства; системи виховання, властиві суспільству; рівень соціальної захищеності; етнокультурні традиції виховання), мікросоціальні (процеси, що виникають у малих групах - у сім'ї, в освітніх установах тощо) і соматопсихічні чинники. До групи суб'єктивних чинників належать ті, що становлять внутрішню логіку розвитку (саморозвитку), серед них: специфіка потребово-мотиваційної сфери; особливості свідомості і самосвідомості; поведінковий стиль. Крім того, автори виокремлюють групу проміжних чинників, які засновані на положенні про те, що фахівець є суб'єктом життєдіяльності і соціопредметного середовища. Ця група чинників розкриває характеристики спілкування, специфіку взаємин фахівців [8]. До показників психічної стійкості дослідники відносять упевненість у собі, відповідальність, вміння долати несприятливі обставини, захопленість завданням, організованість, ясність самосвідомості, позитивне ставлення до життя, які віддзеркалюються в ефективності і надійності виконуваної людиною діяльності.

У здатності до розвитку саморегуляції психічної стійкості відображені як вроджені особливості індивіда (типологія нервової системи, інтровертованість - екстравертованість, нейротизм – емоційна врівноваженість та ін.), так і у значно більшій мірі особливості його спеціалізації (навчання, професійна підготовка тощо). Оскільки вроджені особливості практично змінити майже неможливо, то формування здатності до саморегуляції психічної стійкості може бути зведено до програми спеціальної підготовки фахівців.

Збереження фахівцем оптимальних функціональних станів в умовах стресу є одним з важливих психологічних чинників забезпечення надійності, ефективності і успішності його діяльності. Результати дослідження природи стійкості, шляхів і засобів її формування, підтримання, особливостей її кореляції із характеристиками професійної діяльності має важливе значення для психологічного забезпечення діяльності фахівця, який виконує свої службові обов'язки під впливом значної кількості екстремальних чинників. «Загальним» для зазначених умов діяльності постає вплив екстремальних чинників, що призводить до виникнення у суб'єкта діяльності стресових станів. Найбільш повною та адекватною сучасному рівню розвитку психології є класифікація екстремальних чинників В. Д. Небиліцина [7]. У ній достатньо повно представлено зовнішні чинники («стресори»), які можна

розглядати як первині джерела напруження та перенапруження, а також внутрішні особистісні чинники, які опосередковують вплив перших і визначають особливості психічного відображення й оцінки ситуації. Проте, для аналізу екстремальних умов, що визначають необхідність саморегуляції психічної стійкості у діяльності фахівців, доцільно обирати дещо розширену класифікацію екстремальних умов трудової діяльності В. О. Бодрова. На його думку, усі вони можуть розглядатись як можливі джерела стресу [2, с. 39 - 40]: організаційні характеристики, робочі характеристики, індивідуальні характеристики.

«Особливе» для різних за екстремальністю умов діяльності можна розрізняти за характером впливу, за формою або видом, за інтенсивністю або регулярністю впливу, за ступенем небезпеки, за характеристиками наслідків. Тому загальним для особливих, екстремальних й надекстремальних умов діяльності є: вплив екстремальних чинників; виникнення під цим впливом негативних функціональних станів типу динамічного розузгодження (стресів); високі нервово-психічні та енергетичні витрати; включення у діяльність резервних можливостей. Відмінність між ними полягає не у виді екстремальних чинників, що діють, а у періодичності, частоті або тривалості їхньої дії, у кількісних характеристиках їхньої інтенсивності (потужності, сили).

Психологами доведено, що процес розвитку особистості виявляється у збільшенні ролі внутрішніх чинників та удосконаленні саморегуляції. Лише той, хто готовий керувати собою і змінювати зовнішні обставини, хто визнає себе суб'єктом власної життєдіяльності, при наявності відповідних вмінь дійсно демонструє високий рівень розвитку саморегуляції [11]. Тому розвиток здатності до саморегуляції психічних станів, оволодіння прийомами саморегуляції є суттєвими ознаками рівня професійної придатності спеціаліста. Іншими словами, процеси саморегуляції визначають і характеризують рівень професійної придатності особистості. Від механізмів саморегуляції залежить мобілізація внутрішніх ресурсів організму, його адаптація до умов професійної діяльності, аналіз можливостей особистості і співвіднесення їх із вимогами діяльності, побудова і корекція особистих планів, стратегій поведінки і перспектив розвитку тощо. Професійна придатність суб'єкта діяльності залежить від особливостей розвитку функціональних станів організму і його стійкості до крайніх форм їхніх проявів (стресу, перевтоми, фрустрації тощо), що обумовлює необхідність вивчення психофізіологічних механізмів регуляції цих станів.

Саме тому сьогодні набирає актуальності дослідження проблеми впливу психогенних та емоціогенних чинників професійної діяльності на психічні стани фахівця. Як свідчать результати досліджень, професійні стреси найчастіше виникають:

у престижних і високооплачуваних сферах – тривожність, викликана страхом залишитися без роботи в умовах нестабільності;

у професіоналів в активному віці – стрес «перенапруження», пов'язаний із вимушеною роботою на межі психофізіологічних можливостей в умовах інтенсифікації праці;

в осіб, професійно усталених, досвідчених, але менш мобільних за обставин, що склалися, - стрес «непотрібності» як хронічне переживання недостатньої професійної самореалізації і «соціального невизнання» (неадекватний кваліфікації низький рівень зарплати і майбутніх пенсій);

в осіб із хронічним станом «обманутих очікувань» і підвищеним соціальним негативізмом – «стрес ветеранів» [5; 9].

Висновки. Таким чином, професійна діяльність фахівців супроводжується системою психологічних, емоціогенних чинників, які у випадку несформованості механізмів саморегуляції, психічної стійкості негативно вплинуть на її результати. Результати проведеного аналізу дозволяють зробити висновки про те, що здатність людини до саморегуляції

психічних станів суттєво впливає на ефективність та продуктивність професійної діяльності. Здатність фахівця до саморегуляції психічних станів є важливим показником його психічної придатності до багатьох професій, особливо до тих, які пов'язані із необхідністю виконання професійного обов'язку в особливих та екстремальних умовах, із загрозою для життя та здоров'я як самого фахівця, так і його рідних та близьких. Неврахування або ігнорування цього чинника призводить до значних збитків соціального і психологічного характеру: професійних невдач, розвитку психосоматичних захворювань, появи міжособистісних й внутрішньоособистісних конфліктів, професійних деформацій, плинності кадрів, втрати працівниками інтересу до роботи, необхідності їхньої перекваліфікації.

Список використаних джерел

1. Аршава І.Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.02 «Психофізіологія» / І. Ф. Аршава. – К., 2007. – 33 с.

2. Бодров В.А. Информационный стресс / Бодров В.А. – М.: ПЕР СЭ, 2000. – 352 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. - Київ; Ірпінь: Перун, 2009. - 1728 с.

4. Грицина О.М. Розвиток психологічної стійкості у керівників органів охорони державного кордону України: автореф. дис. … канд. психол. наук: спец. «Психологія діяльності в особливих умовах» / О.М. Грицина. - Хмельницький, НА ДПСУ, 2018. 20 с.

5. Кириленко О.А. Психологічні детермінанти професійного стресу у представників професії типу «людина – людина»: автореф. дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.03 «Психологія праці; інженерна психологія» / О. А. Кириленко. – К., 2007. – 20 с.

6. Максименко С.Д. Загальна психологія / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук; К.: Ваклер, 2004. – 528 с.

7. Небылицын В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий / Небылицын В. Д. – М.: Наука, 1976. – 336 с.

8. Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования / под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Педагогика, 1989. – 206 с.

9. Тептюк Ю.О. Психологічні умови розвитку стресостійкості у соціальних працівників різних вікових категорій: дис. канд. психол. наук: спец. «Педагогічна та вікова психологія» / Ю.О. Тептюк. К: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2021. - 210 с.

10. Тімченко О.В. Проблема психологічної готовності військового фахівця до екстреної дії в стані емоційного стресу: автореф. дис канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. В. Тімченко. – Х., 1995. – 24 с.

11. Фурс О.Й. Особливості розвитку психічної саморегуляції майбутніх магістрів військового управління в процесі їх практичної підготовки: дис. канд. психол. наук: спец. «Психологія діяльності в особливих умовах» / О.Й. Фурс. – Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Київ, 2021. - 167 с.

References

1. Arshava I.F. (2007) Emocijna stijkist' ljudyny ta i'i' diagnostyka [Emotional stability of a person and his diagnosis]: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja d-ra psyhol. nauk: spec. 19.00.02 «Psyhofiziologija» / I. F. Arshava. – K. – 33 s. (in Ukranian)

2. Bodrov V.A. (2000) Informacionnyj stress [Information stress] / Bodrov V.A. – M.: PER SJe. – 352 s. (in Russian)

3. Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoi' ukrai'ns'koi' movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / [uklad. i gol. red. V.T. Busel]. - Kyi'v; Irpin': Perun, 2009. - 1728 s. (in Ukranian)

4. Grycyna O.M. (2018) Rozvytok psyhologichnoi' stijkosti u kerivnykiv organiv ohorony derzhavnogo kordonu Ukrai'ny [Development of psychological stability in the heads of state border guards of Ukraine]: avtoref. dys. … kand. psyhol. nauk: spec. «Psyhologija dijal'nosti v osoblyvyh umovah» / O.M. Grycyna. - Hmel'nyc'kyj, NA DPSU, 2018. 20 s. (in Ukranian)

5. Kyrylenko O.A. (2007) Psyhologichni determinanty profesijnogo stresu u predstavnykiv profesii' typu «ljudyna – ljudyna» [Psychological determinants of occupational stress in members of the profession such as "man - man"]: avtoref. dys. kand. psyhol. nauk: spec. 19.00.03 «Psyhologija praci; inzhenerna psyhologija» / O. A. Kyrylenko. – K. – 20 s. (in Ukranian)

6. Maksymenko S.D. (2004) Zagal'na psyhologija [General Psychology] / S.D. Maksymenko. – M. : Refl-buk; K.: Vakler. – 528 s. (in Ukranian)

7. Nebylicyn V.D. (1976) Psihofiziologicheskie issledovanija individual'nyh razlichij [Psychophysiological studies of individual differences] / Nebylicyn V. D. – M.: Nauka. – 336 s. (in Russian)

8. Sem'ja v psihologicheskoj konsul'tacii: Opyt i problemy psihologicheskogo konsul'tirovanija [Family in psychological counseling: Experience and problems of psychological counseling] / pod red. A. A. Bodaleva, V. V. Stolina. – M.: Pedagogika, 1989. – 206 s. (in Russian)

9. Teptjuk Ju.O. (2021) Psyhologichni umovy rozvytku stresostijkosti u social'nyh pracivnykiv riznyh vikovyh kategorij [Psychological conditions for the development of stress resistance in social workers of different ages]: dys. kand. psyhol. nauk: spec. «Pedagogichna ta vikova psyhologija» / Ju.O. Teptjuk. K: NPU im. M.P. Dragomanova. - 210 s. (in Ukranian)

10. Timchenko O.V. (1995) Problema psyhologichnoi' gotovnosti vijs'kovogo fahivcja do ekstrenoi' dii' v stani emocijnogo stresu [The problem of psychological readiness of a military specialist for emergency action in a state of emotional stress]: avtoref. dys kand. psyhol. nauk: spec. 19.00.01 «Zagal'na psyhologija, istorija psyhologii'» / O. V. Timchenko. – H. – 24 s. (in Ukranian)

11. Furs O.J. (2021) Osoblyvosti rozvytku psyhichnoi' samoreguljacii' majbutnih magistriv vijs'kovogo upravlinnja v procesi i'h praktychnoi' pidgotovky [Features of the development of mental self-regulation of future masters of military management in the process of their practical training]: dys. kand. psyhol. nauk: spec. «Psyhologija dijal'nosti v osoblyvyh umovah» / O.J. Furs. – Nacional'nyj universytet oborony Ukrai'ny imeni Ivana Chernjahovs'kogo, Kyi'v. - 167 c. (in Ukranian)

Summary

Stanishevskaya V. *Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychyna*

INFLUENCE OF EXTREME CONDITIONS OF ACTIVITY ON MENTAL PERSISTENCE OF PERSONALITY

The article analyzes the influence of extreme conditions on the mental stability of the individual. In particular, it is noted that the professional activity of specialists is accompanied by a system of psychological and emotional factors, which in case of immaturity of self-regulation mechanisms, mental stability will negatively affect its results.

The mental resilience of a specialist occupies one of the central places in psychological research, in which it is considered as the ability to meet the requirements of maintaining the effectiveness of activities in various, including extreme situations. The essence of the mental stability of the specialist is a specific personal and professional orientation, focus on certain goals, which consists in a certain nature of the moral orientation of man and his abilities. That is, mental resilience is a relatively constant but specific manifestation of all components of the psyche, which have a certain direction and express the harmony of human connection with the environment in specific conditions.

Thus, in the psychological aspect, mental resilience represents the harmony of intellectual, emotional, volitional and personal-professional qualities that ensure the success of professional actions and behavioral reactions in the process of management and life strategy.

The impact of extreme factors can be short-term and long-term. In the first case, response programs are updated, which are always "ready" for a person. The second case requires adaptive reorganization of human functional systems, sometimes extremely unpleasant for the subject, and sometimes even unfavorable for his health. This emphasizes the relevance and importance of finding ways to develop the ability of professionals to self-regulate mental resilience in extreme conditions.

The results of the analysis allow us to conclude that a person's ability to self-regulate mental states significantly affects the efficiency and productivity of professional activities. The ability of a specialist to self-regulate mental states is an important indicator of his mental fitness for many professions, especially those related to the need to perform professional duties in special and extreme conditions, threatening the life and health of both the specialist and and his family and friends. Ignoring or ignoring this factor leads to significant losses of social and psychological nature: professional failures, development of psychosomatic diseases, interpersonal and intrapersonal conflicts, professional distortions, staff turnover, loss of interest in work, the need for retraining.

Key words*: extreme conditions; mental stability; personality; self-regulation; mental states; professional activity.*

Recelved/Поступила: 10.04.22.

УДК 159.98
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–113-120

Харченко Н. А. *кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини*
https://orcid.org/0000-0001-6571-0976
Дробик М. П. *бакалавр кафедри психології Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини*

ВПЛИВ ТЕМПЕРАМЕНТУ НА ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ РІЗНОЇ СТАТІ

Стаття присвячена аналізу впливу темпераменту на особливості адаптації студентів різної статі. Визначено поняття адаптації, темпераменту, екстраверсії-інтроверсії. Доведено, що темперамент людини пов'язаний з особливостями навчальної та професійної діяльності. Проаналізовано вплив основних якостей темпераменту на успішність у соціальній та навчальній діяльності, окреслено рекомендації щодо роботи зі студентами із різними типами темпераменту.

Ключові слова: *адаптація; квазіадаптація; темперамент; інтроверсія; екстраверсія.*

Вступ. Інтенсифікація освітнього процесу обумовлює необхідність швидкої адаптації студентів до вимог навчально-виховного процесу. Тому особлива увага приділяється особистості та індивідуальності студента, процесу його адаптації до нового освітнього середовища. У контексті завдань навчання у ЗВО адаптація розглядається в контексті здатності сприйняти вимоги і норми організації освітнього процесу, а також здатності розвиватися в новому для себе середовищі, реалізовувати свої здібності та потреби, не вступаючи з цим середовищем в суперечності. Враховуючи один із основних принципів навчання у ЗВО – принцип природовідповідності та потребу суспільства у новій генерації фахівців – сильних особистостей із високою працездатністю, особливою функцією ВНЗ є дослідження та врахування індивідуальних особливостей студентів й організація такого навчально-виховного процесу, який би сприяв гармонійному розвитку особистості.

Кожна людина є індивідуальністю з дня народження, тому що майбутній темперамент особистості закладено на вже рівні генотипу. Темперамент вважають найбільш стійкою характеристикою особистості, яка майже не змінюється впродовж життя, виявляється в усіх сферах життєдіяльності і характеризує індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто, за показниками темпу, швидкості, ритму, інтенсивності, енергійності, емоційності. Доведено, що темперамент людини пов'язаний з особливостями її навчальної та професійної діяльності. Це є свідомим актом виявлення й твердження індивідуально-психологічних особистісних і суб'єктивних можливостей "Я"–концепції з метою визначення себе як творчої особистості й індивідуальності. Даних щодо впливу типологічних якостей людини на ефективність адаптації до професійної діяльності в літературі недостатньо, незважаючи на те. що проблема співвідношення типу темпераменту та діяльності є однією з найважливіших проблем загальної та диференціальної психології

Метою цієї статті є опис аналізу впливу темпераменту на особливості адаптації студентів різної статі.

Завданнями статті є визначення темпераменту, екстраверсії, інтроверсії та адаптації, їх специфіки у студентів різної статі, аналіз впливу рис темпераменту на адаптацію до соціального функціонування.

Теоретичне підґрунтя. Проблема темпераменту має велику історію, цікавість до неї пов'язана зі спробами зрозуміти,

яким чином люди відрізняються один від одного працездатністю, вразливістю, стомлюваністю, темпом психічної діяльності, способами зовнішнього прояву своїх стосунків, спрямованістю, переважно, всередину, на себе, чи зовні, на оточуючий світ. Темперамент (від лат. temperamentum – співвідношення) запропонований ще давньогрецьким лікарем Гіппократом (460-377 рр. до н.е.). Нині у психологічній науці під темпераментом розуміють сукупність найбільш стійких індивідуально-психологічних особливостей людини, що характеризує динамічну сторону їх психічної діяльності і поведінки. Залежно від поєднання цих властивостей процесів збудження і гальмування, розрізняють чотири основні типи вищої нервової діяльності: слабкий; сильний неврівноважений; сильний врівноважений рухливий; сильний врівноважений інертний. В.М. Русалов вважав, що в основі темпераменту лежить конституція людини (що охоплює біологічні основи психіки різного рівня), в якій значне місце належить мозковим механізмам. Він розумів властивості нервової системи як основні характеристики функціональних систем, що забезпечують інтегративну аналітичну та синтетичну діяльність мозку. Психологічною основою темпераменту є не самі по собі властивості нервової системи чи їх поєднання, а типові особливості перебігу психічних процесів і поведінки, які ці процеси породжують (активність, гальмівність, продуктивність, збудливість і здатність до переключення) [4].

З точки зору психологів, чотири темпераменти – це всього лише одна з можливих систем для оцінки психологічних особливостей (наприклад, інтроверт-екстраверт та інші). Описи темпераментів доволі сильно відрізняються в різних психологів і вочевидь включають у себе досить велику кількість факторів. Були спроби підвести науково-експериментальну базу під теорію темпераментів (І. П. Павлов, Г. Ю. Айзенк, Б. М. Теплов та ін.), однак отримані дослідниками результати лише частково сумісні між собою. Цікавим є дослідження Т. А. Блюминої, в якому вона робить спробу зіставити теорію темпераментів зі всіма відомими на той час (понад 100) психологічними типологіями, в тому числі з точки зору методів визначення поданих типів. В цілому, класифікація за темпераментами не задовольняє сучасних вимог до факторного аналізу особистості і нині цікава радше з історичної точки зору [6].

При зіставленні різних концептуальних поглядів на поняття темпераменту можна виділити деякі загальні риси: 1) змістовні (психофізіологічні) та динамічні (діяльнісні) прояви темпераменту; 2) ступінь активності та емоційності як основні показники типу темпераменту.

Концептуальної різноманітність сучасних підходів проблеми темпераменту може бути осмислена в контексті двох альтернативних напрямів. Перший визначає темперамент як вроджений та відносно слабко схильний до змін під впливом оточуючого середовища та виховання. Представники другого напряму стверджують, що темперамент як індивідуальну характеристику людини не можна вважати вродженим, оскільки він є психічним утворенням і значною мірою піддається педагогічній корекції, вольовій регуляції [7].

Спроби обґрунтування основних чинників адаптації особистості зроблені багатьма дослідниками у зарубіжній і вітчизняній психології (З. Фройд, А. Фройд, Г. Гартман, Е. Еріксон, С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська). Так, на думку представників психоаналітичного напряму (З. Фройд, А. Фройд, Г. Гартман) процес адаптації детермінований конфліктами в розвитку особистості, функціонуванням захисних механізмів, які сприятливо вирішують ці конфлікти і зумовлюють (або не зумовлюють) психічну рівновагу особистості. В рамках гуманістичного напрямку (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм) основними умовами адаптації є: індивідуальні особливості, які характеризують особистість, що самоактуалізується; високий показник конгруентності «Реального Я» і

«Ідеального Я»; ціннісні орієнтації з точки зору їх нормативності в суспільстві. Представники бихевіористського напрямку (Б. Ф. Скіннер, А. Бандура та ін.) вважають, що головним джерелом розвитку особистості є середовище, а основними умовами адаптації – зовнішні умови виховання. В рамках інтеракціоністського напрямку (Л. Філіпс та ін.) на адаптацію впливають як внутрішньопсихічні (особистісні риси – цілеспрямованість, активність, самостійність), так і середовищні фактори (умови виховання). Представники когнітивного напрямку (Ж. Піаже, Л. Фестінгер та ін.) розглядають адаптаційні властивості інтелекту і приходять до висновку про те, що розвинені інтелектуальні здібності можуть бути умовою адаптації особистості. В контексті діяльнісного підходу (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, К. Абульханова-Славська) основною умовою адаптації є діяльність. Діяльність розуміється як складна динамічна система взаємодії суб'єкта зі світом, в процесі якого і формуються властивості особистості [5].

Розвиток науки виявив багатоаспектність феномену адаптації, який вийшов за межі загальної біології та почав вивчатися у медицині й фізіології, де категорія адаптації увійшла у пояснювальну модель пристосованості будови та функцій організму та його елементів до умов змінюваного середовища. Таким чином, наприклад основною метою шкільної психологічної служби, як вважають багато авторів, є превентивна система дій, направлених на забезпечення індивідуального підходу до кожного суб’єкта освітньої діяльності, гармонізація середовища та гуманізація суспільних відносин в освіті [2, с. 393].

Реалізація психологічного підходу до адаптації передбачає зосередження на розгляді процесу взаємодії людини з малою групою. З точки зору соціальної психології адаптацією є процес входження особистості у малу групу, засвоєння нею усталених норм, відповідно, за соціально-психологічним підходом, біологічний, фізіологічний, психологічний і соціальний розвиток людини взаємозумовлені і взаємопов’язані, постійно збагачуються та змінюються шляхом активної діяльності людини, при цьому першочергове значення надається процесу вибору дій самим індивідом та їх зв'язок із соціальною практикою.

Адаптація людини виявляється також у виникненні пристосувальних форм поведінки при зміні обстановки. К. Платонов визначає психічну адаптацію як пластичне пристосування внутрішніх змін до змін зовнішніх, тобто урівноваження психічного розвитку та психічного стану та змінених характеристик середовища. В структурі психічної адаптації він виділяє три компоненти, тісно пов’язані між собою: *психофізіологічна адаптація* – пластичне пристосування *організму* шляхом зумовленої змінами середовища перебудови фізіологічних функцій; *психологічна адаптація* – пластичне пристосування *особистості* до змін середовища на рівні емоційного стану, корекція цілей та очікувань; *психосоціальна адаптація* – пластичне пристосування *особистості* до вимог нового середовища, коригування стратегії поведінки та напрямку активності [1].

Тобто, сутність адаптації полягає у тому, щоб, ставши частиною середовища, активно впливати на нього та брати свідому участь в його зміні і перетворенні. Лише набуваючи певної свободи, можна успішно впливати на середовище свого функціонування, в свою чергу, особистісна активність не може існувати поза процесами адаптації.

Принциповою відмінністю функціонування системи психічної адаптації людини від всіх інших самоврядних систем є наявність механізмів свідомої саморегуляції, в основі яких лежить суб'єктивна індивідуально-особистісна оцінка природних і соціальних впливів на людину. Завдяки цьому здійснюється втручання свідомої інтелектуальної активності людини в саморегулюючі процеси адаптації. Адаптована психічна

діяльність є найважливішим фактором, що забезпечує людині стан здоров'я. У тому випадку, коли ці «здібності» відповідають рівню, необхідному для активної життєдіяльності, або перевищують його, можна говорити про адаптовану, «нормальну» психічну діяльність людини.

Методи дослідження. В даному емпіричному дослідженні використані наступні методики: Особистісний опитувальник Г. Айзенка (EPI) і адаптації А.Г. Шмельова; Особистісний опитувальник TIPI; опитувальник ОСАДА (С.І. Яковенко).

Особистісний опитувальник Г. Айзенка (EPI) і адаптації А.Г. Шмельова. Залучаючи дані з фізіології вищої нервової діяльності, Г. Айзенк висловлює гіпотезу про те, що сильний і слабкий типи, за І. Павловим, дуже близькі до екстравертованого і інтравертованого типів особистості. Природа інтроверсії і екстраверсії вбачається у уроджених властивості центральної нервової системи, які забезпечують врівноваженість процесів збудження і гальмування. Таким чином, використовуючи дані обстеження за шкалами екстраверсії, інтроверсії і нейротизму, можна вивести показники темпераменту особистості за класифікацією І. Павлова, який описав чотири класичних типу: сангвінік (по основним властивостями центральної нервової системи характеризується як сильний, врівноважений, рухливий), холерик (сильний, неврівноважений, рухливий), флегматик (сильний, урівноважений, інертний), меланхолік (слабкий, неврівноважений, інертний). Нині, розроблений ще у 1963 році тест-опитувальник EPI впевнено займає перше місце серед інших психодіагностичних методик дослідження темпераменту.

Особистісний опитувальник TIPI (Ten-Item Personality Inventory) призначений для вимірювання шкал Великої П'ятірки. За останні роки п’яти-факторна модель особистісних рис (так звана «Велика п'ятірка») набула статусу «золотого стандарту» в психологічному дослідженні індивідуальних відмінностей. Опитувальники, побудовані на базі даної моделі (що включає такі фактори, як «нейротизм (neuroticism) або емоційна стабільність (emotional stability)», «екстраверсія (extraversion)», «відкритість новому досвіду (openness to experience)», «дружелюбність (agreeableness)» і «сумлінність (conscientiousness)») широко використовуються в цілях діагностики особистості як в наукових дослідженнях, так і в прикладних цілях.

Оцінку соціальної адаптованості здійснено шляхом впровадження *Опитувальника стану адаптації «ОСАДА» С. Яковенка*. Методика складається із 30 тверджень, на які досліджуваний повинен обрати один із чотирьох варіантів відповіді. Сумарний бал максимально складає 90 балів, від 0 до 18 балів за кожною із п’яти шкал: задоволеності собою, ситуацією, спілкуванням, здоров’ям і способом життя, діяльністю на роботі і вдома. Результат від 0 до 3 балів в окремих шкалах, але менше 12 балів сумарно є ознакою «квазіадаптивності» респондента і спостерігається у інфантильних осіб. Результат від 4 до 6 балів і до 30 балів сумарно характерний для осіб з успішною адаптацією; а від 7 до 9 (сумарно до 45 балів) – для осіб, адаптація яких є успішною, хоча і досягається ціною певної напруги. Результат від 10 до 12 балів за шкалами і 61-75 балів сумарно вказує на наявність субекстремальної адаптації, в якій може бути показана разова консультація психолога; а при 13-15 балах за шкалами та сумарно 76-90 балів – екстремальна адаптація – може знадобитися тривала психологічна допомога.

Отримані дані піддавалися статистичному аналізу (кореляційний r-критерій Пірсона, t-критерій Стьюдента, U-критерій Манна-Уітні) з подальшою їхньою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням.

Результати і обговорення.

Насамперед ми проаналізували особливості темпераменту досліджуваних студентів (табл. 1).

Табл. 1

Результати діагностики за особистісним опитувальником Г. Айзенка (EPI) в адаптації А.Г. Шмельова чоловіків і жінок

	Чоловіки (n=42)	Жінки (n=44)	Всього (n=86)
Сангвінік	14 (33,3%)	21 (47,73%)	35 (40,69%)
Холерик	17 (40,47%)	8 (18,18%)	25 (20,06%)
Меланхолік	2 (4,76%)	12 (27,28%)	14 (16,28%)
Флегматик	9 (21,43%)	3 (6,82%)	12 (13,95%)

Отже, досліджувані студенти 1-4 курсів переважно є сангвініками (40,69%) та холериками (20,06%), при цьому серед сангвініків більше жінок (47,73%), а серед холериків – чоловіків (40,47%). Подібна ситуація спостерігається й щодо меланхоліків та флегматиків, перших більше серед жінок (27,28%), а других – серед чоловіків (21,43%). Загалом у досліджуваній вибірці представлено всі типи темпераментів.

Характеристика впливу якостей темпераментів на адаптацію здійснена за допомогою відносно нового для вітчизняної психології опитувальника TIPI (табл. 2).

Табл. 2

Результати діагностики за опитувальником TIPI чоловіків і жінок (середні значення і стандартне відхилення)

	Чоловіки (n=42)	Жінки (n=44)	Всього (n=86)
Екстраверсія	6,12±0,45	6,45±1,43	6,285±0,94
Дружелюбність	5,23±0,87	6,58±0,19*	5,905±0,53
Добросвісність	3,18±0,56	2,19±1,33	2,685±0,945
Емоційна стабільність	4,77±2,44	4,08±1,85	4,425±2,145
Відкритість новому досвіду	6,42±0,59**	5,11±0,18**	5,765±0,385

** відмінності статистично значущі при p<0,001

* відмінності статистично значущі при p <0,05

Отже, більшість досліджуваних характеризуються екстраверсією, що узгоджується із результатами попередньої методики, згідно з якою нашу вибірку переважно склали сангвініки та холерики, помірним рівнем відкритості новому досвіду та дружелюбності, нижче середнього – емоційної стабільності та низьким – добросовісності. Статистично значущі відмінності між чоловіками та жінками виявлено за шкалами відкритості новому досвіду (вищій у чоловіків: 6,42±0,59 проти 5,11±0,18 у жінок) і дружелюбності (вищій у жінок: 6,58±0,19 проти 5,23±0,87 у чоловіків), за іншими шкалами методики значущих відмінностей не встановлено.

Результати кореляційного аналізу використаних методик дослідження темпераменту та адаптації представлено у табл. 3.

Таб. 3

Кореляційний зв'язок адаптації та типу темпераменту студентів

Види адаптованості	Сангвінік	Холерик	Меланхолік	Флегматик
Квазіадаптація	0,796**	0,583**	0,301	0,233
Успішна адаптація	0,608*	0,538*	0,499*	0,531*
Відносно успішна адаптація	0,503*	0,497*	0,528*	0,572*
Субекстремальна адаптація	-0,397	0,703*	0,381	0,296
Екстремальна адаптація	0	0	0	0

** результати статистично значущі при p<0,001

* результати статистично значущі при p <0,05

Отже, холерики характеризуються переважно успішною та квазіадаптацією, сангвініки – квазіадаптацією, успішною та відносно успішною адаптацією, меланхоліки і флегматики – переважно відносно успішною адаптацією; субекстремальна адаптація виявлена у незначного відсотку холериків, а екстремальна – не властива досліджуваній вибірці.

За результатами емпіричного дослідження охарактеризовано вплив

різних видів темпераменту на адаптацію студентів.

Сангвінік – весела, комунікабельна людина, оптиміст, гуморист, балагур. Така людина чимось швидко захоплюється, але дуже сильно це їй набридає. Сангвінік багато обіцяє, але не завжди виконує те, що обіцяв. Проте напружена розумова чи фізична праця його швидко втомлюють. Його почуття нестійкі, не відрізняються стійкістю та тривалістю. Сангвінік – життєрадісна людина, що відрізняється великою рухливістю. Сангвінік вразливий, швидко відгукується на зовнішні подразники, відрізняється невеликою поглибленістю в особисті переживання, неуважністю, незібраністю. Сангвінік у своїх рішеннях досить поспішна людина, вона мало замислюється над рішенням, часто розпорошує свої сили. Швидко забуває неприємності й радості, образи й смуток. «Чистий» сангвінік швидко пристосовується до нових умов, швидко сходиться з людьми, товариський. Почуття легко виникають і змінюються, емоційні переживання, як правило, неглибокі. Міміка багата, рухлива, виразна. У зв'язку з цим не може успішно виконувати справи, яка потребує рівної витрати сил, тривалого і методичного напруження, посидючості, стійкості уваги, терпіння він погано адаптується до монотонної діяльності. Сангвінік добре піддається вихованню й перевихованню, якщо в нього вдається викликати інтерес до справи. Робота із сангвініком вимагає від педагога бадьорого, життєрадісного й активного настрою, тобто необхідності поводитися зі студентом відповідно до його темпераменту. Млявість, інертність педагога може розхолодити тонус сангвініка, знизити його сприйнятливість, працездатність.

Холерик – про таку людину кажуть, що вона гаряча і нестримана. Разом з тим холерик швидко заспокоюється тоді, коли йому ідуть на зустріч. Люди цього темпераменту швидкі, надмірно рухливі, неврівноважені, збудливі, всі процеси у них протікають інтенсивно. Мають яскраву міміку, швидке мовлення та різкі рухи. Холерик відрізняється підвищеною збудливістю, дії переривчастий. Йому властиві різкість і стрімкість рухів, сила, імпульсивність, яскрава виразність емоційних переживань. Внаслідок неврівноваженості, захопившись справою, схильний діяти з усіх сил, виснажуватися більше, ніж слід. Маючи громадські інтереси, темперамент проявляє в ініціативності, енергійності, принциповості. При відсутності духовного життя холеричний темперамент часто проявляється в дратівливості, ефективності, нестриманості, запальності, нездатності до самоконтролю при емоційних обставинах.

Флегматик – «холоднокровна людина», спокійна, урівноважена, неквапліва. В діяльності переважають впертість, продуманість, ґрунтовність. Як правило, доводить розпочату справу до кінця. Почуття флегматиків майже не помітні, у спілкуванні з людьми вони спокійні, стримані, мають стійкий настрій. Флегматик характеризується порівняно низьким рівнем активності поведінки, нові форми якої виробляються повільно, але є стійкими. Володіє повільністю і спокоєм у діях, міміці й мови, рівністю, постійністю, глибиною почуттів і настроїв. Наполегливий і завзятий «трудівник життя», він рідко виходить з себе, не схильний до афектів, розрахувавши свої сили, доводить справу до кінця, рівний у відносинах, в міру товариський, не любить даремно базікати. Економить сили, даремно їх не витрачає. Залежно від умов в одних випадках флегматик може характеризуватися «позитивними» рисами – витримкою, глибиною думок, сталістю, ґрунтовністю тощо, В інших – млявістю, байдужістю до навколишнього, лінню і безвільністю, бідністю і слабкістю емоцій, схильністю до виконання одних лише звичних дій. Флегматики виявляють серйозність до своїх обов'язків, досягають прекрасних результатів у роботі, добре піддаються вихованню й перевихованню.

Меланхолік – це людини з високою чутливістю та малою реактивністю, їх легко образити, вони часто плачуть. Настрої змінюються повільно, відрізняються глибиною та носять астенічний характер. Міміка та жести маловиразні, голос тихий, рухи стримані. В діяльності часто мало зацікавлені (зацікавленість пов'язана у них із сильним нервовим напруженням). Уникають

спілкування із малознайомими людьми, схильні до самотності. У нього реакція часто не відповідає силі подразника, присутня глибина і стійкість почуттів при слабкому їх вираженні. Йому важко довго на чомусь зосередитися. Сильні впливу часто викликають у меланхоліка тривалу гальмівну реакцію (опускаються руки). Йому властиві стриманість і приглушеність моторики й мови, сором'язливість, боязкість, нерішучість. У нормальних умовах меланхолік – людина глибока, змістовна, може бути хорошим трудівником, успішно справлятися з життєвими задачами. При несприятливих умовах може перетворитися на замкнутого, боязкого, тривожного, вразливого, схильного до важких внутрішніх переживань таких життєвих обставин, які зовсім цього не заслуговують. Зазвичай студенти-меланхоліки прагнуть уникати надмірного спілкування і відчувають себе некомфортно, коли потрапляють в нові обставини або ситуації. Це викликає у них гальмівний стан. Однак, при сприятливих умовах такі студенти відчувають себе спокійно і навчаються досить непогано. Студенти-меланхоліки важко переживають напруження, іспити, вони губляться при будь-яких вирішальних ситуаціях. Їх стиль поведінки – уникнення труднощів та проблем. Викладачі мають враховувати при таких ситуаціях, тип темпераменту студентів, а також те, що вони надзвичайно вразливі. У будь-якій ситуації меланхоліку потрібна психологічна підтримка, психологічний комфорт.

Доведено, що тип темпераменту залежить від спадковості, проте окремі показники темпераменту можуть змінюватися залежно від умов навчання, виховання та трудової діяльності людини. Обставини життя впливають на функціонування центральної нервової системи. Одні з них сприяють певному розвиткові сили та рухливості психічних процесів, емоційній збудливості, а інші, навпаки, повільності, стриманості тощо. Так, спокійний урівноважений флегматик за умови багаторазового повторювання одноманітних сильних емоційних подразників виявляє емоційний вибух і поводить себе як холерик, а холерик під впливом певних факторів навколишнього середовища може виявляти невпевненість, розгубленість, нерішучість, як меланхолік.

Висновки. Адаптаційні процеси людини передбачають взаємодію різних комбінацій діяльнісних, поведінкових і інформаційно-психологічних, окремих напрямків адаптації, вся сукупність яких спрямована на реалізацію певних потреб сучасного суспільства.

Роль темпераменту в діяльності полягає в тому, що від нього залежить ступінь та характер впливу на діяльність як зовнішніх умов, так і внутрішніх - тобто індивідуально-психологічних властивостей людини. Тому одним з шляхів пристосування темпераменту до вимог діяльності є формування індивідуального стилю діяльності. Отже, темперамент (від латинського – належне співвідношення частин) - прояв типу вищої нервової діяльності у діяльності та поведінці людини. Тип вищої нервової діяльності надає своєрідності поведінці людини, накладає характерний відбиток на людину – визначає рухливість її психічних процесів, їх стійкість, але не визначає ні поведінки, ні вчинків людини, ні її переконань, ні моральних засад.

Список використаних джерел

1. Платонов К.К., Глоточкин А.Д. Структура и развитие личности: психология личности. Москва: Наука, 1986. 256 с.

2. Перепелюк Т.Д., Антонюк А.О. Вплив типів темпераменту вчителів на рівень успішності учнів. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Випуск 19. Том XI С. 381-395.

3. Перепелюк Т.Д., Стельникович А. Вплив індивідуальних властивостей темпераменту педагога на ефективність навчально-виховної діяльності. Вісник Українсько-туркменського культурно-освітнього центру: міждисциплінарний науковий збірник. Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. В. 2, Ч. 1. С. 164-168.

4. Русалов В. М., Трофимова И. Н. О представленности типов психической деятельности в различных моделях темперамента. *Психологический журнал.* 2011. № 32(3). С. 74-84.

5. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2008. 608 с.

6. Goldsmith, H. H., Buss, A. H., Plomin, R., Rothbart, M. K., Thomas, A. Roundtable: What is temperament? Four approaches. *Child development.* 1987. P. 505-529.

7. Schweinhardt P. Where has the 'bio'in bio-psycho-social gone? Current opinion in supportive and palliative care. 2019. Vol. 13(2). P. 94–98.

References

1. Platonov K.K., Glotochkin A.D. Struktura i razvitiye lichnosti: psikhologiya lichnosti [Structure and development of personality: personality psychology]. Moskva: Nauka, 1986. 256 s. (in Russia)

2. Perepeliuk T.D., Antoniuk A.O. Vplyv typiv temperamentu vchyteliv na riven uspishnosti uchniv. Aktualni problemy psykholohii: Psykholohiia osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti : zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2019. Vypusk 19. Tom XI. S. 381-395. (in Ukrainian)

3. Perepeliuk T.D., Stelnykovych A. Vplyv indyvidualnykh vlastyvostei temperamentu pedahoha na efektyvnist navchalno-vykhovnoi diialnosti. Visnyk Ukrainsko-turkmenskoho kulturno-osvitnoho tsentru: mizhdystsyplinarnyi naukovyi zbirnyk. Uman : VPTs «Vizavi», 2018. V. 2, Ch. 1. S. 164-168. (in Ukrainian)

4. Rusalov V. M., Trofimova I. N. On the representation of types of mental activity in various models of temperament [On the representation of types of mental activity in various models of temperament]. *Psychological journal*. 2011. No. 32(3). P. 74-84 (in Russia)

5. Kh'yell L., Zigler D. Teorii lichnosti [Personality Theories]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo «Piter», 2008. 608 s. (in Russia)

6. Goldsmith, H. H., Buss, A. H., Plomin, R., Rothbart, M. K., Thomas, A., Chess, S., ... & McCall, R. B. (1987). Roundtable: What is temperament? Four approaches. *Child development*, 505-529.

7. Schweinhardt, P. (2019). Where has the 'bio'in bio-psycho-social gone?. *Current opinion in supportive and palliative care*, *13*(2), 94-98.

Summary

Kharchenko N. A. *PhD in psychological sciences, associated professor, an associated professor at the chair of psychology Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University*

Drobik M. P. *Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University*

THE INFLUENCE OF TEMPERAMENT ON THE FEATURES OF ADAPTATION OF STUDENTS OF GENDER

Introduction. *In the context of the tasks of learning in free economic education adaptation is considered in the context of the ability to accept the requirements and norms of the educational process, as well as the ability to develop in a new environment, realize their abilities and needs without conflict with this environment. Given one of the main principles of education in free economic education - the principle of environmental compliance - we consider temperament as an important component of adaptation processes.*

Purpose. *Description of the analysis of the influence of temperament on the peculiarities of adaptation of students of different sexes. The objectives of the article are to determine temperament, extraversion, introversion and adaptation, their specifics in students of different sexes, analysis of the impact of temperament traits on adaptation to social functioning.*

Methods. *The following methods were used in this study: Ten-Item Personality Inventory, the OSADA questionnaire (S. Yakovenko), Personality questionnaire (EPI) adaptation by A.G. Shmelyov.*

Originality. *That is, the essence of adaptation is that, becoming part of the environment, actively influence it and consciously participate in its change and transformation. Only by acquiring a certain freedom, you can successfully influence the environment of your functioning, in turn, personal activity can not exist outside the processes of adaptation. The fundamental difference between the functioning of the system of mental adaptation of man from all other self-governing systems is the existence of mechanisms of conscious self-regulation, which is based on subjective individual and personal assessment of natural and social influences on man.*

Conclusion. *Human adaptation processes involve the interaction of various combinations of activity, behavioral and information-psychological, individual areas of adaptation, the whole set of which is aimed at meeting the specific needs of modern society. The role of temperament in activity is that it depends on the degree and nature of the impact on the activities of both external and internal - that is, individual psychological characteristics of man.*

Key words*: adaptation; quasi-adaptation; temperament; introversion; extraversion.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 10.03.22.

УДК 159.9.016.5
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–121-131

Хміляр О. Ф. *доктор психологічних наук, професор, начальник кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, полковник*
http://orcid.org/0000-0003-2693-1906

ПСИХОЛОГІЯ БОЙОВОЇ МОТИВАЦІЇ ВОЇНА

Людина усвідомлює свої дії, але причин,
якими вони визначені, не знає.
Бенедикт Спіноза

На сторінках статті воїн постає як найважливіший актив армії, особливий тип солдата й, цілком імовірно, особлива людина. Виявлено, що уклавши «контракт із війною», воїни готові жертвувати нагородами, званнями, кар'єрою та іншими привілеями. У них особливе розуміння професіоналізму. Готуючись до війни, воїн самостійно налаштовує себе на щоденні надмірні страждання й позбавлення. Розкриваючи образ воїна, автор статті наголошує, що від нього постійно вимагається високий рівень лідерства та ініціативність в усіх починаннях.

Доведено, що в умовах бою воїнів вирізняє особлива кмітливість, хитрість, винахідливість, рішучість і нестримна жага втілити набуті теоретичні знання та навички у практичну площину, висока бойова ефективність, ретельне володіння бойовою обстановкою, тривале зберігання спокою в умовах хаосу й дискомфорту, бездоганне володіння різного роду озброєнням, сила характеру, уміння переносити психологічний тиск в умовах смертельної небезпеки, зберігати високу боєздатність в умовах ворожого оточення. Ключову роль у статті приділено мотивації воїна як передумові здійснення неможливого, умінню діяти без наказу та прийняттю ризикованого рішення.

Ключові слова: *психологія воїна; мотивація; бій; психологія неможливого; ризиковане рішення; успіх; інтенція.*

Вступ. Незважаючи на високу технологізацію та інструменталізацію ведення війни, роль людського фактора в успішному її завершенні зберігатиметься завжди. Великий прусський філософ Карл фон Клаузевіц, даючи визначення війни, неодноразово наголошував: «Війна – царство фізичних зусиль і страждань, здатне знищити воїна, якщо він не змінить до них ставлення. Війна – країна невизначеностей, випадковостей, небезпеки, страху й смерті» [1, 8 –14]. Підготувати військовослужбовця до дій у таких умовах – означає підготувати всебічно озброєного воїна. Безумовно, «війна складна, темна і густа, як непрохідний ліс. Вона не схожа на її опис. Війну відчувають, але не завжди розуміють її учасники. Її розуміють, але не завжди відчувають в подальшому дослідники» [2, 3], – писав свого часу Ілля Еренбург.

Аналізуючи матеріал за тематикою цієї статті, автор ставитиме перед собою чимало запитань. Зокрема такі: чому одні військовослужбовці здатні здолати складності бою, а інші ні?; що змушує людину, незважаючи на всі жахи війни, добровільно повертатися в бій? Відповіді на них частково коріняться в літературних джерелах, присвячених бойовій мотивації. Декодуючи саму природу бою, одразу зауважимо, що на сторінках цієї наукової праці, розкриваючи природу бойової мотивації, ми наголошуватимемо на відмінностях між тими військовослужбовцями, які беруть безпосередню участь у бойовому зіткненні з противником, і тими, хто «просто перебуває в зоні бойових дій».

Мета статті полягає у розкритті психології бойової мотивації воїна, окреслення стратегії його поведінки за різних умов бою, а також з'ясування домінуючих мотивів воїна, що обумовлюють втілення неможливого й реалізацію задуму основаного на засадах немотивованого ризику.

Теоретичне підґрунтя дослідження мотивації воїна. На сторінках наукової праці «Чотири причини достатньої причини» Артур Шопенгауер одним із перших серед вітчизняних та зарубіжних учених, досліджуючи мотивацію, зумів пояснити істинні причини поведінки людини. «Характер її дій визначається способом сприйняття низки передуючих одна одній причин», – зазначав філософ [3, 38]. У сучасній психологічній науці мотивація – досить багатофакторне явище, обумовлене як унікальністю самої людини, так і складністю її життєвого простору. До певної діяльності особистість спонукають усвідомлені й неусвідомлені причини, сукупність зовнішніх і внутрішніх рушійних сил (джерел), що активізуючи суб'єкта, визначають його спрямованість. Якщо в поглядах Платона дієва внутрішня спонука триєдина, оскільки містить розум, ціль і самоаналіз, то інші теорії, що обумовлюють реалізацію основних спонук людини, здебільшого містять прагнення до «блага» (Томас Гоббс), економічного інтересу (Адам Сміт), справедливої оцінки результатів праці (Роберт Оуен), потреби в самовираженні (Абрахам Маслоу), потреби в досягненні (Девід Мак-Клеланд), ідентифікацію індивідом інтенцій, що визначають його дії та вчинки (Клейтон Альдерфер).

У психології ідея, згідно з якою, здійснюючи певний психологічний вплив на людину, можна реалізовувати різноманітні задуми відома давно. Нині це ціла індустрія механізмів і методів. Так, згідно з поглядами учня й послідовника Абрахама Маслоу Майкла Мескона, «людина вдається до пошуку свого місця в певному співтоваристві задовго до задоволення базових фізіологічних потреб та потреби в безпеці» [4]. Ця теорія розкриває внутрішню складову мотивації воїна й знаходить відгук у поглядах Фредеріка Герцберга, згідно з якими для більшості осіб справжньою внутрішньою мотивацією є цікава робота, що передбачає подолання труднощів і вирішення проблем, а також умови для досягнення успіху та професійного й кар'єрного зростання [5, 39].

Занурившись у теорію Фредеріка Герцберга, варто наголосити на принципах, реалізація яких стає дієвими мотивами в діяльності воїна. Серед них такі: а) підвищення відповідальності воїнів за виконання бойових завдань, до яких вони залучені, через зниження рівня контролю; б) покладання на них відповідальності за повний цикл операції або завершену частину роботи; в) надання воїнам доступу до інформації, а не передавання її через їхніх безпосередніх командирів; г) постійне використання нагод, щоб перед бійцями постійно поставали нові, складніші та небезпечніші завдання, з якими вони раніше не мали справи; д) постановка перед воїнами спеціальних завдань, виконання яких зробить їх вузькопрофільними фахівцями-експертами [5, 42].

Екстраполюючи теорію очікування Віктора Врума у структуру виконання бойових завдань воїнами, варто наголосити, що активна потреба не є єдиною необхідною умовою мотивації людини для досягнення мети. Воїн зобов'язаний знати, що обраний ним тип поведінки приведе до бажаного результату, а ймовірність того, що його очікування виправдаються є досить високою.

Інтерпретаційний екскурс теорій мотивацій, найбільш релевантних із предметним полем нашого наукового пошуку, не може бути вичерпним без розгляду теорії справедливості Джона Адамса, згідно з якою мотивація залежить від того, наскільки справедливою є оцінка праці суб'єкта діяльності. Людина, яка вважає себе недооціненою, може як знизити продуктивність праці, так і вжити певних дій для відновлення справедливості. Вкладаючи на «вході» у свою діяльність надлюдські зусилля, а також лояльність, гнучкість, толерантність, терплячість, надійність і навіть власне життя, воїн очікуватиме на «виході» задоволення від отриманого результату, особистісний професійний розвиток, загартування психіки, готовність нести відповідальність за кожен здійснений вчинок, особливу

репутаційність, перемогу над заклятим ворогом. Безумовно, принцип справедливості в бойових умовах реалізувати непросто, але його недотримання робитиме людину демотивованою. Залежно від своїх індивідуально-типологічних властивостей воїни реагуватимуть на почуття несправедливості по-різному. Натомість відчуття справедливості власних дій на «вході» робитиме, за Джоном Адамсом, людину значно мотивованішою й навіть щасливішою у своїй діяльності [6, 339].

Методи дослідження. Реалізуючи мету наукової статті, ми виходимо з того, що дослідження мотивації воїна з методологічного погляду належить до вищого рівня наукового знання, оскільки розкриває стратегію поведінки воїна в умовах війни. Нами задіяно наступні загальнонаукові методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, формалізація, абстрагування, моделювання. Використання історичного методу дало змогу з'ясувати інтенційні прагнення воїна та розкрити сутнісні властивості, що регулюють його поведінку під час війни.

Результати та обговорення.

Психологічні відмінності між воїнами й солдатами. В оксфордському словнику англійської мови знаходимо: «**воїном** є той, для кого основним заняттям є війна… це солдат, моряк, льотчик…, доблесна, досвідчена у воєнному відношенні людина» [7]. Це визначення містить декілька важливих компонентів. По-перше, воно підкреслює, що воїну притаманна надзвичайно сильна відданість війні та засвідчує, що майстерність і досвід на ній мають вагоме значення, водночас вони можуть компенсуватися завдяки доблесті. По-друге, це визначення стверджує, що воїн може бути також і солдатом. Водночас під поняттям «солдат» в оксфордському словнику розуміється той, хто служить за плату; проходить військову службу й бере участь у війні. Як бачимо, акцент тут зроблено на інституційній належності до армії, а нестримне прагнення до бою виражено значно менше, аніж у воїна [7, 312]. Реалії сьогодення показують, що визначення в оксфордському словнику англійської мови не є достатнім для встановлення ґрунтовних відмінностей між воїном і солдатом. Вважаємо, що першому притаманне особистісне й екзистенційне прагнення засвоювати, удосконалювати та відточувати прийоми ведення війни.

Стверджувати, що будь-який воїн має бути солдатом, на думку Руне Хенріксена, означає відрізняти воїнів від нерегулярних комбатантів. Солдат отримує санкцію на ведення бойових дій від свого політичного керівництва. Це необхідна, але недостатня умова для нього, щоб стати воїном. Воїн обов'язково має бути солдатом, але лише поодинокі солдати є воїнами [7].

Воїн – найважливіший актив армії, це особливий тип солдата й цілком імовірно особлива людина. Особливість воїна, на відміну від інших людей, корініться в його психологічній готовності розглядати бойові дії як спосіб життя. На відміну від різного роду систем озброєння й тактичних дій воїнів можна залучати до будь-якого сценарію розгортання бойових дій, оскільки їм відведено основну роль у його успішній реалізації. Така постановка проблемного поля нашої наукової статті знову викликає запитання – як використати екзистенціальну прихильність воїна війні? Відповідь наступна. Передусім таких осіб необхідно відшукати, виявити індивідуальні здібності й спрямувати до підрозділу, у якому їхній винятковий талант зможе найкраще розкритися. Різновидом такого варіанту є підхід, що сповідується впродовж останніх тридцяти років у морській піхоті США: відбір кращих солдат здійснюється на полі бою. Потім із театру бойових дій вони відправляються для навчання на офіцерські курси. У подальшому це гарантує, що офіцери володітимуть найсучаснішими знаннями, що основуються на нещодавно здобутому досвіді [7, 321].

Інший варіант полягає в тому, що спеціальні підрозділи комплектуються воїнами з надзвичайно високим рівнем

амбіцій, розвиненими психомоторними навичками, схильними долати ризики та інтелектуально домінувати на полі бою. Такого роду підрозділи приваблюють воїнів надзвичайною складністю завдань, до виконання яких вони залучатимуться. Водночас від них постійно вимагається високий рівень лідерства та ініціативність в усіх починаннях. Уже на етапі вербовки воїнам повсякчас наголошують: «Ви особливі люди, відібрані для виконання особливої місії» [7, 322]. Атмосфера в підрозділі, де готують бійців основується не на егалітаризмі, а на елітарності.

Основу життєвого кредо воїна складають особисті зобов'язання. Протягом останніх 80-ти років увесь спектр підготовки воїна у ЗС США можна окреслити такою приказкою: «Виживання протягом курсу базової підготовки воїна не є доказом його мужності, але невиживання – доказ зворотнього» [7, 322 – 323].

Військовим психологам, фахівцям із психомоторики, які відбирають рекрутів для подальшого зарахування до числа воїнів, на первинному етапі досить складно виявити, наскільки в них розвинуті розумові, психомоторні, вольові якості, необхідні для виконання досить складних, специфічних, ризикованих завдань. На первинному етапі відбору майбутніх бійців варто випробовувати страхом, небезпекою, невизначеністю, повною ізоляцією від основних сил, холодом, спрагою, біллю. На подальших етапах селекції військові психологи мають відстежувати наскільки воїни після перенесеної невдачі готові продовжувати діяти добровільно, зберігаючи високий мотиваційний запал. У підсумку це дає змогу з'ясувати наскільки в них дійсно розвинута екзистенційна відданість боротьбі й чи здатні вони подекуди виконувати юридично делікатні завдання.

Уклавши «контракт із війною», воїни готові жертвувати нагородами, званнями, кар'єрою та іншими привілеями. У них особливе розуміння професіоналізму. Противник воїна не має права на перемогу, він вправі лише уникати поразок. Воїну притаманна особиста екзистенційна відданість війні. Готуючись до її ведення, він самостійно налаштовує себе на щоденні надмірні страждання й позбавлення, зокрема: голод, холод, захворювання, рани, відсутність сну. Для воїна ризик, готовність постійно стикатися з небезпекою є особливим даром, а не обов'язком. Він як ніхто інший, долаючи сумнів, уміє правильно декодувати відомий вислів Регіни Бретт: «Не вір усьому, про що думаєш» [8, 191].

У бою воїнів вирізняє особлива кмітливість, хитрість, винахідливість дій, рішучість і нестримна жага втілити набуті теоретичні знання та навички у практичну площину. Сутністю їх життєвого світу є постійне здобуття нового бойового досвіду. Воїна майже неможливо уявити «поза боєм». Серед його професійно необхідних якостей варто виокремити такі: висока бойова ефективність, ретельне володіння бойовою обстановкою, висока регуляція протікання психічних станів (особливо страху та гніву), тривале зберігання спокою в умовах хаосу й дискомфорту, бездоганне володіння різного роду озброєнням, сила характеру, уміння переносити психологічний тиск в умовах смертельної небезпеки, зберігати високу боєздатність в умовах ворожого оточення, продуктивно діяти в несприятливих кліматично-географічних умовах.

Прагнення пройти випробовування боєм є найсильнішим інтенційним регулятором поведінки воїна, а палке бажання відчути цей найвищий прояв мужності є його сутнісною властивістю. Воїн сумує за боєм. На запитання «Навіщо людина взагалі відправляється на війну?» у нього є лише одна відповідь – «Для того, щоб дізнатися, чи дійсно я здатний справитися з цією роботою».

У мотивації воїна особливе місце посідає відточена майстерність, що функціонує на рівні бажання та здатності знищувати живу силу противника. Нерідко в бойових умовах регулятором його поведінки є позитивна агресивність, яку варто розглядати дієвою формою асертивної поведінки воїна в бою. Знищення живої сили противника часто

супроводжується безжалісністю, але це не свідчить, що знищення ворога позбавлене смислу.

Наративи тисячі українських воїнів свідчать, що точність і стриманість у знищенні живої сили противника можна пояснити наступним чином: *«Я не міг пробачити ворогу його жорстоке ставлення до дітей і жінок. Такі вчинки йшли в розріз з усім тим, чому мене навчали. Саме це вплинуло на моє рішення стати снайпером»,* – зазначає сержант Володимир; *«Чисте» знищення ворога для мене є ознакою поваги до нього…, але вбивство цивільних осіб, втрата в бою контролю над собою – поза межами концепції воїна»,* – зазначає воїн Назар; *«Знищуйте «чисто», знищуйте швидко, знищуйте ефективно, але без злоби й жорстокості»,* – пише сержант Андрій. Воїн, виконуючи бойові завдання щодо збору розвідувальних даних і не маючи за таких умов права застосовувати зброю, нерідко відчуває стан пригніченості. Непоодинокі випадки, коли воїни навіть відмовляються виконувати такого роду завдання в подальшому.

Властивістю воїна, яку найбільш складно декодувати, є встановлення рівня готовності жертвувати своїм життям. Безумовно, кінцева готовність жертвувати власним життям може бути доведена лише діями, які з високою ймовірністю призведуть до загибелі. Одразу зауважимо, воїн прагне вижити, а не померти. Його бажання та здатність ризикувати в бою створює необхідний баланс між бажанням вижити й бажанням знищити живу силу противника.

Діяти без наказу – вищий рівень бойової мотивації воїна. На війні навіть найвеличніша й значуща перемога завжди корелюватиме з трагедією. Війна не схожа з бізнесом, у якому можна втратити гроші на ринку або не виконати квоту продаж. У бою, як зазначає Наполеон, моральні потенції відносяться до фізичної сили, як три до одного. Сукупність нематеріальних властивостей – упевненості в собі, довіри, одностайності та відданості один одному, помножених на фізичну силу, інтелект і психічну стійкість кожного воїна, створюють згуртовані підрозділи, здатні домінувати на полі бою [9].

Смерть на війні також нікуди не дівається. Для воїна, як і для будь-якої іншої людини, добровільно ризикувати життям, просуватися вперед та усвідомлювати, що в одну мить він може перестати існувати, є неприродною властивістю. Позбавити життя іншу людину чи бачити як помирають твої найближчі друзі – досить важке емоційне випробовування.

Якими ж властивостями мають володіти воїни, які в бою «діятимуть без наказу», не відхиляючись від загального задуму командування? Вдивляючись протягом своєї тридцятирічної військової служби в обличчя тисяч військовослужбовців, я неодноразово переконувався, що під короткими стрижками та новою військовою формою досить часто «приховуються» дуже різні вільнодумці, «воркуни» й оригінальні воїни-мислителі. Критика на полігонах, у навчальних класах, місцях відпочинку, що лунала з уст воїнів, завжди звучала прямолінійно та небезпідставно. Серед властивостей, що, на наш погляд, мають домінувати у воїнів, здатних діяти без наказу в бою, ми виокремлюємо ініціативність, агресивну (в доброму розумінні цього слова) наполегливість і прагнення змінити реалії, у яких вони перебувають [9].

На відміну від спортивних чемпіонатів, за результатами яких на п’єдесталі знаходиться місце для золотого, срібного та бронзового призерів, на війні переможець завжди один. Він завжди перший [10]. У словнику воїна, який діє без наказу немає слова «другий», оскільки «другий» дорівнює «вбитий». У цьому контексті психомоторні властивості (швидкість, витривалість, спритність, влучність, точність, кучність), уміння корегувати вогонь, читати карту, ясно, чітко й лаконічно викладати свої думки, тактична кмітливість, уміння пристосовуватися до місцевості – ключові властивості воїна.

Даючи клятву захищати свою країну, воїн немовби віддає своєму народу

незаповнений чек [9]. Важливою рисою воїна, здатного діяти без наказу, є переконаність у справедливості своїх дій і вчинків, яка інколи настільки сильна й глибока, що здатна межувати з фізичною мужністю. На запитання «Який розум найбільше відповідає воїну?» відповідь корініться в самій природі військової діяльності: швидше критичний, аніж творчий, швидше широкий, аніж односторонній. Воїн завжди віддасть перевагу «холодній голові перед гарячою…» [1, 63]. Воїни завжди першими прагнуть дізнатися, які погляди відстоює їхнє командування, а також з'ясувати, що воно не збирається відстоювати. Захоплюючи ініціативу в ході війни, воїн диктує свої умови противнику, примушуючи останнього ретельно їх виконувати. За влучним висловлюванням Юрія Лободи, мати ініціативу – це примушувати ворога робити те, що потрібно нам, а не йому [11].

Чи планує воїн свою кар'єру на тривалий проміжок часу? Наша відповідь – «Ні»! Цілі та запити воїна завжди скромні. По-перше, це звільняє його від хвилювання щодо того, чи справиться він із завданнями, що постануть перед ним у майбутньому. По-друге, це дає йому змогу краще зосередитися на виконанні тих завдань, які він найкраще виконує зараз. Кожний тиждень, проведений у навчальному класі чи на полігоні, воїн розцінює як останній тиждень мирного життя.

Воїну, здатному діяти без наказу, завжди варто пам'ятати, усе що не сприяє досягненню успіху, має другорядне значення. Жодної таємниці в досягненні успіху не існує. Успіх – результат підготовки, важкої праці й винесення уроків із невдач» [7, 49].

Мотивація як передумова здійснення неможливого. Поняття «неможливо» немає у словниковому арсеналі воїна. За словами українських воїнів, під поняттям «неможливо» приховуються люди, яким звично (простіше) жити в комфортних умовах, що тривалий час залишаються незмінними [12]. Такі особи не здатні віднайти в собі сили для того, щоб змінюватись. Але «неможливо», як свого часу наголошував Мухаммед Алі, не є фактом. Це лише думка. Неможливо – не назавжди. Неможливе – можливе!

Шлях воїна характеризує вислів Брюса Лі: «Немає такої фрази «Я не можу!». Зміг один, зможуть інші. Не зміг ніхто – будь першим!» Неможливо – не є вироком. Для воїна – це виклик. Неможливо – відмінний шанс для воїна проявити свої потенційні здібності. Кожна особистість – результат думок, що прийшли в голову, – часто стверджував Брюс Лі. Постійно зосереджуючись на цілі, особистість має сфокусуватися на тому, чого вона найбільше прагне, скорочуючи в такий спосіб відстань між досяжним і неможливим [7, 308].

У китайській мові поняття «проблема», «можливість» та «загроза» закодовано одним ієрогліфом. Будь-яка проблема, що постає перед воїном, є чудовою можливістю підвищити свою компетентність, розвинути необхідні навички й удосконалити професійні здібності. В англійській мові поняття «opporthreat» містить одночасно два значення (можливість) і «threat» (загроза). Проблема – завжди можливість та непоганий шанс обійти інших. Одне з ізраїльських новорічних привітань звучить таким чином: «Бажаю вам у наступному році значно більших проблем, аніж у цьому році – і щоб ви з ними успішно впорались». Адже неможливо нічому навчитися новому, не зіткнувшись із проблемою [12]. Прагнучи отримати нові для себе результати, воїн одночасно має обирати й нові способи їх досягнення. В іншому разі отримані результати дорівнюватимуть тим, що є або були в його досвіді.

Під час різного роду тренінгів, присвячених ефективному управлінню змінами, з уст Іцхака Адізеса неодноразово лунала фраза «Розкажіть мені про те, з якими проблемами вам доводилося стикатися, і я дізнаюся, наскільки ви сильна особистість» [13]. Згідно з Пітером Друкером, показником якості управління є звичайні люди, здатні робити неможливі,

незвичайні речі [14]. Основуючись на поглядах Марка Беніоффа, секрет успішного комплектування спеціальних підрозділів полягає в тому, щоб здійснювати пошук воїнів, які хочуть змінити цей світ. Це фактично означає, що у спеціальні підрозділи «не відбирають», у них «вибирають із» [12].

Ольга Красницька, підбираючи людей до своєї команди, завжди прагне відшукати тих, які безмежно любитимуть власну роботу. «У нас є схильність вибирати осіб, які схожі на нас, – неодноразово вона зауважує. Але коли ви працюєте в команді, маєте знайти таких людей, які відрізнятимуться від вас, тому що ви хочете, щоб люди доповнювати вас. Вони мають вас вабити своєю інакшістю та прагненням до неможливого» [15]. Провідним девізом воїна, який береться за неможливе, на нашу думку, є такий: «Якщо я не знайду шлях, я прокладу власний!». У словниковому запасі воїна неможливого немає слова «завтра», натомість є слово «зараз» [16].

В арсеналі професійно важливих якостей воїна, який прагне досягнути неможливого, окрім поданих вище виокремимо також сміливість, вчинковість, вимогливість, уміння ризикувати, упевненість у своїх силах, уміння організувати себе, перфекціонізм, здатність відкидати сумніви, постійно змінюватися та навчатися, стресостійкість, вірність своїм життєвим принципам, ідеалам і переконанням… Воїн неможливого наділений оптимальним тонусом інтенції. Він уміє обходитися мінімальними ресурсами, займається тим, що є його покликанням. Цінує свій час і не марнує його. Не приймає сто рішень, коли вистачить одного [17]. Це людина виклик. Кожне «ні», адресоване такому воїну, наближає його до «так». Це воїн дії. Лише в дії індивідуальність особистості воїна стає дійсною [18]. Воїн неможливого одержимий успіхом.

Що мотивує воїна на прийняття ризикованого рішення? У ризикованому рішенні воїна міститься дія, спрямована на чітко окреслену ціль, досягнення якої пов’язане з небезпекою, загрозою поразки чи невдачі. Ризик – незмінний супутник воїна, особливо в умовах прогнозованого неблагополуччя, за можливої невдачі в діяльності. Як мотив ризик являє собою цілу наукову проблему. Адже активність воїна в ситуації ризику мотивується як об’єктивними факторами, так і індивідуальними якостями суб’єкта діяльності. На противагу концепціям активності людини, за якими діяльність організму спрямована на збереження цілісності, отримання максимального задоволення, оптимальну «економію сил» шляхом пристосування до середовища, встановлення рівноваги сил, на передній план виходять й інші концепції, зокрема про форми активності неадаптованої мотивації [19].

Вадим Петровський такого роду активність визначає як діяльність над порогом ситуативної необхідності. Експериментально досліджуючи потяг людини до ризику, небезпеки, немотивованого (безкорисного) ризику, Вадим Петровський пропонує три можливих пояснення цього факту. Згідно з гностичною гіпотезою прагнення воїна до ризику викликане потребою визначити міру сумісності об’єкта й суб’єкта шляхом символічного подолання небезпеки як форми відмінної від агресії та втечі. За динамічною гіпотезою зближення з небезпекою обумовлюється активністю однієї з відносно автономних мотивуючих підсистем організму, покликаної підготувати й мобілізувати його в разі небезпеки. Сила неприємної емоції в очікуванні події часто перевищує силу емоції в момент зіткнення із самою подією. Теж саме можна сказати і про вегетативну підготовку до зустрічі з можливим несприятливим впливом. Головною гіпотезою, на нашу думку, є ціннісно соціально орієнтована, оскільки вона містить прагнення воїна втілити себе як особистість, перевірити себе та здолати обмеженість свого індивідуального «Я» [20].

Експерименти, проведені Вадимом Петровським, показали неоднозначність залежності мотивів самоствердження від типу небезпеки й соціального оточення.

Перебуваючи у складі групи, досліджувані демонстрували більшу схильність до вибору ризику, але меншу – до ризикованих дій. Поза групою вони робили менше ризикованих виборів, але обираючи ризиковану поведінку діяли досить сміливо. Установлено, що якісна відмінність мотивованого ризику від так званого немотивованого корініться у спрямованості активності суб'єкта [19]. Якщо мотивований ризик є засобом адаптації чи пристосування воїна до ситуації небезпеки, то немотивований, найімовірніше, пов'язаний з протидією, усуненням небезпеки для доведення собі чи іншим здатності протистояти їй.

Михайло Котик розмежовує поняття «схильність» і «готовність» до ризику. Перше свідчить про можливу активність, що мотивується особистісними якостями, друге – про стан, установку, обумовлену певною ситуацією. Вони тісно взаємопов'язані й комплексно проявляються в кожному конкретному випадку активності воїна. Так, готовність до ризику в багатьох воїнів з віком знижується й залежить від низки соціально-психологічних чинників. У більш досвідчених воїнів вона нижча, на противагу менш досвідченим.

Психологом Нарциссом Ахом виявлена залежність сили дії мотиву від ступеня усвідомлення та ясності об'єкта мотивації, що названа ним законом спеціальної детермінації волі. Людина, перебуваючи в небезпеці, приймає бажане за дійсне. Сила мотиву залежить від складності завдання та ступеня ризику. У групі готовність до ризику проявляється сильніше, аніж у діях наодинці, що обумовлено, за даними Джорджа Стоуна, домінуванням ефекту «зміщення ризику» й силою групових очікувань [19].

Різна активність воїнів у бою визначається мотивом досягнення успіху або спробою уникнути невдач. Нами неодноразово підтверджувалася така закономірність: чим вища мотивація до досягнення мети, тим нижча готовність до ризику. Ризик завжди представляє собою ситуацію вибору між двома допустимими варіантами дій: менш привабливим, але більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним.

Ризикуючи, воїн часто здійснює вибір такого рішення, що йде врозріз з інструкціями, приписами, жорсткими правилами. Тут маємо дилему. Якщо відступ від обов'язкових для виконання дій (наприклад, вимог бойового статуту) приведе до успіху в бою, оцінка такого варіанту рішення може бути позитивною й навіть високою. Окрім того командування, оцінюючи діяльність воїна, який прийняв це рішення, не акцентуватиме увагу на його невідповідності вимогам бойового статуту та, найімовірніше, назве його творчим. Однак, у разі невдачі воїну пред'являть звинувачення в невиконанні вимог військового статуту. Цим же буде пояснюватись і невдалий результат усієї діяльності. Хоча справжні причини тих чи інших невдач може розкрити лише повноцінний аналіз ситуації діяльності.

Проведений нами аналіз дає підстави стверджувати, що ризиковані рішення воїна мають великий шанс на досягнення перемоги в бою. Нерідко їх результат залежить від випадку (шансу) та його здібностей. Доведено, що воїн виявляє вищий рівень ризику в ситуаціях, пов'язаних не з шансом, а з навичкою, коли вважає, що саме від нього залежить досягнення бажаного результату.

Оскільки ризиковані дії, з одного боку, збільшують, а з іншого – знижують можливість передбачуваного успіху, то під час прогнозу розвитку ситуації воїн, схильний до ризику, вважає, що вірогідність досягнення переваг у результаті ризикованих дій вища, ніж вірогідність програшу. Проте в бою важко з високою вірогідністю детально передбачити розвиток подій. Тому умови, які воїн у момент ухвалення ризикованого рішення вважає менш важливими, можуть стати основними й набути вирішального значення в бою. З іншого боку, навіть найобґрунтованіший прогноз у бою може виявитися неточним. Через ці обставини виправдане ризиковане рішення не завжди приводить до перемоги, так само як і ризик лише в надії на успіх, лише волею випадку може стати результативним.

Дослідження військових психологів доводять, що дії воїна будуть ризикованими тоді, коли він для досягнення поставленої мети перерозподіляє свої зусилля, а саме: збільшує вірогідність виконання тих умов, що забезпечують успіх, завдяки умовам, які в цій ситуації він вважає менш важливими. Установлено, що більше 70 % рішень, прийнятих воїнами, забезпечили успіх виконання бойового завдання й лише 30 % із них виявилися неефективними. Отже, ризиковані дії воїна в бою є значно ефективнішими в порівнянні з діями без ризику.

Під час підготовки статті нас цікавило питання, чому воїн ухвалює нестандартні рішення і як це пов'язано з особливостями його мотивації? Зазвичай, до ризикованих дій воїн вдається тоді, коли він, серйозно сприймаючи завдання (це рідко досягається в повсякденних умовах), не бачить інших (не ризикованих) варіантів. Доведено, що здебільшого ризикують ті воїни, у яких домінує мотивація до дій, результату та відповідальність. Це закохані у військову службу воїни.

У бойових умовах відсоток ризикованих рішень високий. Воїну варто пам'ятати – відповідальність у разі невдачі ухваленого ризикованого рішення завжди зростатиме. Воїн, який що володіє навичками прийняття ризикованих рішень, ніколи не візьметься за другорядну роботу.

Заслуговує уваги досвід формування навичок ухвалення ризикованих рішень воїнами збройних сил Японії. Особливо цінним у ньому є положення, що базується на такій суспільній думці японців: економічний прогрес та перемога в бою значною мірою залежать від здатності особи, яка приймає рішення іти на ризик. До того ж небезпечним для організації вважається той керівник, який уникає ухвалення ризикованих рішень, оскільки він у такий спосіб веде організацію до «застою». «Чим кращий менеджер, тим більше він робить помилок, оскільки постійно перебуває в пошуках нових шляхів» – говорить японська мудрість. Неприпустимим тут є повторення одних і тих же помилок.

Висновок. Цю статтю я завершив 24 березня 2022 року. Триває двадцять дев'ята доба героїчного протистояння Українського народу російському воєнному вторгненню. Українські воїни, героїчно боронячи нашу землю від російського окупанта, щоденно наближаючи нашу велику перемогу, прагнуть не до успіху, а до цінностей, які він дає. Своїми героїчними діями вони реалізують відому тезу Сократа «Неосмислене життя не варто того, щоб його прожити». Для воїна перемога – це ще не все, усе – це постійне бажання перемагати. На цьому тернистому шляху, як свідчить японська приказка, воїн може впасти сім разів, але здатний піднятися вісім. Віримо в нашу перемогу! Віримо у Збройні Сили України!

Список використаних джерел

1. Клаузевіц К. Природа війни. Харків : Віват, 2018. 416 с.

2. Стасюк В. В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів : підручник. Київ : НАОУ, 2006. С. 3.

3. Фишер К. Артур Шопенгауер. 1999. С. 34–55.

4. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основи менеджменту. Київ : Діло, 1992. 702 с.

5. Фредерік Герцберг. Ще один раз. Як ви мотивуєте працівників. *Про управління персоналом. 10 найкращих статей з Harvard Business Review*. Київ : вид. група КМ-БУКС, 2018. С. 37–61.

6. Adams J. S. Inequality in social exchange. *Advanced Experimental Psychology*. № 62. 1965. P. 335–343.

7. Шлях воїнів: етюди західної військової психології. 2020. 356 с.

8. Бретт Р. Будь дивом: 50 уроків, щоб зробити неможливе можливим. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. С. 191–194.

9. Хміляр О. Ф., Хміляр Р. О. Діяти без наказу – вищий рівень військового вишколу військовослужбовця. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 5 листопада 2020 р.). Київ : НУОУ, 2020. С. 309–311.

10. Кийосаки Р. 8 уроков лидерства. Минск : Попурри, 2015. 224 с.

11. Loboda Y. O. MCDP-1. Warfighting, 2018. P. 2–11.

12. Хміляр О. Ф., Хміляр Р. О. Психологія неможливого. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки військового професіонала у глобалізованому світі* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 11 листопада 2021 р.). Київ : НУОУ, 2021. С. 308–309.

13. Адізес І. Управління змінами для досягнення найліпшого результату в бізнесі й повсякденному житті. Київ : Форс Україна, 2018. С. 27–37.

14. Друкер П. Ефективний керівник. Київ : вид. група КМ-БУКС, 2018. С. 5–11.

15. *Красницька Ольга.*Лідерство та риторика у професійній діяльності офіцера. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : вид. дім «Гельветика», 2020. Вип. 28. Т. 2. С. 181–187. https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/28.208672

16. Хміляр О. Ф. Психологічна підготовка солдата і офіцера. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 1 (32). С. 317–322.

17. Красницька О. В. Профілактика соціальної депривації особистості. *Ввічливість. Humanitas.* 2021. № 3. С. 52–59. https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.3.8

18. Клименко В. В. Психофізіологічні механізми праксису людини : монографія. Київ : вид. дім «Слово», 2013. 640 с.

19. Хміляр О. Ф. Суб'єктна активність командира в прийнятті ризикованого рішення. *Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях* : матеріали Третьої Всеармійської наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2011 р.). Київ : НУОУ, 2011. С. 352–356.

20. Petrovsky A. V., Petrovsky V. A. The Categorical System of Psychology. An Experience of Constructing a Theory of Theories in Psychology. *Psychology. Journal of Higher School of Economics*, T. 15. № 4 (141). P. 626– 644.

References

1. Klauzevits K. (2018) Pryroda viiny [The nature of war]. Kharkiv : Vivat. 416 s. (in Ukrainian)

2. Stasiuk V. V. (2006) Psykholohiia lokalnykh viin ta zbroinykh konfliktiv [Psychology of local wars and armed conflicts] : pidruchnyk. Kyiv : NAOU. S. 3. (in Ukrainian)

3. Fisher K. (1999) Artur Shopengauer [Arthur Schopenhauer]. S. 34–55. (in Russian)

4. Meskon M., Albert M., Khedoury F. (1992) Osnovy menedzhmentu [Fundamentals of management]. Kyiv : Dilo. 702 s. (in Ukrainian)

5. Frederik Hertsberh (2018) Shche odyn raz. Yak vy motyvuiete pratsivnykiv [One more time. How do you motivate employees?]. *Pro upravlinnia personalom. 10 naikrashchykh statei z Harvard Business Review.* Kyiv : vyd. hrupa KM-BUKS. S. 37–61. (in Ukrainian)

6. Adams J. S. (1965) Inequality in social exchange. *Advanced Experimental Psychology*. № 62. P. 335–343.

7. Shliakh voiniv: etiudy zakhidnoi viiskovoi psykholohii [The path of warriors: studies of Western military psychology]. 2020. 356 s. (in Ukrainian)

8. Brett R. (2016) Bud dyvom: 50 urokiv, shchob zrobyty nemozhlyve mozhlyvym [Be the Miracle: 50 Lessons for Making the Impossible Possible]. Kharkiv : Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». S. 191–194. (in Ukrainian)

9. Khmiliar O. F., Khmiliar R. O. (2020) Diiaty bez nakazu – vyshchyi riven viiskovoho vyshkolu viiskovosluzhbovtsia [To act without an order is the highest level of military training of a serviceman]. *Filosofsko-sotsiolohichni ta psykholoho-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannia zavdan v osoblyvykh umovakh* : materialy nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 5 lystopada 2020 r.). Kyiv : NUOU. S. 309–311. (in Ukrainian)

10. Kiyosaki R. (2015) 8 urokov liderstva [8 lessons of leadership]. Minsk : Popurri. 224 s.

11. Loboda Y. O. (2018) MCDP-1. Warfighting. P. 2–11.

12. Khmiliar O. F., Khmiliar R. O. (2021) Psykholohiia nemozhlyvoho [Psychology of the impossible]. *Filosofsko-sotsiolohichni ta psykholoho-pedahohichni problemy pidhotovky viiskovoho profesionala u hlobalizovanomu sviti* : materialy nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 11 lystopada 2021 r.). Kyiv : NUOU. S. 308–309. (in Ukrainian)

13. Adizes I. (2018) Upravlinnia zminamy dlia dosiahnennia nailipshoho rezultatu v biznesi y povsiakdennomu zhytti [Change management to achieve the best results in business and everyday life.]. Kyiv : Fors Ukraina. C. 27–37. (in Ukrainian)

14. Druker P. (2018) Efektyvnyi kerivnyk [Effective leader.]. Kyiv : vyd. hrupa KM-BUKS. S. 5–11. (in Ukrainian)

15. Krasnytska Olha (2020) Liderstvo ta rytoryka u profesiinii diialnosti ofitsera [Leadership and rhetoric in the officer's professional activity]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk* : mizhvuzivskyi zb. nauk. pr. molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Drohobych : vyd. dim «Helvetyka». Vyp. 28. T. 2. S. 181–187. https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/28.208672. (in Ukrainian)

16. Khmiliar O. F. (2013) Psykholohichna pidhotovka soldata i ofitsera [Psychological preparation of soldier and officer]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. Vyp. 1 (32). S. 317–322. (in Ukrainian)

17. Krasnytska O. V. (2021) Profilaktyka sotsialnoi depryvatsii osobystosti [Prophylaxis of social deprivation of an individual]. *Vvichlyvist. Humanitas*. № 3. S. 52–59. https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.3.8. (in Ukrainian)

18. Klymenko V. V. (2013) Psykhofiziolohichni mekhanizmy praksysu liudyny [Psychophysiological mechanisms of human praxis.] : monohrafiia. Kyiv : vyd. dim «Slovo». 640 s. (in Ukrainian)

19. Khmiliar O. F. (2011) Subiektna aktyvnist komandyra v pryiniatti ryzykovanoho rishennia [Subjective activity of the commander, while making risky decisions]. *Aktualni problemy stanovlennia osobystosti profesionala v ryzykonebezpechnykh profesiiakh* : materialy Tretoi Vsearmiiskoi nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 26 travnia 2011 r.). Kyiv : NUOU. S. 352–356. (in Ukrainian)

20. Petrovsky A. V., Petrovsky V. A. The Categorical System of Psychology. An Experience of Constructing a Theory of Theories in Psychology. *Psychology. Journal of Higher School of Economics*. T. 15. № 4 (141). P. 626– 644. (in Russian)

Summary

Khmiliar O. F. *Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of Department of Social Sciences, National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, colonel*

PSYCHOLOGY OF WARRIOR'S COMBAT MOTIVATION

Introduction. *War is a realm of physical efforts and suffering that can destroy a warrior if he does not change his attitude towards them. War is a land of uncertainty, odds, danger, fear and death. To prepare a serviceman for action in such conditions means to prepare a fully armed soldier. The nature of the warrior's combat motivation remains insufficiently studied in modern military psychology. A number of questions remain open: "Why are some servicemen able to overcome the difficulties of combat, while others are not?"; "What makes people, despite all the horrors of war, to voluntarily return to a battle?"; "What qualities should soldiers, who act without orders, are ready to implement impossible plans and successfully make risky decisions, have ?" The search for answers to the outlined questions, as well as the insufficient level of scientific development of the outlined topic make the article relevant.*

Purpose. *The purpose of the article is to reveal the psychology of soldier's combat motivation, to outline his behavioral strategies in different combat conditions, as well as to clarify the dominant motives of a soldier that determine the impossible and realize the idea based on unmotivated risk.*

Methods. *By realizing the purpose of the scientific article, we assume that the study of warrior's motivation, from a methodological point of view, belongs to the highest level of scientific knowledge, as it reveals the strategy of warrior's behavior during war. We use the following general scientific methods: analysis, synthesis, induction, deduction, comparison, formalization, abstraction, modeling. The use of the historical method made it possible to find out the intentions of a warrior and to reveal the essential features that regulate his behavior during war.*

Originality. *The scientific novelty of the study is to identify psychological mechanisms that determine the behavioral activity of the soldier in combat, revealing the variety of soldier's training, establishing motives that encourage him to act without orders, achieve the impossible, make and realize unmotivated risky decisions.*

The practical significance of the research results *is determined by the fact that the results can be used in the process of professional and psychological selection of soldiers for staffing special units, psychological training, teaching ways to accept unmotivated risk during war.*

Conclusion. *Ukrainian soldiers, heroically defending our land from the Russian occupier, making our great victory closer every day, strive not for success, but for the values, that it gives. By their heroic deeds they realize the famous thesis of Socrates: "A meaningless life is not worth living". For a warrior, victory is not everything, everything lies in a constant desire to win. On this thorny path, according to a Japanese proverb, a warrior can fall seven times, but is able to rise eight times.*

The prospects for further research *are to determine the impact of passive and active motivational factors on the behavioral activity of servicemen during war.*

Keywords: *warrior's psychology; motivation; fight; psychology of the impossible; risky decision; success; intention.*

Recelved/Поступила: 28.03.22.

УДК 378.016:159.9
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–132-138

Чемеринська Д. І. *кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри*
Національний університет «Львівська політехніка»
https://orcid.org/0000-0002-1300-1665
Карп'як М. І. *студентка спеціальності Психологія*
Національний університет «Львівська політехніка»

ВПЛИВ САМООЦІНКИ НА МОТИВАЦІЙНУ ГОТОВНІСТЬ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження поняття самооцінки та мотивації студентів, котрі здобувають психологічну освіту. Проаналізовано структуру та види самооцінки, а також фактори, що впливають на формування самооцінки. Визначено наукову цінність особистісних характеристик в професії майбутніх психологів. Обґрунтовано актуальність впливу самооцінки на мотиваційну готовність студентів до професійної діяльності. Окреслено особливості професійної самооцінки майбутніх психологів.

Ключові слова*: самооцінка; мотивація; професійна діяльність; психологічний розвиток; емоційна реакція; рівень домагань; успіх; уникнення невдачі; самосприйняття.*

Вступ. Велика кількість змін, що відбуваються в житті нашого суспільства, вимагає від людини готовності до ефективного використання своїх можливостей у нових умовах їхнього розвитку. Але людина не завжди виявляється готовою до суспільних змін. Для того, щоб адекватно на них реагувати, вона повинна мати певні особисті якості.

Самооцінка відіграє важливу роль, виступає потребою в самореалізації, самоствердженні, ідентифікації людини у соціумі, без неї неможливе розуміння свого місця і призначення у світі. Вона тісно пов'язана з думками, переконаннями і оцінкою особистості інших людей. Від неї залежать соціальні та особистісні ролі, зумовлені статусами й життєвими позиціями, рівень мобільності та адаптивності. Людина настільки сильно відчуває потребу в позитивному погляді на себе, що може ухилятися, придушувати, спотворювати свої судження, дезінтегрувати свій розум – щоб уникнути зіткнення віч-на-віч з фактами, які б негативно вплинули на її самооцінку. Самооцінка має два взаємопов'язаних аспекти: вона тягне за собою відчуття особистої ефективності та почуття особистої гідності. Це є інтегрована сума впевненості в собі та самоповаги, це переконання, що людина здатна жити і гідна життя. У процесі свого психологічного зростання і розвитку формується наша індивідуальна самооцінка, проте вона не є свідомою або з очевидним наміром, вона формується за допомогою вольового вибору, який робиться день у день.

Людина може володіти різноманітними практичними навичками, бути впевненою у своїх здібностях, у ряді сфер діяльності, демонструючи певний ступінь конкретної ефективності – і все ж їй глибоко не вистачатиме цього відчуття фундаментальної ефективності, що стосується самооцінки.

Ще одним провідним механізмом активізації індивідуально-особистісної спрямованості професійного розвитку майбутнього психолога виступає поняття мотивація.

Сутність мотиваційної спрямованості пов'язана не стільки з тим, чого хоче людина, скільки з тим, чому вона цього хоче, тобто, з мотивами її поведінки. Значення, яке людина вкладає в діяльність, визначається внутрішніми цінностями. В сучасній психології загальні підходи до розуміння мотиву досить схожі, проте існують значні розбіжності у певних деталях. У ролі мотивів можуть виступати ідеали та інтереси особистості, переконання, соціальні настанови та цінності. Разом з тим, існує припущення, що за цими причинами стоять різноманітні

потреби особистості (від вітальних, біологічних до вищих, соціальних) [1].

На основі аналізу психолого-педагогічних джерел можемо зробити висновок, що у вітчизняній науці на сучасному етапі немає єдиного підходу до визначення сутності поняття «мотивація».

Сутність мотиваційної спрямованості пов'язана не стільки з тим, чого хоче людина, скільки з тим, чому вона цього хоче, тобто, з мотивами її поведінки. Значення, яке людина вкладає у діяльність, визначається внутрішніми цінностями.

Мета статті – теоретично проаналізувати та на основі емпіричного дослідження визначити вплив самооцінки на мотиваційну готовність до професійної діяльності майбутніх психологів.

Завдання статті:

1**.** Висвітлити теоретичні підходи до розуміння питання самооцінки та мотивації студентів.

2. Емпірично виявити та проаналізувати види самооцінки та рівень мотивації психологів-психологів.

3. Емпірично дослідити та теоретично обґрунтувати вплив самооцінки на мотиваційну готовність до професійної діяльності майбутніх психологів.

Теоретичне підґрунтя. Немає ціннісного судження, важливішого для людини, немає фактору, більш вирішального в її психологічному розвитку – ніж оцінка, яку вона сама собі надає. Ця оцінка зазвичай відбувається не у формі свідомого, словесного судження, а у формі почуття, відчуття, яке важко виокремити та ідентифікувати, оскільки воно бере участь у кожній емоційній реакції [5]. Емоція є продуктом оцінки, що відображає вигідні чи шкідливі стосунки з деякими аспектами реальності для себе. Таким чином, погляд людини на себе неодмінно міститься в усіх її ціннісних реакціях. Щоб зрозуміти людину психологічно, треба зрозуміти природу і ступінь її самооцінки, а також стандарти, за якими вона себе оцінює.

Відмітимо, що у психологічній літературі, як у вітчизняній, так і зарубіжній, самооцінці приділено велику увагу. Поняття, структура, функції, і навіть проблема розвитку самооцінки обговорюються в роботах І.С. Кона, Р. Бернса, Е. Еріксона, К. Роджерса, В. Джеймса, М.Р. Міляєва та інших психологів.

Зрозуміло, що оцінювати себе можна по-різному, тим більше бувають такі ситуації, коли ми подобаємося собі, а в інший час будь-який вчинок змушує переживати невдоволення, і ми займаємося самоосудженням. Однак, самооцінка як частина самоусвідомлення особистості може змінюватися, але при цьому не залежить від ситуативного ставлення до себе [3].

Дослідження вітчизняних науковців доводять, що самооцінка й очікування майбутнього фахівця є двостороннім взаємоузгодженим механізмом взаємовпливів. Якщо говорити про неадекватно завищену самооцінку, то вона, як правило, впливає на формування безпідставних професійних очікувань. Відповідно, постійні неадекватні проекції в майбутнє, необґрунтовані сподівання, очікування, що не справджуються, є тим матеріалом, який здатний безперервно впливати на формування заниженої самооцінки особистості в професійній діяльності. Вплив самооцінки на рівень сформованості очікувань відбувається миттєво, оскільки самооцінка є ядром соціально-психологічних та професійних намірів. Негативний попередній досвід, низька самооцінка практично не можуть гарантувати сприятливі очікування індивіда. Завищена самооцінка спонукає до самовпевненості, відсутності критичності та самокритичності, очікування легкого результату, що призводить до невдач.

Звісно, різними авторами самооцінка інтерпретується по-різному. Першим, хто ввів поняття «самооцінка», «образ самого себе» у структуру особистості, був В. Джеймс.

На нашу думку, найбільш широко та комплексно питання самооцінки розкрито у дослідженнях Р. Бернса, який розглядає самооцінку у структурі «Я-концепції», яка пов'язана з сукупністю уявлень індивіда про себе, сполучене із їх оцінкою.

Відповідно до цього, він виокремив три традиційні елементи установки (когнітивний, емоційний та поведінковий) стосовно «Я-концепції».

Таким чином, можна сказати що, рівень самооцінки майбутнього психолога впливає на індивідуально-психологічні особливості, завдяки яким майбутній фахівець має змогу змінювати їх у професійно значимі якості та досягати професійної реалізації. Через особистісний смисл, яким виступає самосвідомість та її складові (самооцінка, професійні домагання, професійні очікування), у майбутнього спеціаліста формується самоповага, що сприяє високій професійно-навчальній мотивації, адекватному рівню домагань. Самооцінка майбутнього психолога як детермінанта професійних очікувань отримує підкріплення в навчальному процесі, адже саме педагогічні та психокорекційні заходи у вищому навчальному закладі мають можливість корекції її негативних проявів.

Однак, слід зазначити, що крім самооцінки, важливою, складовою успішної професійної реалізації, є мотиваційна готовність особистості. Багато дослідників вважають мотиваційну спрямованість однією з важливих якостей людини. Це поняття об’єднує цінності, світогляд, ідеали, переконання (вірування), схильності, інтереси, бажання, потяги та потреби. Термін мотивація походить від слова «мотив».

На основі теоретичного аналізу наукових джерел, можемо зробити висновок, що у вітчизняній науці на сучасному етапі немає єдиного підходу до визначення сутності поняття «мотивація». Крім теорій мотивації, заснованих на мікропідході, таких, як теорії очікування, справедливості або атрибуції, що виходять з когнітивної психології, дослідження організаційної поведінки призвели до виникнення інших теорій, які мають ширшу базу. До таких сучасних теорій відносяться, наприклад, теорія контролю та теорія представництва [4].

Дослідниками А.В. Петровським і М.П. Ярошевським мотивація сприймається як «спонукання, яке викликає активність організму і визначає її спрямованість» [2]. На основі аналізу наведених підходів учених до визначення сутності мотивації уточнимо, що в даному дослідженні під терміном «мотивація професійної діяльності» розумітимемо «сукупність внутрішніх та зовнішніх спонукальних мотивів, що стимулюють професійну поведінку особистості, що визначають її форму, спрямованість, інтенсивність та тривалість». Досліджуючи мотивацію професійної діяльності, В.Д. Шадриков наголошує на ролі особистісного плану. На думку вченого, професійна мотивація обумовлена: світоглядом, переконаннями, ідеалами, потребами, цілями особистості, рівнем домагань, умовами діяльності ін. [6]. Дослідник вважає, що «у процесі освоєння професії, під час навчання та трудової діяльності відбувається розвиток та трансформація мотиваційної структури суб'єкта діяльності.

Відтак, проаналізувавши теоретичне підгрунтя впливу самооцінки на мотиваційну готовність до професійної діяльності, можемо зробити висновок, що особистісний та професійний розвиток тісно пов’язані між собою. Прагнення особистості до зростання, розвитку, досягнень, самовдосконалення, постійної роботи над собою, необхідно цілеспрямовано розвивати на етапі професійного навчання. Реалізуючи свої здібності, свій особистісний потенціал, майбутній фахівець здійснює безперервний рух до професійного та особистісного зростання.

Методи дослідження.

Для розв’язання поставлених завдань використано такі методи:

- *теоретичні*: аналіз, синтез, узагальнення і систематизація представлених в науковій літературі концептуальних положень з досліджуваної проблематики, теоретичне моделювання;
- *емпіричні:* опитування на основі використаної методики Г.Ю. Айзенка «Самооцінка психічних станів»; А.А. Реана «Мотивація успіху та боязнь невдачі»; Ю.М. Орлова «Вимірювання

потреби (мотиву) у досягненні мети». Враховуючи карантинні обмеження, опитування було проведено за допомогою Інтернет ресурсів. Гугл форму з методиками заповнювали 76 респондентів – студенти Національного університету «Львівська політехніка» та Львівського національного університету ім. І. Франка.

Результати і обговорення. Ефективність та якість роботи будь якого фахівця, в тому числі і психолога, в значній мірі залежить від сформованої самооцінки та рівня мотивації фахівця. Оскільки психологи перебувають у постійному контакті із людьми, дуже важливо керуватися соціально значимими мотивами своєї поведінки. Власне, це і стало первинною метою експериментального дослідження впливу самооцінки на мотиваційну готовність до професійної діяльності студентів психологів здійсненого в січні-лютому 2022 року.

Обрані методики: Г.Ю. Айзенка «Самооцінка психічних станів»; А.А. Реана «Мотивація успіху та страх невдачі»; Ю.М. Орлова «Вимірювання потреби (мотиву) в досягненні мети».

Опрацювавши та проаналізувавши результати методики Г.Ю. Айзентка «Самооцінка психічних станів», зроблено наступні висновки:

за шкалою «Фрустрація» (Рис.1) 54% (41 особа) – низький рівень за школою фрустрації, що говорить про адекватну самооцінку (Рис.2). 30% (23 особи) - середній рівень за шкалою фрустрації, що є ознакою завищеної самооцінки; 16% (23 особи) – високий рівень за шкалою фрустрація і свідчить про низьку самооцінку.

за шкалою «Тривожність» 11 осіб - виявляють високі показники; 48 осіб – середні показники (допустимий рівень для ефективного функціонування особистості); 17 осіб – низький рівень тривожності, що свідчить про емоційну врівноваженість.

за шкалою «Агресивність» 12 осіб – високий рівень агресії, що визначається низьким самоконтролем; 50 осіб – середній допустимий рівень агресії, що визначається помірним самоконтролем; 14 осіб – низький рівень агресії, що визначається високим самоконтролем.

за шкалою «Ригідність» 18 осіб – високий рівень ригідності, що виражається в схильності до «застрягання» в проблемній ситуації; 49 осіб – середній рівень ригідності, що виражається у незмінності інтересів та установок; 9 осіб – низький рівень ригідності, що виражається у психологічній гнучкості та рухливості емоційних реакцій.

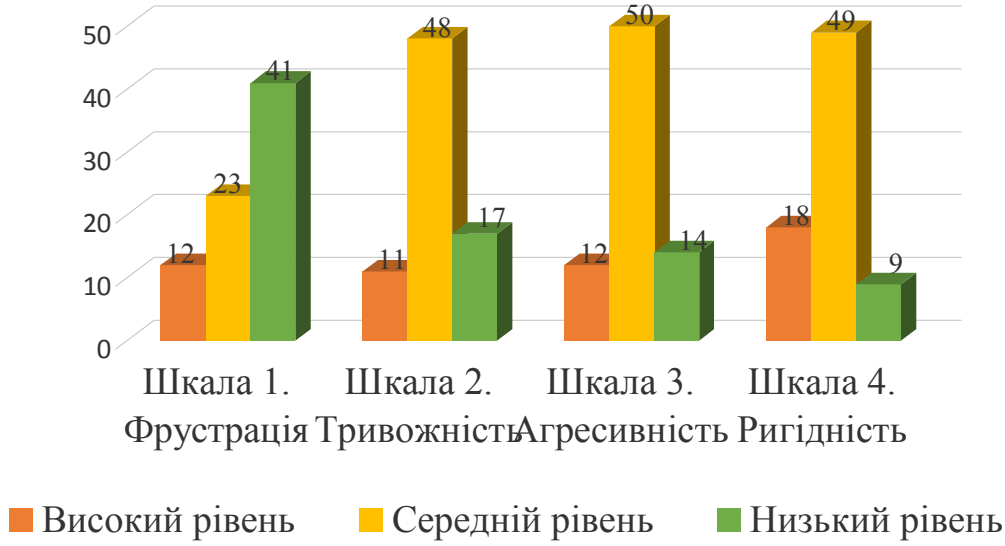

Рис. 1 Самооцінка психічних станів (за Г. Ю. Айзенком)

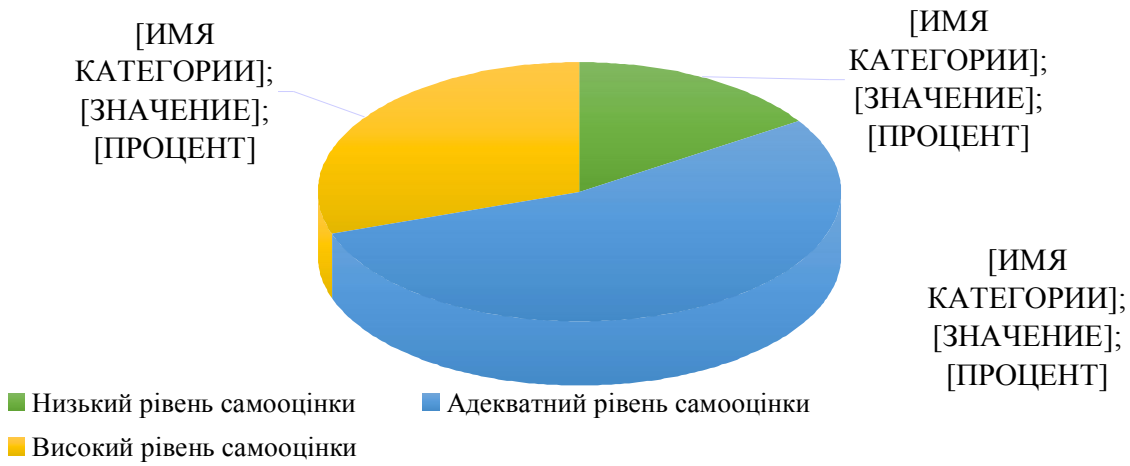

Рис. 2 Рівень самооцінки респондентів (за Г. Ю. Айзенком)

Опрацювавши та проаналізувавши результати методики А.А. Реана «Мотивація успіху і страх невдачі» (Рис.3) зроблено наступні висновки:

«Мотивація на успіх» - 18% (14 осіб) – позитивний рівень мотивації, що свідчить про потребу досягнення успіху. «Мотиваційний полюс не виражений, з тенденцією на успіх» - 38% (29 осіб) – середній рівень, що в дещо нижчий степені свідчить про потребу досягнення успіху.

«Мотивація на невдачу» - 18% (14 осіб) – негативний рівень мотивації, що свідчить про схильність до уникання та негативних очікувань. «Мотиваційний полюс не виражений, з тенденцією на невдачу» - 26% (19 осіб).

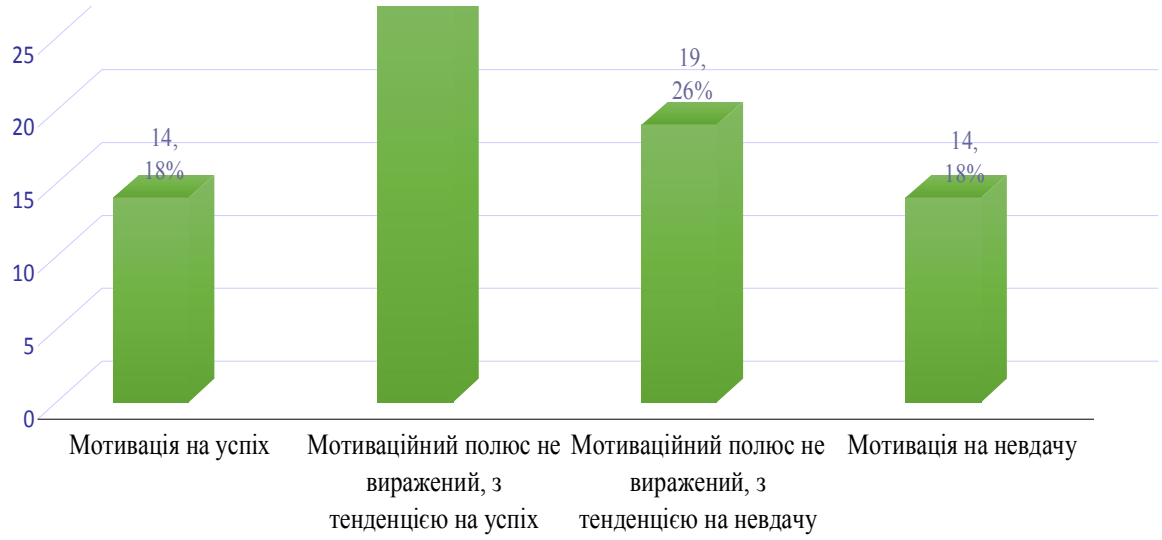

Рис. 3 Мотивація спрямована на успіх та мотивація спрямована на невдачу (за А.А. Реаном)

Опрацювавши та проаналізувавши результати методики Ю.М. Орлова «Вимірювання потреби (мотиву) в досягненні мети» (Рис.4) зроблено наступні висновки:

Високий рівень потреби у досягненні поставленої мети – 14% (11 осіб), що свідчить про схильність лише до помірного ризику та вказує на підвищену самооцінку.

Середній рівень потреби у досягнені мети становить 54% (41 особа), що свідчить про стан емоційної рівноваги, дисциплінованість, самодостатність.

Низький рівень потреби у досягненні мети – 32% (24 особи), що свідчить про схильність до крайнощів, до низького або надто високого ризику.

Рис. 4 Вимірювання потреби в досягненні мети (за Ю.М. Орловим)

Висновки. Здійснений теоретичний аналіз літератури та проведене емпіричне дослідження на базі Національного університету «Львівська політехніка» та Львівського Національного університету ім. І.Франка дає підстави для визначення впливу самооцінки на мотиваційну готовність до професійної діяльності студентів-психологів.

Результати експериментальної частини показали, що у респондентів переважає адекватний рівень самооцінки і низький рівень фрустрації. Це свідчить про високий рівень стресостійкості, позитивної мотивації спрямованої на успіх та середні показники потреби в досягненні мети (54%). Більшість респондентів показали достатній рівень сформованості всіх компонентів мотивації. Потреба у професійній діяльності виражена стабільно, без різких коливань.

Середні показники самооцінки простежуються у решти респондентів та свідчать про завищену або занижену самооцінку. Це, в свою чергу, проявляється в незадоволеністю собою, категоричне сприйняття навколишнього світу, втечі від неприємностей, відмови від боротьби. У цієї категорії респондентів мотиваційний полюс яскраво не виражений, або направлений на очікування переживання страху невдачі, відповідно тут немає стабільності і потреба в професійній діяльності коливається від надто високих до абсолютно низьких показників.

Список використаних джерел

1. Бутенко Д. С. Мотиваційний менеджмент у підприємницький діяльності. Економіка і суспільство. Мукачево. Вип. № 20, 2019. С. 142-148.

2. Мельман В.А. Факторы построения комплексной системы мотивации профессиональной деятельности персонала. Коммунальное хозяйство городов: науч.-техн. зб. Харьков: ХНАМГ, 2012; Вып. 104: 272 - 276.

3. Міляєва В.Р. Саморозвиток особистості студента як основа становлення майбутнього професіонала / В.Р. Міляєва // Zbior raportow naukowych. «Aktualne problemy w wspołczesnej nauki». (28.06.2013 – 30.06.2013). – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2013. – С. 17–21.

4. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посібн. для студентів ВНЗ та слухачів ін-тів післядипломної освіти / Л. М. Карамушка, Т. В. Зайчикова, О. В. Винославська та ін.; За наук. ред. Л. М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.

5. Coopersmith, S. The Antecedents of Self-Esteem. (2nd ed.) Palo Alto, Calif.: Consulting Psychologists Press, 1981, pp. 27–31.

6. Шумакова Л.П. Особливості розвитку мотивації досягнення особистості психолога-практика в процесі професійної підготовки : автореф. дис.. канд. психол. наук : 19.00.07 / Л.П. Шумакова. – К ., 1997. – 24 с.

References

1. Butenko D. S. Motyvatsiinyi menedzhment u pidpryiemnytskyi diialnosti. [Motivation management in business.] Ekonomika i suspilstvo. Mukachevo. Vyp. № 20, 2019. S. 142-148. (in Ukrainian).

2. Melman V.A. Faktorы postroenyia kompleksnoi systemы motyvatsyy professyonalnoi deiatelnosty personala. [Factors for building a comprehensive system of motivation of professional activities of staff.] Kommunalnoe khoziaistvo horodov: nauch.-tekhn. zb. Kharkov: KhNAMH, 2012; Vыp. 104: 272 - 276. (in Ukrainian).

3. Miliaieva V.R. Samorozvytok osobystosti studenta yak osnova stanovlennia maibutnoho profesionala [Self-development of the student's personality as a basis for the formation of the future professional] / V.R. Miliaieva // Zbior raportow naukowych. «Aktualne problemy w współczesnej nauki». (28.06.2013 – 30.06.2013). – Warszawa : Wydawca: Sp. zo.o. «Diamond trading tour», 2013. – S. 17–21. (in Ukrainian).

4. Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykholohiv: Navch. posibn. dlia studentiv VNZ ta slukhachiv in-tiv pisliadyplomnoi osvity [Technologies of organizational psychologists: Textbook.manual for university students and students of postgraduate education institutes] / L. M. Karamushka, T. V. Zaichykova, O. V. Vynoslavska ta in.; Za nauk. red. L. M. Karamushky. – K.: Firma «INKOS», 2005. – 366 c. (in Ukrainian).

5. Coopersmith, S. The Antecedents of Self-Esteem. (2nd ed.) Palo Alto, Calif.: Consulting Psychologists Press, 1981, pp. 27–31. (in American)

6. Shumakova L.P. Osoblyvosti rozvytku motyvatsii dosiahnennia osobystosti psykholoha-praktyka v protsesi profesiinoi pidhotovky : avtoref. dys.. kand. psykhol. nauk : 19.00.07 [Peculiarities of the development of motivation to achieve the personality of psychologist-practitioner in the process of professional training: authors ref.:19.00.07]/ L.P. Shumakova. – K ., 1997. – 24 s. (in Ukrainian).

Summary

Chemerynska D. I. *Candidate of Psychological Science, Lecturer, Lviv Polytechnic National University*
Karpyak M. I. *Psychology specialty student Lviv Polytechnic National University*

THE INFLUENCE OF SELF-ASSESSMENT ON MOTIVATIVE READYNESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

Introduction. *The results of theoretical and empirical research on the concept of self-esteem and motivation of students receiving psychological education. The structure and types of self-esteem, as well as factors influencing the formation of self-esteem are analyzed. The scientific value of personal characteristics in the profession of future psychologists is determined. The relevance of the influence of self-esteem on the motivational readiness of students for professional activity is substantiated. Features of professional self-assessment of future psychologists are outlined.*

Purpose. *Thus, the pandemic and the war that affected Ukraine make clear the importance of psychological care and the impact of this profession on millions of people. It is also important to understand that the formation of self-esteem and motivation of modern youth is influenced by socio-cultural and political-economic processes in Ukraine. The demands placed on the new generation will have an impact on the future of society.*

Methods. *Theoretical (the analysis of the literature, theoretical date generalization) and empirical (instrumental) research methods are used.*

Originality. *The efficiency and quality of work of any specialist, including a psychologist, largely depends on the established system of self-esteem and motivation . Because psychologists are in constant contact with people, it is very important to be guided by socially significant motives for their behavior. Considering the economic orientation of the modern world, which is more self-centered, we were interested in how it affects the modern psychologist motivation system.*

The empirical study, which was conducted in two stages: in January 2022 and February 2022, allows us to determine the impact of war, as a socio-economic and political factor, on changing the hierarchy of professional motivation and self-esteem in students.

Conclusion. *Empirical research has shown what the respondents have an adequate level of self-esteem and low level of frustration. These are motivations about a high level of stress, a positive focus on success and average indicators of the need to achieve the goal. The majority of respondents showed a sufficient level of formation of all components of motivation. The need for professional activity is expressed stably, without sharp fluctuations.*

Average self-esteem is observed in the rest of the respondents and indicates overestimated or underestimated self-esteem. This, in turn, manifests itself in dissatisfaction with themselves, a categorical perception of the world around them, escape from trouble, refusal to fight. In this category of respondents, the motivational pole is not pronounced, or is aimed at waiting for the fear of failure, respectively, there is no stability and the need for professional activity ranges from too high to very low.

Key words: *self-esteem; motivation; professional activity; psychological development; emotional reaction; level of claims; success; avoidance of failure; self-perception.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 25.04.22.

УДК 159.947:355.01
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–139-145

Якимчук Б. А. *кандидат психологічних наук,*
професор декан факультету початкової освіти
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
https://orcid.org/0000-0002-3303-6478

РОЗВИТОК СТРЕСОСТІЙКОСТІ ОБ`ЄКТА НАВЧАННЯ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У КОНТЕКСТІ ЙОГО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Розвиток стресостійкості розглядається у межах суб'єкт-середовищного підходу, що представляє сукупність основних принципів, що є в основі створення технологій розвитку особистості через суб'єкт-суб'єктну взаємодію у спеціально створеному розвивальному середовищі.

Ключові слова: *стресостійкість; суб'єкт-середовищний підхід; розвиток особистості; суб'єкт-суб'єктна взаємодія; розвивальне середовище.*

Вступ. Навчання у ЗВО передбачає не лише оволодіння професією, а й вироблення цілої низки компетенцій – соціальних та психологічних, що сприяють формуванню стресостійкості студента як основи його особистісного зростання та самореалізації, а також успішності майбутньої професійної діяльності. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених проблематиці стресостійкості особистості, досі недостатньо дослідженим залишається питання про те, що є стресостійкість як властивість особистості студента, яка роль освітнього середовища ЗВО у її розвитку. Відповідь це питання забезпечить реалізацію на практиці стресостійкості як інтегративного утворення, закономірно пов`язаного з особистісними структурами, цілями, мотивами та якостями студента, що є в основі його особистісної і професійної самореалізації.

Мета статті – проаналізувати зовнішні і внутрішні чинники розвитку об`єкта навчання в умовах освітнього середовища у контексті його самореалізації.

Теоретичне підґрунтя. Проблема стресостійкості особистості поряд із зарубіжними (Т.Кокс, Р.Лазарус, Д. Мак Грат, Д. Меканік, Г.Сельє, С.Фолкман) ґрунтовно розглядалась у наукових працях таких українських дослідників, як Г.М. Дубчак, В.М. Крайнюк, Н.В. Родіна, О.Д. Сафін, О.В. Тімченко, Ю.О. Тептюк та ін.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення. Стресостійкість особистості студента – інтегральна системна характеристика, що є в основі його здатності бути саморегульованим суб'єктом активності, що гнучко реагує на зміни зовнішнього та внутрішнього середовищ, реалізує унікальний, автентичний спосіб організації власної життєдіяльності та середовища розвитку для підтримання власного психологічного благополуччя та самореалізації. Розвиток стресостійкості студента є комплексним завданням, яке може бути реалізовано за умови оволодіння навичками саморегуляції та розвитку суб'єктності, прояву позитивного самоставлення і гуманістичної позиції.

Стресостійкість визначають такі інтегративні характеристики його особистості: вміння концентруватися на актуальних подіях; потреба у пізнанні чи відкритість до нового; прагнення до творчості та здатність до нестандартного вирішення проблем; флексибільність у спілкуванні; розвинена здатність до рефлексії; внутрішній локус контролю; мотивація до особистісного зростання та розвитку; адаптивний рівень тривожності; стан психологічного благополуччя; позитивне самоставлення, що знижує тривожність і дозволяє прийняти рішення, що узгоджується з його Я-концепцією.

Розвиток стресостійкості заснований

на освоєнні психологічного знання та психотехнік розвитку особистісних ресурсів [2]. Підтримка стресостійкості забезпечується одночасно наявністю особистісно значущих цілей у майбутньому, здатністю концентруватися на вирішенні актуальних завдань у реальному часі. Нездатність людини протистояти тиску стресів, обставин і запобігти розвитку симптомів фізичної чи психологічної дезадаптації, нездатність справлятися із невизначеністю, екзистенційна фрустрація можуть бути чинниками, що перешкоджаютьйого особистісному зростанню та розвитку. При несприятливому впливі домінуючий стан стає негативним (апатія, зневіра, депресивний стан, тривога), а настрій зниженим, нестійким.

Низьку стресостійкість особистості Ю.О. Тептюк визначає як прояв пасивної, пристосувальної поведінки, що визначається обставинами та впливом інших людей. На основі цього вона виокремлює два види такої стресостійкості особистості: стресостійкість як результат ситуативності, відсутність віддаленої орієнтації, низький рівень саморегуляції, коли мотиваційно-потребову сферу характеризують примітивні потреби та стресостійкість, зумовлену несформованістю змістовної сторони віддаленої орієнтації [4].

Як модель особистості із низькою стресостійкістю дослідниками розглядається невротична особистість, що характеризується вираженою неадекватністю поведінкового та емоційного реагування у критичних ситуаціях [3]. У такої особистості іноді відбувається самоіндукція негативного емоційного напруження, під час якої дезорганізована поведінка лише підсилює стресовий стан, який у свою чергу ще більше дезорганізує цю саму поведінку. Людина при цьому відчуває повну безпорадність - як по відношенню до важких завдань, так і по відношенню до власної поведінки у важкій ситуації. У результаті формується т. з. «синдром навченої безпорадності», що означає крайній ступінь нестійкості до труднощів. Навчена (особистісна) безпорадність має не ситуативний, а стабільний загальний характер. Вона, зазвичай, виникає на тлі важких життєвих обставин, у яких людина відчуває нездатність щось змінити. З'являються установки «це можливо для будь-кого, але не для мене». Людина із вивченою безпорадністю схильна розглядати власні успіхи як випадковість, а неуспіх як невід'ємну частину власного життя. Тому завданням психолога у цьому випадку є допомога людині у перериванні процесу самоіндукції негативних переживань шляхом аналізу важких ситуацій та засвоєння прийомів саморегуляції.

Поряд із цим завданням психолога є також звернення до ресурсів особистості людини та допомога в особистісному зростанні. Можна виокремити дві групи чинників розвитку особистості: зовнішні, соціально-психологічні та внутрішні - самосвідомість, самооцінка, Я-концепція. Перша група містить особливості міжособистісних відносин та пов'язана з тими умовами, з якими особистість стикається у своєму соціальному оточенні. Ці умови можуть бути як сприятливими, якщо особистість отримує підтримку інших людей, і несприятливими, у разі, коли група не сприймає проявів особистості людини. При цьому позитивний розвиток особистості зупиняється. Вона усвідомлює наявність у себе здібностей, якостей та особистісних потенціалів, але стурбована насамперед не їхнім розвитком, а доведенням власних можливостей як самій собі, так і оточуючим. Якщо знайдеться хоча б невелика група, що сприймає весь спектр прояву цієї людини, то ситуація для неї складається сприятливо та її розвиток може піти позитивним шляхом. Інакше наявні потенціали, особистісні ресурси залишаться нереалізованими. Таким чином, необхідним є створення розвивального, психологічно безпечного середовища за допомогою організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії усіх учасників освітнього процесу. Друга група пов'язана із власними якостями особистості. Психолого-педагогічна взаємодія усіх

суб'єктів освітнього простору ЗВО має бути спрямована на усвідомлення цінності рис власної особистості та актуалізацію особистісних якостей, що сприяють її прояву та розвитку.

Поряд із чинниками, що сприяють або перешкоджають особистісному зростанню та самореалізації, існують такі, що впливають на стресостійкість. Виокремлюють індивідуальні особливості, що переважним чином впливають до зниження стресостійкості, а саме: підвищена тривожність; ворожість, агресія, що особливо пригнічується і спрямована на себе; емоційна збудливість, нестабільність; песимізм і неуспіх, що часто повторюється; замкненість, закритість. Стресостійкість знижують нереалістичні та неадекватні стратегії досягнення цілей, честолюбство, потреба у схваленні; надмірно висока мотивація досягнення, наявність фіксованої установки на конкретний спосіб вирішення проблем. Неадекватна самооцінка є першопричиною виникнення невідповідності між домаганнями та реальними можливостями. Це проявляється у зниженні труднощів при обраної мети після успіху чи навпаки – її підвищенням після невдачі. Показниками адекватної самооцінки та відповідного їй реалістичного рівня домагань є впевненість у власних силах, наполегливість у досягненні мети, продуктивність діяльності та критичність в оцінці досягнутого. Таким чином, самооцінка впливає на вибір людиною способу поведінки та досягнення цілей у найрізноманітніших ситуаціях.

Таким чином, до особистісними чинниками, що негативно впливають на прояв стресостійкості в умовах, що перешкоджають самореалізації, є: конформізм, надмірно завищена чи занижена самооцінка, неадекватний рівень домагань; негативний досвід вирішення складних ситуацій у минулому; переважання негативних емоцій; домінування мотивації уникнення мотивації прагнення успіху; висока тривожність як особистісна межу; сильні механізми особистісного захисту, що перешкоджають об'єктивному аналізу ситуації та власних ресурсів щодо її вирішення.

Стресостійкість можна розглядати як складну характеристику особистості, синтез окремих якостей та здібностей. Звідси ступінь її виразності визначено безліччю особистісних чинників та особливостей освітнього середовища, і багато у чому залежить від ресурсів особистості. Таким чином, чинники, що впливають на стресостійкість до перешкод самореалізації, можуть бути особистісними і середовищними.

Серед особистісних виокремлюють: відношення людини до себе як особистості та суб'єкта активності; оптимістичне, активне ставлення до життєвої ситуації загалом; впевненість у власних силах, узгоджена, несуперечлива Я-концепція. Ознакою особистісної зрілості є здатність приймати рішення та відповідати за їхні наслідки, тобто це міра відповідальності, яку людина готова прийняти за власні вчинки та власне життя загалом. Відповідальність тісно пов'язана із внутрішньою незалежністю, здатністю слідувати власним переконанням та цінностям, враховуючи та осмислюючи, але не запозичуючи переконання інших людей. Крім спрямованості на самопізнання і на реалізацію власного потенціалу у діяльності найважливішим чинником стресостійкості є інтеракційна спрямованість, тобто бажання та здатність встановлювати міцні міжособистісні стосунки у поєднанні із незалежністю та самодостатністю; довіра до інших, відкритість у спілкуванні та відсутність ворожості; почуття соціальної власності; що задовольняє статус у групі та соціумі, стійкі, міжособистісні ролі, що задовольняють людину. Усі ці чинники сприяють розвитку стресостійкості.

В емоційній сфері важливим для розвитку стресостійкості є: достатньо висока та адекватна самооцінка; відчуття успішності та руху до самореалізації; переживання почуття згуртованості, єдності, емоційне насичення міжособистісного взаємодії. Ці чинники впливають на загальний рівень

стресостійкості людини, оскільки створюють позитивний емоційний фон, який визначає сприятливі умови функціонування психіки. При цьому найважливішим не є інтенсивність позитивних переживань, які тривалість і стабільність.

У когнітивній сфері важливим є розуміння життєвої ситуації; усвідомлення власної можливості прогнозувати та контролювати події життя; адекватність суджень при інтерпретації ситуацій та відсутність ірраціональних переконань; адекватна оцінка навантажень та власних ресурсів; активність у поведінці та спілкуванні; використання ефективних способів подолання важких та конфліктних ситуацій. Позитивним чинником є високий рівень пошукової активності людини, під якою розуміється діяльність, спрямована на зміну ситуації чи її суб'єктивного осмислення за відсутності впевненості у результатах власних дій, але при постійному врахуванні цих результатів на кожній стадії своєї діяльності. Важливим також є процес осмислення та структурування власного життєвого досвіду. На основі цього виробляється світогляд, який є одним із найскладніших, і одночасно ключових чинників, що визначає стресостійкість. Екзистенційна визначеність, усвідомлення сенсу власного життя, усвідомленість діяльності та поведінки; установка на те, що кожна людина є вільнимю та відповідальним творцем власного життя є основою стресостійкості як однієї з умов особистісного зростання та самореалізації.

Крім того, до чинників, що впливають на розвиток стресостійкості, належать особливості інтерпретації труднощів та ставлення до них. Вважається, що пізнавальне ставлення до скрутної ситуації значною мірою сприяє її подоланню. До позитивних чинників також належать оптимізм, який відображається в оцінці людиною власних успіхів та невдач; активне та діяльне ставлення до життя; філософське сприйняття труднощів. Ці чинники визначають сприятливий психічний та психологічний стани, необхідні для ефективної реалізації діяльності та особистісного розвитку у цілому.

Позитивним чинником стресостійкості є спрямованість людини на самопізнання та саморозвиток, яка виявляється у готовності підвищувати власну психологічну компетентність, самовдосконалюватися, навчатися прийомам саморегуляції. Достатньо високий рівень розвитку стресостійкості виявляється у адекватності, диференційованості та усвідомленості поведінкових реакцій, вчинків, вербальних проявів тощо.

Найскладніші стилі саморегуляції та способи підтримки стресостійкості виникають як завершальний етап формування зрілої особистості, що усвідомлює себе. Однак надмірний акцент на самопізнанні та рефлексії без реалізації власного потенціалу у діяльності, без міцних та позитивно вибудованих міжособистісних відносин може викликати тривожність, стан фрустрації та незадоволеності. Тому розвиток рефлексії можна вважати важливою метою психотехнічних вправ, спрямованих на особистісне зростання людини і розвиток її стресостійкості, однак вона повинна входити до комплексу інших цілей і завдань роботи психолога, таких, наприклад, як розвиток спрямованості на різні види діяльності. Досягнення у різних видах діяльності сприймаються людиною як переконливий доказ успішності самореалізації, тому вони підвищують її самооцінку та самоповагу. Крім того, поглиненість цікавою, продуктивною, значущою для людини діяльністю підвищує мотивацію та викликає позитивні емоції, тривале переживання задоволеності та натхнення.

Таким чином, активність у поведінці та діяльності є одним з основних внутрішніх чинників, що визначають самореалізацію та стресостійкість особистості. Для підтримки стресостійкості важливими є усі аспекти активності: пізнавальна, діяльнісна, комунікативна. Кожен із них реалізується і як установка, тобто як схильність до

вироблення певного ставлення до подій та їхньої інтерпретації, а також до своєрідного реагування на те, що відбувається.

При зіткненні із труднощами зазвичай спостерігаються два основні варіанти реагування. Перший варант - гіперстенія, тобто активізація діяльності. Другий варіант - гіпостенія, тобто ослаблення активності. Найчастіше проявляється динаміка від гіперстенічних станів до гіпостенічних. При низькій стресостійкості настання фази виснаження відбувається дуже швидко. Це може статися із різних причин, пов'язаних як із властивостями нервової системи, так і з індивідуальним стилем реагування на стрес. Найчастіше фаза активності проходить надто інтенсивно та швидкоплинно, але нерезультативно. Іншоюй причиною швидкого психічного та психологічного виснаження є відсутність реалізації діяльності.

Велике значення у розвитку стресостійкості особистості має баланс суб'єктної активності та адаптивності людини. Надмірний акцент на одному із компонентів або навпаки, нездатність їх реалізувати помітно знижують стійкість до стресів. При небажанні та нездатності реалізувати активність, спрямовану на предметне чи соціальне середовище складається парадоксальна ситуація підвищення залежності людини від них. Разом із тим адаптація до умов, що змінюються, є флексибільність, вміння оцінювати ситуацію і вибирати оптимальні стратегії поведінки, що також необхідно для підтримки стресостійкості.

У характеристиках освітнього середовища, що визначають розвиток стресостійкості студентів є умови, що сприяють самореалізації та підтримці креативних проявів особистості, і які створюють проблеми у самореалізації. Якщо чинники середовища підтримують самооцінку, то вони сприяють формуванню ціннісних самовідносин, підтримці стресостійкості. Якщо ж чинники середовища знижують самооцінку, то, таким чином, вони формують у неї негативні переживання, ускладнюють її адаптацію, позбавляють людину емоційної підтримки, породжують стан тривоги, невпевненості, і врешті решт обмежують її самореалізацію. Особливого значення набуває орієнтація освітнього середовища на цінність особистості кожної людини, її унікальність та безперечне право на власну траєкторію розвитку.

Середовище індивідуального розвитку характеризується комплексністю, взаємопов'язаністю чинників, що впливають на усіх суб'єктів освітнього процесу, що утворюють цілісну систему, що характеризується саморозвитком. Розвивальне середовище – це середовище, що розвивається, тобто те, що може змінюватися під впливом активності самого суб'єкта. Суб'єктний підхід до організації навчання студента виходить із того, що середовище розвитку та самореалізації, в якій розгортається його активність та встановлюються взаємини з іншими людьми, не задана спочатку, студент сам створює власне середовище розвитку. Середовище виступає не як пасивний об'єкт чи «фон» взаємодії. У цьому суб'єктна активність – це здатність людини свідомо перетворювати навколишню дійсність, прагнення суб'єкта вийти за межі, розширити сферу діяльності, діяти за межами вимог ситуації та рольових розпоряджень.

Особистісні та середовищні чинники, що впливають на формування особистості студента та його стресостійкість потребують визначити, як взаємодіє особистість та середовище. На думку Л.С. Виготського, визначити, як середовище впливає розвиток особистості у конкретний момент часу можна, аналізуючи характер її переживань. На його думку, переживання – це ставлення людини до дійсності, до середовища. Для створення психотехнік розвитку стресостійкості важливим є його твердження, що із розуміння особливостей розвитку важлива не сама об'єктивна ситуація, а те, як людина її переживає. Саме тому одна й та сама життєва ситуація по-різному впливає на розвиток різних людей через різницю їхніх переживань.

Середовище визначає розвиток людини через переживання середовища [1, с. 382-383].

Висновки. Таким чином, розвиток стресостійкості розглядається у межах суб'єкт-середовищного підходу, що представляє сукупність основних принципів, що є в основі створення технологій розвитку особистості через суб'єкт-суб'єктну взаємодію у спеціально створеному розвивальному середовищі. При цьому питання взаємовпливу особистості і середовища розглядається з т. з. здатності людини створювати чи перетворювати середовище життєдіяльності відповідно до внутрішніх установок. Якщо людина виявляє суб'єктність, має розвинений особистісний ресурс, то вона здатна продуктивно взаємодіяти із середовищем життя та розвитку, творчо перетворюючи і вибудовуючи його. Людина із низькою стресостійкістю нездатна визначати цілі саморозвитку та самореалізації, підпорядковується впливу середовища. Людина із розвиненою суб'єктністю і стресостійкістю сама може стати творцем середовища розвитку. Крім того, у певний момент така людина виходить за межі власного життя, робить певний внесок у життя інших.

Отже, розвиток стресостійкості не може бути розглянуто лише із позиції створення психологічно безпечних умов або розвитку внутрішнього потенціалу. Психологічне супроводження розвитку стресостійкості у спеціально створеному середовищі дозволяє забезпечити позитивний усебічний розвиток особистості у процесі педагогічної взаємодії. Розвиток стресостійкості на засадах суб'єкт-середовищного підходу є комплексним завданням. Для цього вирішення повинні бути використані різні психотехніки розвитку особистості, спрямовані як на формування окремих властивостей та якостей, так і такі, що створюють розвивальний освітній простір ЗВО, що дозволяє отримати інформацію про ключові психологічні феномени, випробувати різні способи діяльності, міжособистісної взаємодії та пізнання.

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Виготский. М.: АСТ, Астрель, Хранитель, 2008. - 671 с.

2. Дубчак Г.М. Психологія становлення професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій: дис. … д-ра психол. наук / Г.М. Дубчак. - К., 2018. – 387 с.

3. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: дис. … д-ра психол. наук / Н.В. Родіна. - К., 2013. - 504 с.

4. Тептюк Ю.О. Психологічні умови розвитку стресостійкості псоціальних працівників різних вікових категорій: дис. канд. психол. н. / Ю.О. Тептюк. - К., НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2021. – 272 с.

References

1. Vygotskij L.S. (2008) Pedagogicheskaja psihologija [Pedagogical psychology] / L.S. Vigotskij. M.: AST, Astrel', Hranitel'. - 671 c. (in Russian)

2. Dubchak G.M. (2018) Psyhologija stanovlennja profesijnoi' stresostijkosti majbutnih fahivciv socionomichnyh profesij [Psychology of formation of professional stress resistance of future specialists of socionomic professions]: dys. … d-ra psyhol. nauk / G.M. Dubchak. - K. – 387 s. (in Ukranian)

3. Rodina N.V. (2013) Psyhologija koping-povedinky: systemne modeljuvannja [Psychology of coping behavior: system modeling]: dys. … d-ra psyhol. nauk / N.V. Rodina. - K. - 504 s. (in Ukranian)

4. Teptjuk Ju.O. (2021) Psyhologichni umovy rozvytku stresostijkosti psocial'nyh pracivnykiv riznyh vikovyh kategorij [Psychological conditions for the development of stress resistance of social workers of different ages]: dys. kand. psyhol. n. / Ju.O. Teptjuk. - K., NPU im. M.P. Dragomanova. – 272 s. (in Ukranian)

Summary

Yakymchuk B. *Candidate of Psychological Sciences,*
Professor, Dean of the Faculty of Primary Education
Uman State Pedagogical University
named after Pavel Tychyna

DEVELOPMENT OF STRESS RESISTANCE OF THE OBJECT OF LEARNING IN THE CONDITIONS OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN THE CONTEXT OF ITS SELF-REALIZATION

Introduction. *Studying in a higher education institution involves not only mastering the profession, but also developing a number of competencies - social and psychological, which contribute to the formation of student resilience as the basis of his personal growth and self-realization, as well as future professional success. Despite the significant amount of research on the issue of personality stress, the question of what is stress resistance as a property of the student's personality, what is the role of the educational environment of higher education in its development.*

Purpose of the article *is to analyze external and internal factors of development of object of training in the conditions of the educational environment in the context of its self-realization.*

Methods. *Theoretical analysis, synthesis, generalization, comparison.*

Originality. *Stress resistance can be considered as a complex characteristic of personality, a synthesis of its certain qualities and abilities. The degree of its expressiveness is determined by many personal factors and features of the educational environment and largely depends on the resources of the individual. Factors that affect stress resistance can be personal and environmental. A person with low stress resistance is unable to determine the goals of self-development and self-realization, exposed to the environment. The creator of the development environment can be a person with developed subjectivity and stress.*

Conclusion. *Thus, the development of stress resistance can not be considered only from the standpoint of creating psychologically safe conditions or the development of internal performance. Psychological support for the development of stress in a specially created environment allows to ensure a positive comprehensive development of personality in the process of pedagogical interaction. The development of stress resistance based on the subject-environmental approach is a complex task. This solution should use a variety of psychotechnics of personality development, aimed at forming individual characteristics and qualities, and those that create a developmental educational space of higher education, which allows to obtain information about key psychological phenomena, to experience different ways of working. , interpersonal interaction and knowledge.*

Key words: *stress resistance; subject-environmental approach; personality development; subject-subject interaction; development environment.*

Recelved/Поступила: 15.04.22.

УДК 159.922.6.-057.87
DOI: 10.33099/2617-6858–22–66–2–146-152

Якимчук І. П. *доцент кафедри психології*
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
https://orcid.org/0000-0002-4627-2066

ЧИННИКИ ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

Досягнення високого рівня морально-етичної відповідальності майбутнього психолога забезпечується низкою чинників та умов. Формування морально-етичної відповідальності визначається як індивідуально-психологічними особливостями майбутнього психолога, так і характером його соціокультурного середовища.

Ключові слова: *морально-етична відповідальність; чиники; умови; психолог; поведінка; активність.*

Вступ. Досягнення високого рівня морально-етичної відповідальності психолога забезпечується низкою чинників та умов, від яких залежить продуктивність розвитку цього особистісного утворення [14; 16]. Саме сукупний вплив цих обставин зумовлює певну поведінку і активність. Розрізняють об'єктивні та суб'єктивні чинники. Активним початком визнаються об'єктивні обставини – соціально-економічні умови, а наслідком відображення цих впливів – зміни у суб'єктах. Оскільки формування морально-етичної відповідальності визначається як особливостями індивіда, так і характером його соціокультурного середовища, усі чинники, що впливають на його розвиток, поділяють на зовнішні та внутрішні.

Мета статті – проаналізувати чинники та умови формування морально-етичної відповідальності майбутнього психолога.

Теоретичне підґрунтя. Проблема відповідальності була предметом вивчення як українських, так і зарубіжних науковців (І.С. Булах, М.Й. Боришевський, Л.Колберг, Г.С. Костюк, А.Маслоу, К.Роджерс, М.В. Савчин, В.Ф. Сафін, Ф.Хайдер та ін.).

І.С. Булах, досліджуючи ґенезу становлення відповідальності у період дорослішання, характеризує відповідальність як інтегративну властивість особистості, що виникає через синтез у свідомості та самосвідомості різних форм (сорому, вини, гідності, совісті) та позитивних якостей (чесності, справедливості, співпереживання та ін.) і вказує на специфіку становлення цього особистісного утворення [2].

Як зазначає М.В. Савчин, «відповідальність - одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка об’єднує у собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності» [13, с. 57]. На його думку, «предмет відповідальності - це сукупність зовнішніх і внутрішніх соціально-психологічних, духовних і матеріальних необхідностей та інтенцій, які особистість реалізує у своїй цілісній життєдіяльності. Його зміст містить конкретні обов’язки, завдання, доручення, способи їхнього виконання, дотримання норм, наслідування морального ідеалу, виховання його у собі тощо. Ще однією характерною ознакою є обсяг, що конкретно виражається в якісних і кількісних характеристиках доручень, завдань, обов’язків, які реалізує суб’єкт у своїй поведінці» [13, с. 54].

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати і обговорення. Аналіз наукової літератури та дані емпіричних досліджень свідчать про те, що зовнішніми чинниками формування морально-етичної відповідальності психолога є соціокультурне середовище як генералізований чинник та такі часткові

чинники, як сім'я, спілкування (із батьками, викладачами, ровесниками), навчально-професійна діяльність. Під соціокультурним середовищем слід розуміти складну систему явищ, умов і відносин, які оточують особистість та надають активний (безпосередній чи непрямий, стихійний чи свідомий) вплив на її свідомість та поведінку. С.Д. Максименко підкреслює, що середовище є обстановкою розвитку, тобто чинником, який безпосередньо детермінує поведінку особистості. Вона є саме умовою здійснення діяльності і джерелом розвитку особистості. Але це та умова, без якої, як і без людини, неможливий складний процес побудови особистості. Матеріалом цього процесу є ті конкретні суспільні відносини, які застає індивід після народження [7].

Мікросередовище, характер його функціонування, взаємодії людей між собою визначають в основі своєї інтеріоризації та реалізації існуючу у суспільстві мораль. У сфері мікросередовища функціонують ті механізми, від яких залежить моральна спрямованість особистості. Таким мікросередовищем є, перш за усе, сім'я, яка справляє великий формувальний вплив на розвиток свідомості особистості.

Г.С. Костюк вважає, що розвиток особистості здійснюється у ситуаціях взаємодії та спілкування. Якщо під діяльністю розуміти, – зауважує він, – активність людини, спрямовану на досягнення певних, усвідомлюваних нею цілей за допомогою засвоєних нею у суспільстві методів і стимульовану так само певними мотивами, то діяльністю буде взаємодія людей між собою у вигляді спілкування [6].

Будь-яка спільна діяльність неможлива без спілкування. Останнє не лише сприяє організації та розвитку діяльності, а й її збагаченню, оскільки в процесі спілкування виникають нові зв'язки та відносини між людьми, які мають певний вплив на формування різних форм суспільної свідомості, у тому числі професійної. Отже, спілкування можна розглядати як чинник формування морально-етичної відповідальності особистості, оскільки воно чинить на розвиток психіки людини сильний вплив. Важливим видом спілкування при формуванні морально-етичної відповідальності майбутнього психолога є професійне, під яким розуміється форма навчальної взаємодії, співпраці викладача та студента [3]. Специфіка професійного спілкування, насамперед, виявляється у його спрямованості. Воно спрямоване не лише на саму взаємодію та на тих, хто навчається з метою їхнього особистісного та професійного розвитку, а й на організацію освоєння професійних знань та формування на цій основі професійних вмінь. Через це професійне спілкування характеризується як би потрійною спрямованістю - на саму навчальну взаємодію, на студентів (їхній актуальний стан, перспективні лінії розвитку) і на предмет засвоєння [18]. Основними функціями професійного спілкування є навчальна та фасилітативна. Остання є настільки важливою, що К.Роджерс називає тьютора передусім фасилітатором спілкування [12]. Це означає, що викладач допомагає студенту висловити себе, виявити власні позитивні риси. Зацікавлення в успіху студента, доброзичлива, підтримуюча атмосфера спілкування полегшує це спілкування, сприяє самоактуалізації та подальшому його розвитку.

Особливе місце серед чинників, що впливають на формування морально-етичної відповідальності майбутнього психолога, належить професійній діяльності. Можливість висловити себе у діяльності, у професії – основна потреба особистості як суб'єкта, яка залежить від конкретних мотивів. В.Г. Панок підкреслює, що роль професійної діяльності у становленні особистості психолога полягає, насамперед, у тому, що вона перетворює прояв особистісних особливостей у тому чи іншому напрямку, розвиваючи одні особистісні параметри, загальмовуючи інші та створюючи, таким чином, неповторний, відмінний від вихідного ансамблю якостей професійної особистості [10]. Це з тим, що саме зміст

професійної діяльності психолога висуває щодо нього низку специфічних вимог, які змушують розвивати свої певні особистісні якості як професійно значущі, необхідні та обов'язкові. Ці якості, у свою чергу, реалізуючись у діяльності психолога та забезпечуючи успішність професійної діяльності, набувають специфічного професійного забарвлення – вони необхідні для виконання функцій психолога, а виконання цих функцій тренує та розвиває їх.

Ступінь формування морально-етичної відповідальності майбутнього психолога залежить від цілого комплексу пов'язаних між собою внутрішніх чинників, що належать до різнорівневих властивостей індивідуальності: типу вищої нервової діяльності, самоставлення, самооцінки тих чи інших рис характеру, що визначають загальну стратегію взаємодій індивіда із соціальним середовищем. До внутрішніх чинників, що впливають на формування морально-етичної відповідальності майбутнього психолога, належать: загальний рівень інтелектуального та емоційного розвитку особистості; мотивація, рівень розвитку професійного самосвідомості, представленого у професійному образі «Я» [5].

Рівень інтелектуальних здібностей є умовою формування різних понять, категорій, значень, особистісних смислів – «категоріальної сітки значень», що є засобом здійснення акта оцінки. Результатом такої оцінки є висновки про міру відповідності явища, що оцінюється, визнаним критеріям [15]. Спостереження показують, що психологи, які інтелектуально більш розвинені, здатні глибше аналізувати власні дії та вчинки, прогнозувати їх, визначати власну поведінку у різних ситуаціях. Очевидно, що майбутні психологи, які мають таку інтелектуальну якість, як інтуїція, здатні швидше осягнути особливості, що характеризують особистість іншої людини, шляхом миттєвого узагальнення їх у вигляді уявного образу; при цьому у того, хто пізнає, відбувається швидка мобілізація минулого досвіду на розуміння сутності будь-якого вчинку, факту поведінки або усієї особистості іншої людини [10]. Проте відомо, що людина оцінює дійсність не лише завдяки усвідомленим, раціональним критеріям. Стандарти оцінок перебувають у прямої залежності від досягнутого рівня як інтелектуального, так і емоційного розвитку особистості. Емоційне підкріплення, таким чином, є необхідною умовою внутрішнього прийняття усвідомлених завдяки раціональній оцінці соціальних професійних норм та загальноприйнятих принципів.

Основу особистості майбутнього спеціаліста становить потребностно-мотиваційна сфера. Відповідно до С.Г. Москвичева, сукупність мотивів є ієрархізовану динамічну систему [9]. Потреби, мотиви та цілі у цій системі мають відносно стійкий супідрядний зв'язок (ієрархію). Наразі вже не викликає сумніву відсутність дилеми у питанні, чим зумовлена успішність студентів: природними здібностями або розвитком навчальної мотивації. Відомо, що є складна система взаємозв'язків, і що при підвищеному інтересі особистості до конкретної діяльності включається т. з. компенсаторний механізм. Тобто, нестача здібностей може компенсуватися розвитком мотиваційної сфери, що, своєю чергою, передбачає високі результати. Звичайно, з цього не випливає, що здібності не є значущим чинником навчальної діяльності, але чинник професійної мотивації виходить на перше місце та відіграє провідну роль у формуванні успішних та неуспішних студентів.

У сфері професійної мотивації найважливішу роль відіграє позитивне ставлення до професії, оскільки цей мотив пов'язані з кінцевими цілями навчання. Позитивне ставлення до професії у поєднанні із компетентним уявленням про неї детермінує формування та інших більш часткових мотивів.

Найважливішим інтегратором, що визначає рівень прийняття суб'єктом професійних знань, цінностей, є професійний образ «Я» майбутнього

психолога. Він є складною соціально-психологічною характеристикою особистості, визначається цілим комплексом як внутрішніх, і зовнішніх стосовно суб'єкту чинників. Ступінь сформованості професійного образу «Я» безпосередньо визначає напрямок розвитку особистості.

На відміну від чинника, що безпосередньо породжує те чи інше явище або процес, умова становить те середовище, обстановку, в якій вони виникають, існують та розвиваються. У результаті діяльності позиція суб'єкта постійно змінюється. Те, що було на одному етапі діяльності, вже не є значущим на іншому. Саме тому треба говорити про умови, що у діяльності постійно змінюються, оновлюються [17].

Як внутрішні психологічні умови розвитку професійної свідомості можна виокремити ціннісне ставлення до професійної діяльності та адекватну структуру особистісних потреб, а як зовнішні – престиж і статус психолога у суспільстві та освітнє середовище у ЗВО [1; 4]. Під ціннісним ставленням до професійної діяльності розуміється позитивне ставлення до професії психолога, яке проявляється як у виборі ЗВО та самої професії, так і у позитивному відношенні, яке вже формується та розвивається у процесі навчально-професійної діяльності. На кожному етапі навчання у ЗВО розвиток ціннісного ставлення до професії психолога визначається складним комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників. Внутрішні психологічні чинники (особливості самоставлення, самооцінки, мотив досягнення успіху або уникнення невдач, вольові якості особистості тощо) та чинники зовнішнього середовища (соціокультурне середовище) визначають особливості розвитку ціннісних орієнтацій, взаємодіючи між собою під час здійснення навчально-професійної діяльності.

Адекватна структура особистісних потреб передбачає врахування змісту дійсних життєвих відносин суб'єкта, які відображаються у структурі мотивації особистості. Особистісними потребами є потреба у самоствердженні; потреба у саморозвитку; потреба у самовизначенні; потреба у сенсі життя та ін. Розвинений стан потреби передбачає наявність потреб, що її конкретизують і утворюють єдину цілісну систему. Чим вище потреба у самоствердженні у професійній діяльності, тим вищий рівень розвитку професійної спрямованості особистості. Високий рівень розвитку потреби у професійному самоствердженні сприяє формуванню власне предметної спрямованості, а високий рівень професійної спрямованості сприяє формуванню прагнення самоствердження шляхом роботи з клієнтами, реалізації можливостей передачі знань, прагненню отримати визнання своїх професійних якостей і результатів оволодіння обраної професією. Необхідний зв'язок діяльності з мотивом, що є опредмеченной потребою, дозволяє припустити, що мотив відображає, з одного боку, характеристики суб'єктивного потребового стану індивіда, з іншого боку – характеристики ситуації та діяльності із задоволення цієї потреби. Це дає підстави вважати, що становлення та розвиток професійної свідомості майбутнього психолога не може бути реалізований без врахування структури особистісних потреб, яка повинна відповідати нормативним вимогам особистості суб'єкта діяльності як основного засобу професійного впливу з боку психолога.

Віддаючи належне індивідуальним схильностям, зумовленим вродженими рисами, не можна забувати і той факт, що у суспільстві задоволеність людини своєю професією залежить не лише від самого процесу праці, а й від зовнішнього по відношенню до нього моменту. Практика свідчить, що на процес формування морально-етичної відповідальності психолога особистості особливий вплив мають загальна оцінка, престиж професії. У деяких випадках професії можуть зовсім не задовольняти людину, не відповідати її індивідуальним даним, але для нього залишиться привабливим її престиж. Престиж професії залежить від таких

суттєвих сторін, як наявність творчих елементів праці та перспективи просування; рівень матеріальної оплати праці, прогресивної техніки та інші сторони.

Встановлено, що максимальне задоволення обраної професією спостерігається у студентів першого курсу. Надалі цей показник неухильно знижується, до п'ятого курсу. Незважаючи на те, що незадовго до закінчення ЗВО задоволеність професією виявляється найменшою, саме ставлення до професії залишається позитивним [17]. Студенти-першокурсники, як правило, спираються на ідеальне уявлення про майбутню професію, яке при першому зіткненні з реальною дійсністю піддається хворобливим змінам. Але тут важливе інше, на запитання: «Що вам подобається у професії?» студенти відповідають, що головною причиною є уявлення про творчий зміст майбутньої професійної діяльності. Що ж до реального навчального процесу, зокрема вивчення спеціальних дисциплін, то тут лише незначна кількість студентів-першокурсників (31%) орієнтується на творчі методи навчання, таким чином, з одного боку, – висока задоволеність професією та намір після закінчення ЗВО займатися творчою діяльністю, з іншого боку – бажання придбати основи професійної майстерності переважно в процесі репродуктивної навчальної діяльності. У психологічному аспекті ці дві позиції є несумісними, оскільки творчі стимули можуть формуватися лише у відповідному творчому середовищі, зокрема й навчальному. Очевидно, що формування реальних уявлень про майбутню професію та способи оволодіння нею має здійснюватися, починаючи з першого курсу [8]. Тому у сучасних умовах педагогічного ЗВО необхідним є таке освітнє середовище, яке б створювало оптимальні можливості для розкриття особистості кожного студента відповідно до природних завдатків та творчого потенціалу до саморозвитку.

Висновки. Таким чином, професійна свідомість майбутнього психолога та морально-етична відповідальність як один з його аспектів в умовах ЗВО є динамічними утвореннями. Суб'єкт відображає причинний зв'язок власних дій та вчинків у зв'язку зі зміною дійсності. Те, що суттєво на одному етапі освіти, вже не є таким значущим на іншому. Саме тому необхідно враховувати чи нники та умови, які постійно змінюються та оновлюються.

Список використаних джерел

1. Антоненко Т.Л. Психологічні засади становлення ціннісно-смислової сфери особистості майбутнього фахівця: дис. д-ра психол. наук / Т.Л. Антоненко. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2018. 579 с.

2. Булах І.С. До проблеми су’єкт-суб’єктної взаємодії в педагогічному процесі / І.С. Булах // Зб. наук, праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - К., 2003. - Т. 5. - Ч. 6. - С. 28-33.

3. Велитченко Л.К. Психологічні основи педагогічної взаємодії: дис. д-ра психол. наук / Л.К. Велитченко. – К., 2006. 508 с.

4. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія / Зіновія Карпенко. – 2-е вид., перероб., доповн. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. – 720 с.

5. Католик Г.В. Психологія формування професійної концепції практичного психолога: дис. д-ра психол. наук / Г.В. Католик. – К., 2017. 353 с.

6. Костюк Г.С. Розвиток і виховання / Г.С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л.Н. Проколієнко. - К.: Рад. школа, 1989. - С. 98-133.

7. Максименко С.Д. Механізми розвитку особистості / С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології. - 2018. - Вип. 40. - С. 7-23. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_40_3.

8. Міхно К.О. Динаміка уявлень студентів-психологів про майбутню професію: дис. канд. психол. наук / К.О. Міхно. К. , 2008. - 19 с.

9. Москвичев С.Г. Мотивация, деятельность и управление / С.Г. Москвичев. - Киев; Сан-Франциско: Light press, 2003. - 490 с.

10. Панок В.Г. Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні: дис. д-ра психол. наук / В.Г. Панок. К., 2011. 368 с.

11. Потапова В.Д. Розвиток функціональної системи інтуїтивно-почуттєвого відображення у майбутніх психологів: дис. д-ра психол. наук / В.Д. Потапова. – К., 2005. 459 с.

12. Роджерс К. Искусство консультирования и терапии / [Пер. с. англ. О.Кондрашовой, Р.Кучкаровой, Т.Рожковой, Ю.Овчинниковой, Г.Пимочкиной, М.Золотиной]. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 320 с.

13. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / М.В. Савчин. - Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. - 280 с.

14. Сафин В.Ф. Психологическая сущность ответственности личности [Текст] / В.Ф. Сафин. - Уфа, 1986. 186 с.

15. Смульсон М.Л. Розвиток інтелекту та суб'єктності дорослих у віртуальному просторі [Електронний ресурс] / М.Л. Смульсон. // Технології розвитку інтелекту. - 2016. - Т.2 Вип. 2. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_2_11.

16. Тарасенко А.М. Структурно-функціональний аналіз відповідальності: пошук детермінант / А.М. Тарасенко // Наука і освіта. – 2016. – №9. – 169-174.

17. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: дис. д-ра психол. наук / Н.Ф. Шевченко. – К., 2006. 485 с.

18. Щербан Т.Д. Психологія навчального спілкування: дис. д-ра психол. наук / Т.Д. Щербан. – К., 2005. 377 с.

References

1. Antonenko T.L. (2018) Psyhologichni zasady stanovlennja cinnisno-smyslovoi' sfery osobystosti majbutn'ogo fahivcja [Psychological principles of formation of the value-semantic sphere of the personality of the future specialist]: dys. d-ra psyhol. nauk / T.L. Antonenko. – Nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni M.P. Dragomanova. – K. 579 s. (in Ukranian)

2. Bulah I.S. (2003) Do problemy su'jekt-sub'jektnoi' vzajemodii' v pedagogichnomu procesi / I.S. Bulah // 3b. nauk, prac' In-tu psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. - K. - T. 5. - Ch. 6. - S. 28-33. (in Ukranian)

3. Velytchenko L.K. (2006) Psyhologichni osnovy pedagogichnoi' vzajemodii': dys. d-ra psyhol. nauk / L.K. Velytchenko. – K. 508 s. (in Ukranian)

4. Karpenko Z. (2018) Aksiologichna psyhologija osobystosti: monografija / Zinovija Karpenko. – 2-e vyd., pererob., dopovn. – Ivano-Frankivs'k : DVNZ «Prykarpats'kyj nacional'nyj universytet imeni Vasylja Stefanyka». – 720 s. (in Ukranian)

5. Katolyk G.V. (2017) Psyhologija formuvannja profesijnoi' koncepcii' praktychnogo psyhologa: dys. d-ra psyhol. nauk / G.V. Katolyk. – K. 353 s. (in Ukranian)

6. Kostjuk G.S. (1989) Rozvytok i vyhovannja / G.S. Kostjuk // Navchal'no-vyhovnyj proces i psyhichnyj rozvytok osobystosti / za red. L.N. Prokolijenko. - K.: Rad. shkola. - S. 98-133. (in Ukranian)

7. Maksymenko S.D. (2018) Mehanizmy rozvytku osobystosti / S.D. Maksymenko // Problemy suchasnoi' psyhologii'. - Vyp. 40. - S. 7-23. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_40_3. (in Ukranian)

8. Mihno K.O. (2008) Dynamika ujavlen' studentiv-psyhologiv pro majbutnju profesiju: dys. kand. psyhol. nauk / K.O. Mihno. K. , 2008. - 19 s. (in Ukranian)

9. Moskvychev S.G. (2003) Motyvacyja, dejatel'nost' y upravlenye / S.G. Moskvychev. - Kyev; San-Francysko: Light press, 2003. - 490 s. (in Ukranian)

10. Panok V.G. (2011) Teoretyko-metodologichni zasady rozvytku praktychnoi' psyhologii' v Ukrai'ni: dys. d-ra psyhol. nauk / V.G. Panok. K., 2011. 368 s. (in Ukranian)

11. Potapova V.D. (2005) Rozvytok funkcional'noi' systemy intui'tyvno-pochuttjevogo vidobrazhennja u majbutnih psyhologiv: dys. d-ra psyhol. nauk / V.D. Potapova. – K., 2005. 459 s. (in Ukranian)

12. Rodzhers K. (2001) Yskusstvo konsul'tyrovanyja y terapyy / [Per. s. angl. O.Kondrashovoj, R.Kuchkarovoj, T.Rozhkovoj, Ju.Ovchynnykovoj, G.Pymochkynoj, M.Zolotynoj]. – M.: Aprel' Press, Yzd-vo ЭKSMO-Press. – 320 s. (in Ukranian)

13. Savchyn M.V. (2008) Psyhologija vidpovidal'noi' povedinky: monografija / M.V.Savchyn. - Ivano-Frankivs'k: Misto NV. - 280 s. (in Ukranian)

14. Safin V.F. (1986) Psihologicheskaja sushhnost' otvetstvennosti lichnosti [Tekst] / V.F. Safin. - Ufa. 186 s. (in Russian)

15. Smul'son M.L. (2016) Rozvytok intelektu ta sub'jektnosti doroslyh u virtual'nomu prostori [Elektronnyj resurs] / M.L. Smul'son. // Tehnologii' rozvytku intelektu. - T.2 Vyp. 2. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_2_11. (in Ukranian)

16. Tarasenko A.M. (2016) Strukturno-funkcional'nyj analiz vidpovidal'nosti: poshuk determinant / A.M. Tarasenko // Nauka i osvita. – №9. – 169-174. (in Ukranian)

17. Shevchenko N.F. (2006) Formuvannja profesijnoi' svidomosti praktychnyh psyhologiv u systemi vyshhoi' osvity: dys. d-ra psyhol. nauk / N.F. Shevchenko. – K. 485 s. (in Ukranian)

18. Shherban T.D. (2005) Psyhologija navchal'nogo spilkuvannja: dys. d-ra psyhol. nauk / T.D. Shherban. – K. 377 s. (in Ukranian)

Summary

Yakymchuk I. P. *Associate Professor of Psychology*
Uman State Pedagogical University
named after Pavel Tychyna

FACTORS AND CONDITIONS OF FORMATION OF MORAL AND ETHICAL RESPONSIBILITY OF THE FUTURE PSYCHOLOGIST

Introduction. *The article analyzes the factors and conditions of formation of moral and ethical responsibility of the future psychologist. Achieving a high level of moral and ethical responsibility of the psychologist is ensured by a number of factors and conditions on which the productivity of the development of this personal education depends. It is the combined effect of these circumstances that determines certain behavior and activity.*

Purpose *of the article is to analyze the factors and conditions of formation of moral and ethical responsibility of the future psychologist.*

Methods. *Theoretical analysis, synthesis, generalization, comparison.*

Originality. *There are objective and subjective factors. The active beginning is recognized as objective circumstances - socio-economic conditions, and the consequence of the reflection of these influences - changes in the subjects. Since the formation of moral and ethical responsibility is determined by both the characteristics of the individual and the nature of his socio-cultural environment, all the factors influencing his development are divided into external and internal. External factors in the formation of moral and ethical responsibility of the psychologist are the socio-cultural environment as a generalized factor and such partial factors as family, communication (with parents, teachers, peers), educational and professional activities. The internal factors influencing the formation of moral and ethical responsibility of the future psychologist include: the general level of intellectual and emotional development of the individual; motivation, the level of development of professional self-awareness, represented in the professional image of "I". As internal psychological conditions for the development of professional consciousness can be distinguished value attitude to professional activities and adequate structure of personal needs, and as external - the prestige and status of a psychologist in society and the educational environment in higher education.*

Conclusion. *Thus, the professional consciousness of the future psychologist and moral and ethical responsibility as one of its aspects in the conditions of free economic education are dynamic formations. The subject reflects the causal relationship of their own actions and deeds in connection with the change of reality. What is significant at one stage of education is no longer so significant at another. That is why it is necessary to take into account factors and conditions that are constantly changing and updated.*

Key words: *moral and ethical responsibility; factors; conditions; psychologist; behavior; activity.*

Received/Поступила: 15.04.22.

Порядок оформлення та подання статей до збірника наукових праць
"Вісник Національного університету оборони України"
Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Призначення збірника:

опублікування результатів наукової діяльності наукових працівників;

опублікування результатів теоретико-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики

опублікування основних наукових результатів дисертацій здобувачами наукових ступенів;

опублікування наукових результатів досліджень претендентів на присвоєння вчених звань;

оцінювання результатів наукової діяльності наукових, науково-педагогічних працівників за опублікованими статтями.

Критерії відбору статей редакційною колегією

До друку приймаються наукові статті, які містять такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Вимоги до структури основного тексту статті

Основний текст статті повинен мати цілком визначену структуру. Підрозділі статті, які наведено нижче, повинні бути пронумеровані, виділені у тексті жирним шрифтом і розташовані на окремому рядку як підзаголовки.

Вступ (актуальність теми, мета і завдання статті).

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).

Методи дослідження (не загальними фразами, а чітко розписати, які методи і як саме використовувалися для даного дослідження; тобто розкрити сам механізм проведення дослідження – яким чином було отримано його результати).

Результати і обговорення (навести основні результати дослідження).

Висновки.

Подяки (за потреби).

Додатки і Таблиці (якщо є Додатки і Таблиці, то вони обов'язково повинні мати заголовки і порядкові номери; примітки слід розміщувати безпосередньо під таблицями. В тексті статті обов'язково мають бути посилання на ці додатки чи таблиці).

Список літератури подавати у порядку цитування в тексті.

У статтях, що написані англійською мовою, необхідно виділити такі елементи: **Introduction, Purpose, Methods, Originality, Conclusion**.

В одній науковій статті допускається не більше трьох співавторів.

Автори заявляють об відсутності конфлікту інтересів.

Вимоги до технічного оформлення статей

Оформлення статей здійснюється з дотриманням таких основних правил:

відповідність Держстандарту ДСТУ 3008-95;

мова статті – українська, англійська;

формат сторінки – А 4.

на першій сторінці тексту у лівому верхньому куті без абзацного відступу – УДК (шрифт 12); після пропуску в один інтервал у правому верхньому куті друкуються (шрифтом 12, вирівнювання справа): прізвище та ініціали автора; науковий ступінь; вчене звання; назва організації, в якій працює автор; ID ORCID;

заголовок статті (після пропуску в один інтервал друкується великими літерами (шрифт 12, жирно, вирівнювання посередині);

під заголовком статті подаються: анотація українською мовою (до 400 др. знаків). ключові слова (5-8); для статей англійською мовою – відповідна анотація та ключові слова – англійською мовою (шрифт 12, курсив, вирівнювання по ширині);

Ключові слова потрібно подавати у називному відмінку через крапку з комою(слово1; слово2; слово3).

текст статті оформляється в текстовому редакторі **Microsoft Word 2003, у форматі *.doc або *.rtf,** шрифтом Times New Roman, (кегель 12), міжстроковий інтервал – 1, відступи зверху та знизу – 2 см, зліва – 2,5 см, справа – 2 см (Графіки, малюнки, які супроводжують текст, повинні бути у форматі JPG, EPS; складні формули повинні бути виконані у Microsoft Equation), сторінки не

нумеруються, колонтитули не використовуються; обсяг статті не повинен перевищувати 0,5 др. ар. (28 тис. друкованих знаків з пробілами); кількість знаків можна подивитися у програмі WORD: Сервіс - Статистика.

після тексту статті шрифтом 12 подається список літератури (Список використаних джерел) в алфавітному порядку (**до 15 посилань**); у списку літератури наводяться лише ті першоджерела, на які у тексті статті є посилання; посилання на наукову літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, 87], де 5 – номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка; посилання на декілька наукових видань одночасно подаються таким чином: [3, 156; 4; 8, 22–23]; бібліографічний опис списку використаних джерел у роботі оформлюється за правилами Національного стандарту України ДСТУ 8302: 2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», що набув чинності 01.07.2016 р.;

після списку використаних джерел наводиться (відповідно) References, який оформляється згідно з вимогами стандарту APA (http://www.apastyle.org), де всі кириличні **назви статей та книг** транслітеруються латинськими літерами та **перекладаються англійською мовою**. Для транслітерації українського тексту слід дотримуватися вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. №55, сайт он-лайн транслітерації - http//ukrlit.org/index.php. Для транслітерації російського тексту - системи Держдепартаменту США (http//shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html);

після REFERENCES наводиться SUMMARY. У правому верхньому куті (вирівнювання справа, шрифт 12) англійською мовою: прізвище та ініціали автора; науковий ступінь, вчене звання; назва організації, в якій працює автор; назва статті (прописними літерами); анотація (курсив) – 2500-5000 др. знаків; ключові слова (5-8).

У анотаціях (Summary) згідно з вимогами міжнародних наукометричних баз необхідно відобразити такі елементи: **мета статті, методи дослідження, результати дослідження, наукова новизна, практичне значення дослідження, висновки та перспективи подальших наукових досліджень**.

До статті обов'язково потрібно додавати:

а) для здобувачів і ад'юнктів (аспірантів) обов'язково рекомендація наукового керівника (витяг з протоколу засідання кафедри (відділу, управління, навчального закладу), що рекомендує статтю до публікації);

б) експертний висновок про можливість відкритого публікування статті, завірений печаткою;

в) довідка про авторів (для авторів з інших установ) на окремій сторінці.

Стаття подається українською, (англійською мовою) з підписом автора на останній сторінці та в електронній версії на адресу редакції.

Відповідальність за оригінальність, науковий рівень, відкритість інформації, формальну сторону статті, за правильність, точність і коректність цитування, посилань та перекладу покладається на автора.

Редакція здійснює власне рецензування статей та перевірку на академічну доброчесність.

Матеріали рецензуються членами редакційної колегії збірника або сторонніми незалежними експертами, виходячи з принципу об'єктивності і з позицій вищих міжнародних академічних стандартів якості та редагуються. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти неякісні матеріали без пояснення причин *за таких умов:*

не відповідає вимогам до оформлення та до наукового стилю викладу матеріалу;
не має наукової новизни та практичної значущості;
не відповідає тематиці збірника;
виконана з використанням автоматичного комп'ютерного перекладача;
не відредагована (містить граматичні та стилістичні помилки);
порушено етику наукових досліджень, зокрема, якщо у статті виявлено плагіат.
Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 371.315.6:51

Петренко Б. В. *доктор психологічних наук, професор,*
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
https://orcid.org/0000-0002-5318-9172

УПРАВЛІНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація українською мовою ***(до 400 др****. знаків).*

*Ключові слова (5-8).***Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).**

Текст статті (*структура з абзацними відступами):*

Вступ.
Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).
Методи дослідження.
Результати і обговорення.
Висновки.
Подяки (за потреби).

Список використаних джерел

1. Федорова Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрян- ській Україні. 1870-ті – 1910-ті рр. Київ, 2013. 373 с.

2. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції: у 2-х т.: кол. моногр. Київ, 2012. 436 с.

3. Про видавничу справу: Закон України від 05.06.1997 № 318/97-ВР. Київ: Парламентське видавництво, 2015. 24 с.

4. Яцків Я. С., Радченко А. І. Про ефективність видання наукових журналів в Україні. *Вісн. НАН України*. 2012. № 6. С. 62–67.

5. Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. Київ, 2007. URL: http://www.nas.gov.ua/publications (дата звернення: 19.03.2014).

6. Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*.URL: http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621y1981-82.pdf (Last accessed: 16.04.2013).

References

1. Fedorova L.D. Z i`stori`yi pam'yatkookhoronnoyi ta muzejnoyi spravi u Naddni`pryan - s`ki`j Ukrayini`. 1870-ti` – 1910-ti` rr. [From the history of monument protection and museum work in Dnieper Ukraine.] Kiyiv, 2013. 373 s. **(**in Ukrainian**)**

2. Lyuds`kij rozvitok v Ukrayini`: transformaczi`ya ri`vnya zhittya ta regi`onal`ni` disproporczi`yi: u 2-kh t.: kol. monogr. [Human development in Ukraine: transformation of living standards and regional disparities] Kiyiv, 2012. 436 s. **(**in Ukrainian**)**

3. Pro vidavnichu spravu: Zakon Ukrayini vi`d 05.06.1997 # 318/97-VR. [On publishing: Law of Ukraine of 05.06.1997 № 318/97-VR.] Kiyiv: Parlaments`ke vidavnicztvo, 2015. 24 s. **(**in Ukrainian**)**

4. Yaczki`v Ya. S., Radchenko A. I`. Pro efektivni`st` vidannya naukovikh zhurnali`v v Ukrayini`. [On the effectiveness of publishing scientific journals in Ukraine.] Vi`sn. NAN Ukrayini. 2012. # 6. S. 62–67. **(**in Ukrainian**)**

5. Naukovi` publi`kaczi`yi i` vidavnicha di`yal`ni`st` NAN Ukrayini. [Scientific publications and publishing activities of the National Academy of Sciences of Ukraine.] Kiyiv, 2007. URL: http://www.nas.gov.ua/publications (data zvernennya: 19.03.2014). **(**in Ukrainian**)**

6. Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. Essays of an information scientist.URL: http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621y1981-82.pdf (Last accessed: 16.04.2013). **(**in Ukrainian**)**

Summary

Petrenko B. *doctor of psychological sciences,*
Professor National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyahovskyi

ADMINISTRATIVE COMPETENCE OFFICERS OF MILITARY-SOCIAL MANAGEMENT

*Summary (**2500-5000** др. знаків).*
Структура Summary з абзацними відступами:
Introduction *(проблема)*
Purpose *(мета статті)*
Methods *(методи дослідження)*
Originality *(наукова новизна та практичне значення результатів дослідження)*
Conclusion *(висновки та перспективи подальших досліджень)*
*Key words (5-8).***Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).**

Збірник наукових праць

В І С Н И К

НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

2 (66) / 2022

Міністерство оборони України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен, інших відомостей,
за порушення авторських прав будь-яких юридичних і фізичних осіб
несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів
збірника без офіційного дозволу редакції заборонено.

Редактор ***В. Осьодло***
Комп'ютерна верстка ***В. Богайчук***

Підписано до друку 29. 04. 2022. Здано до набору 30. 04. 2022. Формат 30х42
Обл. вид. арк. 17. Наклад 100 прим.
Україна, 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28

Віддруковано Поліграфічним центром Осадчего В. В.
тел. (044) – 587-78-35